

T.C.

**İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BÖLÜMÜ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**MÜNÂSEBÂTÜ'L-KUR'ÂN İLMİ İŞİĞİNDA
SAF SÛRESİ İNCELEMESİ**

**OSMAN ACUN
2501131472**

**TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. BİLAL GÖKKIR**

İSTANBUL-2016

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : OSMAN ACUN Numarası : 2501131472
Anabilim Dalı /
Anasanat Dalı / Programı : TEMEL İSLAM BİLİMLERİ Danışmanı : PROF. DR. BİLAL GÖKKIR
Tez Savunma Tarihi : 03.08.2016 Saati : 10:00
Tez Başlığı : "MÜNASEBÂTÜ'L-KUR'AN İLMİ İŞİĞİNDA SAF SÜRESİ İNCELEMESİ"

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış,
sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **KABULÜNE** OYBİRLİĞİ / **OYÇOKLUĞUYLA** karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. BİLAL GÖKKIR	B. Gökür	Kabul
2- PROF. DR. ALİ BULUT		
3- YRD. DOÇ. DR. NECDET YILMAZ	N. Yılmaz	Kabul.

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. ÖMER ÇELİK	Ö. Çelik	KABUL
2- DOÇ. DR. BEKİR KUZUDİŞLİ		

ÖZ

Münâsebâtü'l-Kur'ân İlmi Işığında

Saf Sûresi İncelemesi

Osman ACUN

Saf sûresi, Kur'ân-ı Kerîm'in 61. sûresidir. Medine döneminde, Uhud savaşından sonra nazil olduğu rivayet edilir. Sebbaha fiiliyle başlamasından dolayı usulcülerin müsebbihât sûreleri olarak adlandırdıkları yedi sûreden biridir. Sûrenin ana konusu cihattır.

Tez konumuzun münâsebet ilmi ışığında sûre tefsiri olması nedeniyle, çalışmanın başında münâsebet ilmi ve bu kapsamda İslam dünyasında ve Batıda yapılan sûre tefsiri çalışmaları ile ilgili özet bilgiler verilecektir. Sûrenin tahliline geçmeden önce, sûrenin diğer müsebbihât sureleri ve muhteva benzerliği olan sûrelerle münâsebeti ortaya konulmaya çalışılacaktır. Ayrıca sûre tüm yönleriyle incelenecek, dil ve üslûp özellikleriyle birlikte sûrenin yapısal tahlili yapılacaktır. Daha sonra ilk dönem ve çağdaş dönem meşhur rivayet ve dirayet tefsirlerinden istifade ile sûrenin yorum incelemesi yapılacaktır.

Bu çalışmayla hedeflenen, bazı âyetlerin anlamları farklı olmasına rağmen, sûrenin nüzûl zamanı ve nüzûl ortamı iklimini yansıttığına vurgu yapmaktır. Sûrenin bir bütün olduğu, başı ile sonu arasında münâsebet olduğu, sûrenin ana konusu olan cihat noktasında âyetler arasındaki münâsebetin varlığına dikkat çekmektir. Sûrenin başından sonuna farklı âyetlerde yerini almış ve sûrenin ana omurgasını oluşturduğunu düşündüğümüz ifadelerin birbirleriyle bağını ortaya koymak, sûrede zikredilen 'Rasûl'lerin sûrenin mihveriyle bağını gözler önüne sermektir.

Anahtar Kelimeler: Saf sûresi, münâsebet, mihver, tefsir, müfessir.

ABSTRACT

The Study of Sura al-Saf in the Light of Munasabat al-Quran

Osman ACUN

The 61st surah of the Quran is titled as *Saf* (The Ranks). It is believed that the surah was revealed at the time of the Uhud battle during the Madina period. As it begins with the verb ‘sebbaha’, it is considered one of the seven *Musabbihat* surahs. The main subject of the surah is *jihad*.

Since the topic of our thesis is tafsir of the surah, brief information on munasabat (textual relations) in both Islamic and Western studies will be given in the beginning of the work. Before analyzing the Surah, the similarity of this surah with those of other *Musabbihat* surahs as well as the other surahs with contextual similarities will be provided. In addition, the surah will be examined in all dimensions, along with the structural analysis of it and its linguistic properties. After that, by using classical and modern narrative and discernment, famous Tafsirs on surah, analysis will be carried out.

The aim of this study is, although the meaning of some of the verses are different, to emphasize that the surah reflects the time and the context of when it was revealed, and that the surah is a whole, and that there is a connection between the beginning and the end, and to draw attention to the relation between the verses that are on the main topic of the surah which is jihad. Additionally, the study aims to show that there is a relation from the beginning to the end in every verses and in every sentences which are the main body of the sura and also there is a link between the mihwar of the sura (central thema) and the "messengers" mentioned in the surah.

Key Words: Sura of Saf, Munasabat, Mihwar, Tafsir, Mufasssir

ÖNSÖZ

Bizleri eşref-i mahlûkât olarak yaratan ve Kur'an nimetiyle nimetlendiren Rabbimize sonsuz hamd, O'nun habîbi, sevgili Peygamberimiz Muhammed Mustafa'ya (s.a.v.) salât ve selam olsun.

Kur'ân-ı Kerim Allah kelmamıdır. Arş'tan arza uzatılmış sağlam bir ip, tutunan hiçbir eli asla boşta bırakmayan, kopmaz bir kulptur. O, tüm insanlar ve bilhassa müttakîler için doğru yolu gösteren bir kılavuzdur. Onda eğrilik yoktur. O'na uyan iki cihanda da gerçek başarıya ulaşır.

Kur'ân-ı Kerim, Müslümanların çoğunun onu ibadet ve sevap kastıyla okuduğu bir kitapır. Oysa o bir amaç değil, insana dünyada ve ahirette mutlu olmanın yollarını gösteren ilâhî bir ışıık, cehaletin karanlıklarını dağıtan eşsiz bir nûr, Hakk'a çağırın ve doğruya ileten yüce bir rehberdir.

O, insanlara doğru yolu göstermek için indirilmiş, daha iyi anlaşılması için hemen her yönüyle incelenmiş ve özellikle inananların ondan daha fazla faydalanması temin edilmeye çalışılmıştır.

Onun sahip olduğu manevî derinliğin, dünyevî ve uhrevî zenginliğin ortaya çıkarılması için çalışan bilim dalı ise tefsirdir. Tefsir, bilindiği gibi Kur'an'ın üslûp bakımından tahlil edilmesiyle ve metnin anlaşılması için gerekli olan nüzûl ortamı, nüzûl sebebi vb verilerin bir araya getirilmesiyle gerçekleştirilen bir faaliyettir. Hz. Peygamber (s.a.v.) ve ashab ile başlayan bu faaliyet, önceleri şifahî bir tarzda, hicrî ikinci asrın ikinci yarısından itibaren de yazıya geçirilerek günümüze kadar devam edip gelmiştir.

Çalışmamız Kur'an'da i'câz, âyetler ve sûreler arası münâsebet ile kadim dönemde ve yakın tarihimizde yapılan sûre çalışmalarının ele alındığı 'Giriş' bölümüyle başlamaktadır. Çalışmamızın bundan sonraki kısmı "Sûre Hakkında Temel Bilgiler" ve "Sûrenin Yorum İncelemesi" olmak üzere iki ana bölümden oluşmaktadır.

Tez konumun tespitinde, usul ve yöntemin belirlenmesinde ve tezimin oluşumunda desteğini ve yardımını esirgemeyen, danışman hocam Prof. Dr. Bilal

GÖKKIR Bey'e, bilgi almak üzere başvurduğumda zaman ayıran; Prof. Dr. Ömer KARA, Prof. Dr. Necmettin GÖKKIR ve Yrd. Doç. Dr. Necdet YILMAZ hocalarıma, tezimi okuyarak katkı sağlayan; Prof. Dr. Ali BULUT, çocuklarım Fatma Betül ACUN, Büşra ESEN, Merve ACUN ve Abdullah ACUN ile Uğur ÖZTÜRK kardeşime, bu süreçte büyük bir manevî destekle yanımda olan eşim Hacer ACUN hanımefendiye, bana akademik araştırmamda desteklerini esirgemeyen Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) ve İlim Yayma Vakfı'na teşekkürü bir borç bilirim.

Samimiyet ve titizlikle çalışmak bizden, başarı ise Yüce Allah'tandır.

İÇİNDEKİLER

ÖZ	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	ix
GİRİŞ	1
Âyet ve Sûreler Arası Münâsebet Dair Yapılan Çalışmalar	1
A. İslam Dünyasında Yapılan Çalışmalar	1
B. Batı'da Yapılan Çalışmalar	4
C. Sûre Tefsiri Çalışmaları	7
BİRİNCİ BÖLÜM	14
SAF SÛRESİ HAKKINDA TEMEL BİLGİLER	14
1. Sûrenin Adı	14
2. Mushaftaki Yeri	17
3. Mekkî-Medenî Oluşu	17
4. Nüzûl Ortamı	19
5. Sebeb-i Nüzûlü	22
6. Sûrenin Ana Konusu	25
7. Sûrenin Kıssalar Açısından Değerlendirilmesi	28
8. Saf Sûresinin Fevâtihü's-suver ve Havâtimü's-suver Bakımından İncelenmesi	29
a) Saf Sûresi birinci âyetinin tekrarı hususu	31
b) Münasebât	32
9. Saf Sûresinin Fazileti	38
10. Sûre Tasnifi Açısından Saf Sûresi	40
Müsebbihât Sûrelerinin Ana Konuları	42
(a) İsrâ Sûresi	42
(b) Hadîd Sûresi	43
(c) Haşr Sûresi	43
(d) Cum'a Sûresi	44
(e) Tegâbün Sûresi	44

(f) A'lâ Sûresi	44
11. Saf Sûresi Dil ve Üslûp Özellikleri	45
Müsebbihât Sûrelerinin Fâsılları:.....	45
(a) Saf Sûresi.....	47
(b) Hadîd Sûresi.....	48
(c) Haşr Sûresi.....	48
(d) Cum'a Sûresi	48
(e) Tegâbün Sûresi	48
12. Sûrenin Yapısal Tahlili ve Bölümleme	53
İKİNCİ BÖLÜM	58
SÛRENİN YORUM İNCELEMESİ.....	58
A. SAF SÛRESİNDE ALLAH'I TESBİH.....	58
B. KINAMA, UYARI, HATIRLATMA ve MEYDAN OKUMA	63
1. Niçin Yapmayacağınız Şeyi Söylüyorsunuz?.....	65
2. Vaadi Yerine Getirmemenin Ağır Sorumluluğu	68
3. Allah Kenetlenmiş Bir Duvar Gibi Saf Halinde Uğrunda Savaşanları Sever.....	73
4. Kavminin Musa'ya (a.s.) Eziyeti.....	78
5. Hz. İsa'nın (a.s.) Peygamberimiz'i (s.a.v.) Müjdelemesi.....	85
6. İsa'nın (a.s.) Kavmine Müjdesi: Ahmed 'in (احمد) Gönderilmesi	90
7. İftira ile Allah'a Yalan İsnad Edenden Daha Zalim Kim Olabilir?	94
8. Allah'ın Nurunu Söndürmek İsteyenler.....	96
9. Hak Din Diğer Bütün Dinlere Galip Gelecektir	102
C. ALLAH'IN KULLARINA VAAD ve MÜJDELERİ	106
1. Elîm Bir Azabtan Kurtaracak Yol.....	107
2. İman ve Cihat	110
3. Mü'mine İman Emri Verilmesinin Hikmeti	114
4. İman Edip Cihat Edenlere Allah'ın Vereceği Mükâfât	115
5. Allah'ın Yardımı ve Fetih Müjdesi.....	117
6. Allah'ın Yardımcıları Olmak.....	119
SONUÇ	128
KAYNAKÇA.....	130

KISALTMALAR

- a.g.e. : Adı geçen eser
a.s. : Aleyhisselâm
b. : İbn / binti
c. : cilt
DİA : Diyanet İslâm Ansiklopedisi
haz. : Hazırlayan
Hz. : Hazreti
md. : Maddesi
ö. : Ölümlü
r.a. : Radıyallâhu anh
r.anha : Radıyallâhu anha
s. : Sayfa
s.a.v. : Sallallâhü aleyhi ve sellem
thk. : Tahkik eden
trc. : Tercüme eden
t.y. : Tarihsiz
v. : Vefatı
vb. : Ve benzeri
vd. : Ve diğlerleri
yay. : Yayıncılık
ysz. : Yayın yeri yok

GİRİŞ

Tezimini giriş bölümünde Saf sûresinin tefsiri esnasında sık sık yer verilmesi nedeniyle münâsebet konusu üzerinde durulacak, konuyla ilgili literatür incelemesi kabilinden İslam dünyasında ve Batı’da yapılan çalışmalardan söz edilecektir. İlk dönemlerden günümüze İslam dünyasında ve Batı’da yapılan sûre tefsiri çalışmalarına kronolojik olarak yer verilecektir.

Âyet ve Sûreler Arası Münâsebet Dair Yapılan Çalışmalar

Münâsebet; tenâsüb, insicam, tenâsuk, irtibat ve ahenk manâlarına gelir. Istılahta münâsebet, kelimelerin birbiri ardına dizilişindeki hikmeti bildiren ilimdir. *Münâsebatü’l-Kur’an* ilmi ise; Kur’an âyetlerinin tertibindeki hikmetleri bildiren ilimdir.¹ Kur’an-ı Kerim’in kelimeleri, âyetleri ve sûreleri arasında muhteşem bir ahenk ve bütünlük bulunmaktadır.²

Çağdaş müfessirlerden Emîn Ahsen Islâhî, sûrenin Kur’an yorumundaki merkezî konumuna vurgu yapar ve her bir sûrenin bir ana konusunun olduğunu, ondaki kelime ve cümlelerin belli bir konuyu destekleyecek özellikler taşıdığını belirtir.³

Münâsebet konusu da tefsir usulünde ayrı başlık halinde üzerinde durulan bir husustur. Müfessirlerin çokça üzerinde durdukları, Kur’an’ın i’câzı kadar önem attettikleri bir mevzudur. Kur’an âyetlerindeki i’câzla yakın ilgisi olan münâsebet konusu üzerinde ilk dönemlerden itibaren İslam dünyasında, 19. yüzyıldan itibaren de Batı’da bir çok çalışma yapılmıştır.

A. İslam Dünyasında Yapılan Çalışmalar

Bağdat’ta âyetler arasındaki münâsebetten ilk söz eden âlimin, Ebû Bekr en-Nîsâbûrî (ö. 324/936) olduğunu kaynaklardan anlamaktayız. Kendisine zaman zaman; “şu sûredeki şu âyetle bu âyet niçin birlikte geldi? Şu sûrenin bu sûreden sonra gelmesinin hikmeti nedir?” gibi bir takım sorular sorulmuştur. Soruyu soranların

¹ Necati Kara, *Bikâî ve Tefsirindeki Metodu*, Atatürk Üniversitesi, 1981, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Matbu Doktora Tezi, 1994, s. 112. (*Nazmü’l-Dürer*, I, 6’dan naklen).

² Necmettin Gökkır, *Kur’an Dilinin Sosyo-Kültürel Bağlamı*, İFAV yay., İstanbul, 2014, s. 4.

³ Abdulhamit Birişik, “Kur’an’da İç Bütünlük: Islâhî’nin Tefsir Yöntemi”, *Divan: İlmi Araştırmalar* sayı. 11 [2001], İstanbul, s. 71-75.

münâsebet ilmi hakkında bilgileri olmaması nedeniyle verdiği cevaplar hoş karşılanmamış, hatta tenkit edilmiştir. O da münâsebet ilmini bilmediklerinden dolayı Bağdat âlimlerini kınamıştır.⁴

Aradan iki asır geçtikten sonra, âyetler arasındaki münâsebet üzerinde duran Zemahşerî (ö. 538/1143), Kur'an'daki âyetler arasındaki münâsebeti, i'câz ve belağat konularını *Keşşâf* adlı tefsirinde büyük bir özenle işlemiş, bazı âyetlerin tefsirinde münâsebet konusuna da yer vererek bu konudaki görüşlerini muhataplarına ulaştırmıştır.⁵

Aynı dönem âlimlerinden *Ahkâmu'l-Kur'ân* adlı eserin müellifi, fakih, İbnu'l-Arabî (ö. 543/1148) konu ile ilgilenen bir diğer kişi olmuştur. Celaledin es-Süyûtî (ö. 911/1505) bu konuda şu bilgiyi verir:

İbnü'l-Arabî, *Sirâcu'l-Mürîdîn* adlı eserinde şöyle der: 'Münâsebet alanında çalışma yapan tek bir âlim çıktı, o da sadece Bakara sûresinin münâsebeti ile ilgili bir eser ortaya koydu. Sonra Allah, bize bu konuda çalışma nasip etti. Fakat yaptığımız çalışmaya ilgi göstereni bulamadığımız gibi, halkın yanlış değerlendirmesi ile karşı karşıya kaldık. Bunun üzerine telifi bıraktık ve neticeyi Allah'a havale ettik.'⁶

Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1209) *Mefâtihu'l-Gayb* adlı eserinde, tefsirde âyet ve sûreler arasındaki münâsebeti öncekilere nazaran daha geniş biçimde işlemiştir.⁷ Daha sonra Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed (ö. 638/1240) ve Muhammed b. Abdullah el-Mursî (ö. 655/1247) gibi Endülüs âlimleri tefsirlerinde âyet ve sûreler arasındaki münâsebete daha çok yer vermek suretiyle kendilerinden sonraki eserlere kaynaklık teşkil edecek bilgiler aktarmışlardır. Bu arada İbnu Ebi'l-Isba' (ö. 654/1256)

⁴ Bedreddin b. Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşî (794/1392), *el-Burhân fî Ulumi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1957/1376, c. 1, s. 36; Ebü'l-Fazl Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, (talik Mustafa Dib el-Buga). -- Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1987, c. 2, s. 108; Subhi es-Salih (1407/1986), *Mebahis fî Ulumi'l-Kur'ân*, Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melayin, 1968, s. 151.

⁵ Subhi Salih, *Mebahis*, s. 154-155.

⁶ Süyûtî, *el-İtkân*, c. 2, s. 108.

⁷ Süyûtî, *el-İtkân*, c. 2, s. 108. Süyûtî eserinde münasebet ilmi ile ilgili şöyle demektedir: "Münasebet ilmi şerefli bir ilimdir. Zorluğundan dolayı müfessirler bu mevzuya fazla girememişlerdir. Tefsirinde buna en çok yer veren Fahreddin er-Râzî olmuş, âyetlerdeki letafetin büyük bir kısmı, tertip ve münasebette görülür." Ayrıca bkz. İsmail Cerrahoğlu, "Fahruddin er-Râzî ve Tefsiri", *Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 1977, sayı: 2, s. 7-57.

Bedî'u'l-Kur'an'ında, İbnu Nakib (ö. 698/1298) de *Kitâbü'l-Fevâid* adlı eserinde aynı konuya temas etmişlerdir.⁸

Konuyla ilgili yazılan ilk müstakil eser *el-Burhân fî Tertîbi Suverî'l-Kur'ân*'dır. Endülüs ulemasından Ebû Ca'fer b. Zubeyr'in (ö. 708/1309) kaleme aldığı eser, henüz yazma halinde olup sûreler arasındaki münâsebeti göstermeye çalışır.⁹

Burhaneddin Ömer el-Bikâî de (ö. 885/1480) âyet ve sûreler arasındaki münâsebeti geniş biçimde ele alan, tefsirinde konuyu kendinden önceki ve sonraki müfessirlere göre daha ciddi ve titizlikle işleyen bir müfessirdir.¹⁰ *Nazmu'd-Dürer fî Tenâsubi'l-Âyi ve's-Suver* adındaki eserini telif ederken yapılan tenkitler üzerine çalışmasını bırakıp âyet ve sûreler arasında münâsebeti göstermedeki iddiasını ispatlamak için *Mesâ'idu'n-Nazar li'l-İşrâfî 'alâ Makâsıd's-Suver* adındaki eserini kaleme alır.¹¹ Eserde, münâsebetle ilgili bilgilerle, bütün sûrelerin maksûdu üzerinde durur, aralarındaki münâsebeti göstermeye çalışır. Bikâî, *Nazmu'd-Durer* adlı tefsirini tamamladıktan sonra, *Delâletü'l-Burhânî'l-Kavîm'alâ Tenâsubi'l-Kur'ânî'l-Azîm* adlı hacimli eserini tamamlar. Bikâî'nin tefsirinin bir nevi kısaltılmış şekli olan bu eserde daha ziyade münâsebet ilmi üzerinde durulur.¹²

Âyet ve sûreler arasındaki münâsebetle ilgili son eser Süyûtî'ye aittir. Müstakil bir kitap halinde kaleme aldığı *Esrâru't-Tenzîl* adlı eseriyle ilgili Süyûtî şöyle der:

Esrâru't-Tenzîl adlı eserim, i'câz ve belağatı ihtiva etmekle beraber, sûre ve âyetler arasındaki münâsebeti de ele aldığından, bu sahada yazılan bir eserdir. Bu eserimden, sûreler arasındaki münâsebate ait olan bölümü, ayrı bir kitap halinde özetledim, *Tenâsuku'd-Durer fî Tenâsubi's-Suver* adını verdim.¹³

Bunlara ilaveten, Ebû Hayyân'ın (ö. 745/1344) *Tefsîrü'l-Bahri'l-Muhî'ti*, Beydâvî'nin (ö. 685/1286) *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl'i*, Ebussuud Efendi'nin (ö. 982/1574) *el-İrşâdu Aklî's-Selîm'i*, Âlûsî'nin (ö. 1270/1853) *Rûhu'l-*

⁸ Sakıb Yıldız, “Âyet ve Sûreler Arasındaki Münasebet”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1986, sayı: 7, s. 57-76.

⁹ Kara, *Bikâî ve Tefsirindeki Metodu*, s. 112.

¹⁰ Süyûtî, *el-İtkân*, c. 2, s. 108.

¹¹ Süleymaniye Kütüphanesi Reisülküttâb bölümü 96 numarada kayıtlı olan bu eser, 238 varaktır.

¹² Kılıç Ali Paşa kitaplığı 77 numarada kayıtlı bu eser, 833 varaktır. Nüshada bazı eksiklikler mevcuttur. Kara, *Bikâî ve Tefsirindeki Metodu*, s. 83-84.

¹³ Süyûtî, *el-İtkân*, c. 2, s. 108.

Meânî'si, Reşid Rızâ'nın (ö. 1935) *Tefsîru'l-Menâr'ı*, Elmalılı Hamdi Yazır'ın (ö. 1942) *Hak Dini Kur'an Dili*, Muhammed Ali es-Sabuni'nin *Safvetü't-Tefâsîr'i* gibi eserler âyetler ve sûreler arasındaki münâsebetten kısmi de olsa söz ederler.

Bilal Gökkır'ın *Meryem Sûresi Tefsiri Metin ve Yorum İncelemesi*¹⁴ isimli eseri hicrî üçüncü dönemden itibaren Kur'an'da i'câz konusu üzerinde yapılan çalışmalar hakkında bilgi verir. Gökkır'ın bu çalışması, Modern dönem İslam dünyasında yapılan çalışmaların yanı sıra konuyla ilgili Oryantalist Batı ilgisini de gözler önüne sermesi açısından benzer çalışmalardan ayrılır.

Türkiye'de münâsebet konusuyla ilgili yüksek lisans ve doktora tezleri de yapılmıştır. Bunlar; İlhami Günay'ın *Kur'an Sûreleri Arasındaki Münâsebet*,¹⁵ Muhammet Fatih Tekkoyun'un *Rûhu'l-Maâni'de Âyetler ve Sûreler Arası Münâsebet*,¹⁶ Şerif Gedik'in *Keşşâf Tefsirine Göre Âyet ve Sûreler Arasındaki Münâsebet ve Âhenk*,¹⁷ konulu yüksek lisans tezleri ile, M. Faik Yılmaz'ın *Âyetler ve Sûreler Arası Münâsebet*¹⁸ konulu doktora tezidir.

B. Batı'da Yapılan Çalışmalar

Kur'an'ın dil ve üslup özellikleriyle ilgili çalışmalar sadece Müslüman âlimlerin gündeminde değildir. Batılı Oryantalistler de kendileri açısından ilginç olan bu alanda çalışmaya büyük önem vermişlerdir.¹⁹ Ancak onların eldeki mevcut metnin

¹⁴ Bilal Gökkır, *Meryem Sûresi Tefsiri Metin ve Yorum İncelemesi*, Fecr Yayınları, Ankara 2009.

¹⁵ İlhami Günay, *Kur'an Sûreleri Arasındaki Münâsebet*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, 1996.

¹⁶ Muhammet Fatih Tekkoyun, *Rûhu'l-Maâni'de Âyetler ve Sûreler Arası Münâsebet*, Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, 2009.

¹⁷ Şerif Gedik, *Keşşâf Tefsirine Göre Âyet ve Sûreler Arasındaki Münâsebet ve Âhenk*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, 2014.

¹⁸ Mehmet Faik Yılmaz, *Âyetler ve Sûreler Arasındaki Münâsebet*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, 1995.

¹⁹ Batı Oryantalizminin Kur'an'a olan ilgisinin 12. yy. gibi oldukça erken döneme dayandığı bilinmektedir. Batılıların sistematik olarak Kur'an ilmiyle ilgilenmeye başlamaları 12. yüzyılın sonlarına dayanmaktadır. Pierre le Verenable'nin (1092-1156) İngiliz Robertus Retenensis ile Dalmaçyalı Hermannus'u Kur'an'ı Latince'ye çevirmeye teşvik etmesi bu çalışmaların başlangıcı sayılabilir. Ancak yapılan kötü ve tarafgir tercümenin etkisiyle Batı'da Kur'an'a karşı çeşitli reddiyeler yazılmıştır. Çünkü Batılı oryantalistlerin temel yaklaşımı Kur'an'ın dağınık bir üsluba sahip olduğu görüşüdür. Onlar Kur'an'da ne mantıki, konusal ve didaktik ne de tarihi bir bütünlük görmektedirler. Ayrıca Kur'an'ı *Kitab-ı Mukaddes*'in bozulmuş bir şekli olarak algıladıkları için Kur'an'ın anlamının *Kitab-ı Mukaddes* ışığında değerlendirilmediği müddetçe hep kapalı

yeniden düzenlenmesini öngören yöntemi, günümüz metin eleştirisinin pek de kabul etmediği bir yaklaşım tarzıdır.²⁰

Bununla birlikte ondokuzuncu yüzyıldan itibaren modern dilbilim ve metin tenkidi alanlarında görülen bu yaklaşım tarzı, Kur'an'ın dili ve üslûbu üzerinde yapılan Batılı eleştirilerin teknik ve bilimsel açıdan güçlenmesini sağlamıştır. Ondokuzuncu yüzyıldaki ilk dönem çalışmalarının daha ziyade Kur'an kelimeleri üzerinde yoğunlaştığı, dönemin tarihselci yapısından da kaynaklanarak etimolojik çalışmalar ve Kur'an'da yabancı kelimeler meselesinin önemsendiği görülür. Bunların başında, Batı Kur'an çalışmalarının öncülerinden Th. Nöldeke'nin öğrencisi Charles Cutler Torrey'e yaptırdığı tez çalışması gelmektedir. *The Commercial-Theological Terms in the Qur'an* (Leiden 1892) adlı çalışmasında Torrey, Kur'an'da ticari terimlerle teolojik terimlerin benzerliğine dikkat çekmektedir. Daha sonraki yıllarda Arthur Jeffery'nin Edinburg Üniversitesi'nde hocası Richard Bell ile tamamladığı *The Foreign Vocabulary of the Qur'an* (Edinburg 1929, basım Baroda 1938) *Kur'an'da Yabancı Kelimeler* adlı doktora çalışması Batı açısından zirve olmuştur.²¹

Bu çerçevede Batı'da İslam ve Kur'an araştırmaları alanında önemli eserler kaleme alınmıştır. Mekki sûreler üzerinde yaptığı çalışmalarla öne çıkan Angelika Neuwirth'in²² yanı sıra, Neal Robinson,²³ Stefan Wild,²⁴ Issa J. Boullata,²⁵ Mathias Zahniser²⁶ ve Salwa M.S. el-Awa²⁷ dikkat çeken isimlerdir.²⁸

Oryantalist bakış açısıyla çalışma yapan bu bilim adamlarının dışında İslam dünyasına mensup olup Batı'da münâsebet alanında çalışma yapan bilim adamları da

kalacağını düşünmektedirler. Bu görüş, İslam dünyasında gelişen "Kur'an'ın i'cazı" teorisini de eleştiren ve sorgulayan bir boyut kazanmıştır. Konu hakkında geniş bilgi için bkz.: İsmail Cerrahoğlu, "Oryantalizm ve Batıda Kur'an ve Kur'an İlimleri Üzerine Araştırmalar" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 31, sayfa: 95-136; Gökkır, *Meryem Sûresi Tefsiri*, s. 20.

²⁰ Gökkır, *Meryem Sûresi Tefsiri*, s. 23.

²¹ Gökkır, *Meryem Sûresi Tefsiri*, s. 20-21.

²² *Studien zur Komposition tder Mekkanischen, Suren*, Berlin 1981.

²³ *Discovering the Qur'an: A Contemporary Approach to a Veiled Text*, London 1996.

²⁴ *The Qur'an as Text*, Leiden-New York-Köln 1996.

²⁵ *Literary Structures of Religious Meaning in the Qur'an*, Richmond 2000.

²⁶ "Major transitions and Thematic Borders in Two Long Suras? al-Baqara and al-Nisâ", ed. J. Boullata, *Literary Structures of Religious Meaning in the Qur'an*, Richmond 2000, s. 22-55.

²⁷ *Textual Relation in the Qur'an, Relevance, Coherence and Structure*, London 2005.

²⁸ Gökkır, *Meryem Sûresi Tefsiri*, s. 24.

bulunmaktadır. *Coherence in the Qur'an* adlı eseriyle tanınan Mustansir Mir²⁹ bunlardan biridir. İslam dünyasındaki tanınmışlığı henüz hakettiği noktaya gelememiş Hindistan'lı müfessir Hamîdüddîn el-Ferâhî'nin (ö. 1280-1349/1863-1930), Kur'an'ı tefsir metodunu, Batı'da Kur'an araştırmaları konusunda çalışma yapanlara tanıtıp tartışmaya açmasının bu konudaki gelişmelere önemli katkısı olmuştur. Bunu çalışmalarına yapılan atıflardan anlamak mümkündür.³⁰ Mustansir Mir araştırmalarına, İslam dünyasında sûreyi bir bütün olarak gören üslûpla ele alan çağdaş müfessirleri inceleyerek başlamıştır. İncelediği müfessirlerin başında Eşref Ali Tânevî'nin *Beyânü'l-Kur'an*'ı, Hamidüddin el-Ferahî'nin ve Emin Ahsen Islâhî'nin (ö. 1418/1997) çalışmaları,³¹ Mısır'dan İzzet Derveze'nin (ö. 1404/1984) *et-Tefsîru'l-Hadîs* ve Seyyid Kutub'un (ö. 1386/1966) *Fî Zilâli'l-Kur'an*'ı ile İranlı Muhammed Hüseyin et-Tabatabâî'nin (ö. 1402/1981) *el-Mîzân fî Tefsîri'l-Kur'an* adlı eserleri gelmektedir.

Bunların dışında Batı ülkelerindeki üniversitelerde yaptığı çalışmalarla tanınan Mısırlı âlim Muhammed Abdullah Draz'ın³² (ö. 1377/1958) *en-Nebe'ü'l Azîm*³³ adlı bir eseri mevcuttur. Eserin 92 sayfası Bakara Sûresindeki Bütünlük başlığını taşımaktadır.

Kur'an'ın 'dağınık' bir üsluba sahip olduğu tezini sıkça dile getiren batılı oryantalist yaklaşımların gölgesinde gelişen dilbilimsel çalışmalar, bu tezlerin paralelinde ürünler ortaya koymaktadır. Kur'an ve Müslümanlar tarafından sıkça dile getirilen

²⁹ Dr., Youngstown Devlet Üniversitesinde İslamî çalışmalar profesörüdür. Doktorasını Michigan Üniversitesinden almıştır. Aslen Pakistanlıdır. Lahore'da, Michigan Üniversitesi'nde ve Uluslararası Malezya İslam Üniversitesinde dersler vermiştir. *Çağdaş İslam Çalışmaları* dergisinde editör yardımcılığı yapmıştır. Asıl ilgi alanı Kur'ânî Çalışmalar ve İqbal çalışmalarıdır. Son yayınları şunlardır: İslam Medeniyetinin Kurucuları (2006), İslamî Metinleri Anlamak: Kur'an'dan seçilmiş pasajların çalışmaları (2007).

³⁰ Gökkır, *Meryem Sûresi Tefsiri*, s. 24.

³¹ Ferahî'nin çalışmaları on dört kısa sûreden oluşmaktadır. Vefatından sonra Emin Ahsen Islâhî tarafından derlenmiş ve *Mecmuâyi Tefâsîr-i Ferâhî* adıyla 1973 yılında basılmıştır ve içinde Urduca tercümeleri de mevcuttur.

³² 1937 Mayıs'ından 1948 Mart ayına kadar 12 yıl boyunca ihtisas ve incelemeler yapmak üzere Ezher Üniversitesi tarafından Avrupa Üniversitelerine gönderilmiş, oralarda Avrupalı bilginlerin araştırma metodları hakkında bilgi sahibi olmuştur. Sorbonne Üniversitesi'nde Fransızca olarak iki doktora tezi hazırlamıştır. Bunların biri Kur'an ilimlerine diğeri de Kur'an'ın ahlâkî prensiplerine dairdir.

³³ Eser, Suat Yıldırım tarafından *En Mühim Mesaj Kur'an* adıyla Türkçe'ye çevrilerek 2006 yılında İstanbul: Yeni Akademi Yayınları tarafından basılmıştır.

‘Kur’an’ın i’câzı’ teorisini sorgulayan, Kur’an metnine ve metnin dil ve üslûbuna yönelik Batılı bu eleştiriler, İslâm dünyasından bir kısım entellektüel yanıtlar ve yankılar doğmasına neden olmuş gözüküyor. Günümüz tefsir hareketleri içinde ortaya çıkan ‘Konulu Tefsir’ (*et-tefsîrû’l-mevdû’*) yaklaşımı, Kur’an’ın dil ve üslûbuna yönelik Batılı eleştirilere modern bir yanıt mahiyetindedir.³⁴

C. Sûre Tefsiri Çalışmaları

Tefsir ilmine bir göz attığımızda, başlangıcından günümüze gelinceye kadar bir çok aşamadan geçmiş olduğunu görürüz. Tefsir tarihi verileri de bunu anlamamıza yardımcı olur. Daha ilk devirlerde başlayan fırka ve lügavî tefsirler, sonraları tasavvufî, felsefî, fikhî, ilmî, ictimâî, edebî tefsirler ve ilhadî tefsirler olarak devam edegelmiştir. Bu arada konu tefsiri yeni yeni gelişmektedir. Müstakil sûre tefsirleri ise mevcut olmakla beraber sayıca çok fazla değildir. Çünkü müfessirlerin tefsirdeki metodları, Kur’an’ı Fatiha’dan başlayıp Nâs sûresine kadar bir bütün olarak tefsir etmek şeklinde olmuştur.

Ömer Nasuhi Bilmen (ö. 1391/1971) müfessirleri yöntemleri itibariyle dokuz tabakaya ayırır. Bunlar arasında yedinci meslek tabakası hakkında şöyle der:

Kur’ân-ı Kerim’in bazı sûreleriyle ilgili tefsir yazan ve mufasssal tefsirler üzerine haşiyeler, ta’likalar yazmakla iktifa eden zevata ait meslek. Bu zatlar; Fatiha, Yasin, Fetih, Mülk sûreleri gibi birer veya ikişer sûre-i celile’ye mahsus tefsirler yazmışlardır. Bunlar en ziyade beşinci tabakadan sonraki tabaka ricali arasında bulunmaktadır.³⁵

Bu gruba giren tefsir ve müfessirler hakkında örnek olarak Abdurrahman b. Muhammed el-Cami’nin (ö. 898/1482) Fatiha ve Bakara sûrelerinin ilk kırk âyetini tefsir ettiği *Fatiha Tefsiri* verilebilir.³⁶

Yine bu tabakadan olmak üzere; A’raf sûresi³⁷ ve Yasin sûresi³⁸ hakkında da müstakil tefsirler yazılmıştır. Bakara sûresi tefsiri olarak Birgivî Muhammed

³⁴ Gökkır, *Meryem Sûresi Tefsiri*, s. 21.

³⁵ Ömer Nasuhi Bilmen (1391/1971), *Büyük Tefsir Tarihi: Tabakatü’l-Müfessirîn*, İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1973. c. 1, s. 185.

³⁶ Carl Brockelmann, *Supplementband*, Leiden, 1938, c. 2, s. 285.

³⁷ Brockelmann, *Supplementband*, c. 2, s. 612.

Efendi'nin (ö. 981/1573) *Tefsîri Sûre-i Bakara* adlı Türkçe bir tefsiri,³⁹ Muhammed Emin'in (Emir Padişah el-Buharî) (ö. 972/1565) *Fetih Sûresi Tefsiri*,⁴⁰ Allame Muhammed b. Musa el-Bosnevî'nin (1045/1635) *Tefsîr-i Sûreti'l-Feth'i*,⁴¹ İbn Ebi's-Sürûr Zeynü'l-Abidîn Muhammed b. Muhammed el-Bekrî es-Sıddıkî'nin (ö. 1007/1598) *Fetih Sûresi Tefsiri*,⁴² Mustafa b. Muhammed'in (ö. 977/1569) *En'am Sûresi Tefsiri*,⁴³ Sadruddin Muhammed eş-Sirâzî'nin (ö. 949/1542) *İnsan Sûresi Tefsiri*,⁴⁴ Hüseyin b. Abdullah b. Sina (ö. 428/1037) ve İmam Fahrüddin Muhammed b. Ömer er-Râzî'nin (ö. 606/1209) *İhlas Sûresi Tefsirleri*,⁴⁵ Muhammed Abdussurûr b. Abbas es-Sıddıkî'nin (ö. 1050/1640) *Kevser Sûresi Tefsiri*,⁴⁶ Mevla Abdullah b. Ahmed b. Ruhullah el-Ensârî'nin (ö. 1000/1591) *Kadir Sûresi Tefsiri*,⁴⁷ Mülk Sûresi Tefsiri,⁴⁸ Nebe Sûresi Tefsiri,⁴⁹ Nûr Sûresi Tefsiri,⁵⁰ Muhyiddin Muhammed b. İbrahim en-Niksârî'nin (ö. 901/1495) *Duhân Sûresi Tefsiri*,⁵¹ Muavvizeteyn Sûreleri Tefsiri,⁵² Tekasür Sûresi Tefsiri,⁵³ Vakıa Sûresi Tefsiri⁵⁴ gibi tefsirler yazılmıştır.

Anlaşılabacağı gibi bu sınıfa giren müfessirlerin “Müstakil Sûre Tefsirleri”ndeki ortak metodu, daha ziyade Kur'an'da belirli sûrelere inhisar edilmiş olmalarıdır. Genelde Fatıha ve En'am sûreleri müstakil olarak ele alınırken, bazen de özellikle son iki cüz başta olmak üzere “Tebâreke” ve “Amme” cüzleri tefsirleri yapılmıştır. Ayrıca yukarıda görüldüğü gibi kısmen de olsa Kadir, Fetih, Bakara, İnsan, İhlas vd. sûreler de müstakil olarak tefsir edilmiştir.

³⁸ Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, sadeleştirenler; Ali Fikri Yavuz, İsmail Özen, Meral Yayınları, İstanbul (t.y.), c. 1 s. 253.

³⁹ Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 285.

⁴⁰ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, c. 1, s. 450.

⁴¹ Hayreddin Zirikli, (1396/1976), *el-A'lâm: Kamusu Terâcim*, Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 1992, c. 7, s. 341.

⁴² Zirikli, *A'lâm*, c. 7, s. 290.

⁴³ *Keşfu'z-Zunûn*, c. 1, s. 450; *Supplementband*, c. 2, s. 433.

⁴⁴ *Keşfu'z-Zunûn*, c. 1, s. 449; *Supplementband*, c. 2, s. 593.

⁴⁵ *Keşfu'z-Zunûn*, c. 1, s. 449.

⁴⁶ *Keşfu'z-Zunûn*, c. 1, s. 450.

⁴⁷ *Keşfu'z-Zunûn*, c. 1, s. 450.

⁴⁸ *Keşfu'z-Zunûn*, c. 1, s. 451; *Supplementband*, c. 2, s. 718.

⁴⁹ *Supplementband*, c. 2, s. 307.

⁵⁰ *Supplementband*, c. 2, s. 120, 128.

⁵¹ *Keşfu'z-Zunûn*, c. 1, s. 450.

⁵² *Keşfu'z-Zunûn*, c. 1, s. 451.

⁵³ *Keşfu'z-Zunûn*, c. 1, s. 450.

⁵⁴ *Supplementband*, c. 1, s. 331; c. 2, s. 589.

Bunlarla birlikte Cumhuriyet döneminde de çeşitli sûre tefsiri çalışmaları yapılmıştır. Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın (ö. 1942) *İhlas Sûresi Tefsiri*,⁵⁵ Ahmet Hamdi Akseki'nin (ö. 1951) *Asr Sûresi Tefsiri*,⁵⁶ Ömer Nasuhi Bilmen'in (ö. 1971) *Fatih Sûresi Tefsiri*, Mahmud Sami Ramazanoğlu'nun (ö. 1984) *Fatiha Sûresi Tefsiri*, *Bakara Sûresi Tefsiri*, *Yunus ve Hûd Sûreleri Tefsiri*, *Bedir Gazvesi ve Sûre-i Enfal Tefsiri* isimli eserleri Erkam Yayınları arasında çıkmıştır. Zeki Duman'ın (ö. 2013) *Fatiha, Ahzab, Nûr, Hucurat ve Mümtehine sûrelerini içine alan Beş Sûrenin Tefsiri*,⁵⁷ S. Yıldırım'ın *Fatiha ve En'am Sûresi Tefsiri*,⁵⁸ Bilal Gökçır'ın *Meryem Sûresi Tefsiri*,⁵⁹ M. Sadık Gündüz'ün *Buruc Sûresi Tefsiri*,⁶⁰ Kerim Buladı'nın *Kıyamet Sûresi Tefsiri*,⁶¹ Halil Aldemir'in *Kalem Sûresi Tefsiri*,⁶² Şahin Güven'in *Hucurat Sûresi Tefsiri*⁶³ isimli çalışmaları da bu eserlerdendir.

Türkiye'de Saf sûresiyle ilgili yapılmış üç adet yüksek lisans tezi bulunmaktadır. Bunlardan ilki, *Saff Suresi'nin Din Eğitimi Açısından Yorumu*⁶⁴ başlıklı tezdır. Kıymet Kurtuluş tarafından hazırlanan çalışma girişten sonra beş bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm Tesbih İbadeti, ikinci bölüm Söz Ve Davranış Bütünlüğü, üçüncü bölüm Manevi Ticaret, dördüncü bölüm Büyük Hatalar, beşinci bölüm ise Saff Sûresinde Hz. Musa ve Hz. İsa başlığını taşımaktadır. Bölüm tespitlerinde âyetlerin sıraları takip edilmemiş, başlıklar temel konuların belirlenmesi suretiyle oluşturulmuştur. Bölüm sonlarında her konu eğitim perspektifinden değerlendirilmiştir. İkincisi; *Peygamberlerin Mesajındaki Bütünlük Açısından Saff*

⁵⁵ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *İhlas Sûresi Tefsiri*, genel koordinatör Mehmet Emin Özafşar, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2014.

⁵⁶ Ahmet Hamdi Akseki, *Ve'l-asr Sûresi Tefsiri*, sadeleştiren: Ertuğrul Özalp. -- İstanbul: Biruni Kültür Sanat Yayıncılık, (t.y.).

⁵⁷ Zeki Duman, *Beş Sûrenin Tefsiri*, Fecr Yayınları, Ankara 1999.

⁵⁸ S. Yıldırım, *Fatiha ve En'am Sûresi Tefsiri*, İzmir: Işık Yayınları, 1993.

⁵⁹ Bilal Gökçır, *Meryem Sûresi Tefsiri Metin ve Yorum İncelemesi*, Fecr Yayınları, Ankara 2009.

⁶⁰ M. Sadık Gündüz, *Buruc Sûresi'nin Tefsiri*, Kaya Ofset, 2000.

⁶¹ Kerim Buladı, *Kur'an'ın İnsan Tasavvuru: Kıyamet Sûresi Tefsiri*, İstanbul: Pınar Yayınları, 2007.

⁶² Halil Aldemir, *Nebevi Mücadele Bağlamında Kalem Sûresi Tefsiri*, İstanbul: Kitabı Yayınevi, 2013.

⁶³ Şahin Güven, *Erdemli Toplumun İnşası -Hucurât Sûresi Tefsiri*, İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2012.

⁶⁴ Kıymet Kurtuluş, *Saff Suresi'nin Din Eğitimi Açısından Yorumu*, (yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Eğitimi Bilim Dalı, Yıl: 2000.

*Suresi Tefsiri ve Hz. Muhammed'in (s.a.v.) Durumu*⁶⁵ başlıklı tezdır. Celil Kiraz tarafından hazırlanan tezin giriş kısmında sûre tefsiri kavramı ve önemli sûre tefsiri çalışmalarıyla ilgili bilgiler verilmektedir. İki ana bölümden oluşan tezin ilk bölümünde Saf sûresi, Peygamberlerin Mesajlarındaki Bütünlük, ikinci bölümünde ise Peygamberlerin Mesajının Bütünlüğü İçerisinde Hz. Muhammed'in (s.a.v.) Durumu açısından değerlendirilmiştir. Çalışmada amaç “dinlerin kökeninin aynı olduğu, sonradan ortaya çıkan bazı sapmalar ve insanların hasedleri ve tarafgirlikleri sebebiyle, dinlerin birliği mesajının gözardı edilmemesi gerektiği görüşünün yerleşmesi ve yaygınlaşması” olarak açıklanmıştır. Saf sûresiyle ilgili yapılan tez çalışmalarının sonuncusu *Saff Sûresi ve Tefsiri* başlıklı⁶⁶ çalışmadır. Zehra Aktürk tarafından hazırlanan tez, giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Usûlle ilgili bilgilerin yer aldığı giriş bölümü “Tefsir Tarihine Genel Bir Bakış” başlığını taşımaktadır. Birinci bölümde Saf sûresi ile ilgili kısa bilgiler verilmiştir. Âyetlerin gruplar halinde incelendiği diğer bölümlerde, önce garip kelimelerin sözlük manaları açıklanmış, devamında âyetlerde bulunan edebî sanatlar üzerinde durulmuş son olarak da âyetler izah ve beyan başlıklı altında tefsir edilmiştir. Ancak yapılan üç çalışma da konu başlığı, içerik, sûreyi inceleme yöntemi, hedef ve sonuç açısından bizim çalışmamızdan tamamen farklıdır.

Çalışmamızda hem dirayet hem de rivayet tefsirlerinden derinlemesine istifade edilmiştir. Kaynak olarak, Mukâtil b. Süleyman'ın (ö. 150/767) *Tefsir-i Kebîr*, Taberî'nin (ö. 310/923) *Câmiu'l-Beyân*, Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) *Te'vilâtü'l-Kur'an*, Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *Keşşâf*, İbn Atıyye'nin (ö. 541/1147) *el-Muharrerü'l-Veciz*, İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *Zâdü'l-Mesîr*, Râzî'nin (ö. 606/1209) *Mefâtihu'l-Gayb*, Kurtubî'nin (ö. 671/1273) *Câmiu'l-Ahkâm*, Ebû Hayyân'ın (ö. 745/1344) *İ'rabü'l-Kur'an*, İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, Bikâî'nin (ö. 885/1480) *Nazmü'd-Dürer*'i gibi klasik ve güvenilir tefsir kaynaklarından olabildiğince istifade edilmeye çalışılmıştır. Bunların yanı sıra

⁶⁵ Celil Kiraz, *Peygamberlerin Mesajındaki Bütünlük Açısından Saff Suresi Tefsiri Ve Hz. Muhammed'in (Sav) Durumu*, (yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yıl: 2000.

⁶⁶ Zeynep Aktürk, *Saff Sûresi ve Tefsiri*, (yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yıl: 2002.

Şevkânî'nin (ö. 1250/1834) *Fethü'l-Kadir*'i ile Âlûsî'nin (ö. 1270/1854) *Rûhu'l-Meânî* adlı eserleri de zaman zaman müracaat etmiş olduğumuz kaynaklardandır.

Bunlarla birlikte Elmalılı'nın (ö. 1361/1942) *Hak Dini Kur'an Dili* başta olmak üzere Seyyid Kutub'un (ö. 1386/1966) *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, İbn Âşûr'un (ö. 1394/1973) *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Mevdûdî'nin (ö. 1903-1979) *Tefhîmü'l-Kur'ân*, Said Havva'nın (ö. 1409/1989) *el-Esas fi't-Tefsîr* ve Süleyman Ateş'in *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri* gibi muasır müfessirlerin tefsirlerinden de yararlanma yoluna gidilmiştir.

Âyet meallerinde zaman zaman küçük de olsa âyetlerin bazı bölümlerini kendimiz anlamlandırmakla birlikte, uzman bir heyet tarafından hazırlanmış olması dolayısıyla Diyanet İşleri Başkanlığı'nca hazırlanmış Kur'an Meali'ne müracaat edilmiştir.

Tezimizde takip ettiğimiz yöntem, Kur'an'da sûre merkezli çalışmaları, sûre bütünlüğü ve sûrenin kendi içinde münâsebeti açısından değerlendirmeleriyle tanınan Mustansir Mir'le benzerlik arz etmektedir.⁶⁷ Burada Mir'in Kur'an'ı sûre

⁶⁷ Mir'in bu yöntemle yaptığı çalışmalardan bazıları şunlardır:

1. The Qur'anic Story of Joseph: Plot, Themes and Characters: Bu çalışma, Mir'in Ocak 1986 yılında İngiltere'de *The Muslim World* adlı derginin 76. sayısında yayınlanan makalesidir. https://www.academia.edu/7544354/The_Quranic_Story_of_Joseph_Plot_Themes_and_Characters başlığıyla yayınlanan makale, (02.06.2015) Dicle Üniversitesi'nden Ali Akay tarafından "Kur'an'da Yusuf Kıssası: Taslak, Temalar ve Karakterler" başlığıyla Türkçe'ye çevrilerek yayınlanmıştır. *Dicle Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 7, Sayı 2, s. 183-199. Çalışmada önce Yusuf kıssasında yaşanan hadiseler irdelenerek sûrenin ana teması çıkarılmıştır. Daha sonra "İlahî adaletin değiştirilemezliği" bağlamında kıssada geçen olaylar tek tek analiz edilmiştir. En sonunda da sûrede geçen karakterler tahlil edilmiştir.
2. The Sûra as a Unity A Twentieth Century Development in Qur'an Exegesis, Mir'in G.R. Hawting ve Abdulkader A. Shareef'in 1993'te Routledge yayınlarında çıkardığı *Approaches in the Qur'an* kitabında 210-224 numaralı sayfalarında yer alan makalesidir. Makale http://www.academia.edu/7567431/The_sura_as_a_unity_A_twentieth_century_development_in_Quranic_exegesis, (03 Haziran 2015). Makale Mustafa Özel tarafından "Bir Bütün Olarak Sûre: Tefsirde Yirminci Yüzyıl Gelişmesi" başlığıyla Türkçe'ye çevrilerek yayınlanmıştır. *D.E.Ü., İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 13, s. 267-280. Mir makalesinde yirmibirinci yüzyıl müfessirlerinden sûrelere bütünlük açısından bakanlarla ilgili kısa bilgiler vermektedir. Bu müfessirlerden Tanevî, Seyyid Kutub, Derveze, Tabatabâî, Ferahî ve Islahî'nin çalışmalarından örnekler yer alır.
3. Contrapuntal Harmony in the Thought, Mood And Structure of Sûrah Fâtihah. Mir'in 1992 yılında *Religion Literature* dergisinin 24. sayısı 1-22. sayfalarında yayınlanan makalesidir. Dört sayfalık kısa bir çalışma olan bu makalede Mir, Fatiha sûresini tahlile tabi tutar. Âyetleri gruplara ayırır ve her grubu kendi içinde analiz eder. Makale, http://www.islamic-awareness.org/Quran/Q_Studies/Mirfatihah.html (04 Haziran 2015) 1999 yılında yayınlanan makale, Ali Akay tarafından "Fatiha Sûresinin Düşünce, Ruh ve Yapısında Çoksesli Harmoni"

bazlı inceleme yöntemine Yusuf sûresi üzerinde yaptığı çalışmayı örnek olarak verebiliriz. Mir The Qur’anic Story of Joseph: Plot, Themes and Characters başlığı altında yaptığı çalışmada sûreyi edebî yönden incelemeye tabi tutar.⁶⁸

Yine Bilal Gökkır’ın Meryem Sûresi Tefsiri Metin ve Yorum İncelemesi adlı eserindeki sûresi inceleme yöntemi çalışmamıza ilham kaynağı olmuştur. Gökkır çalışmasında; i’câzü’l-Kur’an, âyet ve sûreler arasındaki münâsebet ile Kur’an metnine yönelik Oryantalist batı dünyasında yapılan çalışmalarla ilgili geniş bilgi verdiği giriş bölümünden sonra, birinci bölümde Meryem sûresinin kimliğini çıkarmaya yönelik derinlemesine incelemelerde bulunur. Meryem sûresinde Hurûf-ı Mukattaa konusunun işlendiği ikinci bölümden sonra yer alan üçüncü ve dördüncü bölümler tamamen sûrenin muhtevası ile ilgilidir. Bu bölümler Meryem sûresinde kıssa ve Meryem sûresinde cedel ana başlıkları altında incelenmiştir.

Çalışmamızda yöntem olarak, âyet grupları içinde sırası geldikçe kelimelerin kökenleri, sözlük ve ıstılahî anlamları olabildiğince ilk dönem lügatlerden istifade ile açıklanacak, kıraat farklılıkları, varsa edebî sanatlar üzerinde durulacak, kelimelerin başka âyetlerde kullanımlarına bakılacak, yeri geldiğinde âyetin âyetle tefsiri yoluna gidilecektir. Âyetlerden hangi anlamların çıkarıldığı klasik dönem müfessirleri ile çağdaş dönem müfessirlerinin bakış açılarıyla ortaya konulmaya çalışılacaktır. Zaman zaman müfessirlerin âyetlerle ilgili yorumları mukayese edilecek, ittifak edilen ve ihtilaf edilen yönler vurgulanacaktır. Ortaya konulan bu yorumlar analiz edilecek, tezde hedeflediğimiz amaç doğrultusunda kendi yorumumuzla konuya katkı sağlanmaya çalışılacaktır. Bu çalışmalar, âyetlerin daha derli toplu anlatılması, âyetler arası münâsebetin kurulması ve konunun kolay anlaşılması için âyetin anlamını da ihtiva eden başlıklar altında yapılacaktır.

Bu çalışmada hedefimiz, Saf sûresinin sınıflandırma açısından içerisinde yer aldığı müsebbihât sureleri ile muhteva ve nüzûl ortamı bağlamında benzerliklerini ortaya

başlığıyla Türkçe’ye çevrilerek yayınlanmıştır. *Dicle Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 8, Sayı: 1, s. 163-166.

⁶⁸ Ali Akay, Kur’an’da Yusuf Kıssası: Taslak, Temalar ve Karakterler, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Diyarbakır 2005, c. 7, sayı: 2, s.184. (Makale, Mustansir Mir tarafından The Qur’anic Story of Joseph: Plot Themes and Characters adıyla kaleme alınmış, Ocak 1986 yılında İngiltere’de *The Muslim World* adlı derginin 76. sayısında yayınlanmıştır).

çıkarmaktır. Ayrıca bazı âyetleri açısından konu benzerliği olan sûrelerle irtibat kurmak, konumu itibarıyla mushafta komşusu durumundaki sûrelerle arasındaki münâsebeti tespit etmektir. Kuşkusuz sûrenin diğer sûrelerle münâsebeti olduğu gibi kendi içinde de hem fevâti ve havâtim açısından hem de mana bakımından âyetlerin birbiriyle irtibatı mevcuttur. İşte bu çalışma esnasında, sûre bütünlüğü perspektifinden sûrenin ana teması (amûd) durumundaki kelime bulunmaya çalışılacak, o kelimeyle sûrenin diğer âyetlerinin münâsebetine dikkat çekilecektir.

Saf sûresi üzerinde yaptığımız bu çalışma, girişten sonra temelde iki ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünden sonra “Sûre Hakkında Temel Bilgiler” başlığını verdiğimiz birinci bölümde, Saf sûresi hakkında temel bilgiler verilecek olup sûrenin adı, mushaftaki yeri, Mekki-Medenî oluşu, nüzûl ortamı, sebep-i nüzûlü, sûrenin ana konusu, başı ve sonu arasındaki münâsebet gibi başlıklar altında sûrenin kimliği ortaya konulacaktır. Sûrenin mushaftaki sıralamada kendinden önce yer alan Mümteherine ve kendinden sonra yer alan Cum’a sûreleri, bazı âyetleriyle konu benzerliği açısından da Fetih ve Bakara sûreleriyle münâsebeti üzerinde durulacaktır. Sûrenin fazileti ile ilgili rivayetler, dil ve üslûp özellikleri ile sûrenin yapısal tahlili ve bölümlenmesi yine bu başlık altında ele alacağımız konulardır.

“Sûrenin Yorum İncelemesi” başlıklı ikinci bölüm tamamen sûrenin içeriği ile ilgilidir. Üç başlık altında incelediğimiz bu bölümde “Saf sûresinde Allah’ı tesbih” başlığı altında sûrenin mukaddimesi olarak değerlendirdiğimiz birinci âyet üzerinde durulacaktır. Sûrenin 2-9. arası âyetleri “Kınama, Uyarı, Hatırlatma ve Meydan Okuma” perspektifinden bakılarak tahlil edilecek; âyetler nüzûl ortamı da göz önünde bulundurularak yorumlanmaya çalışılacaktır. 10-14. âyetlerden oluşan sûrenin üçüncü kısmı, “Allah’ın Kullarına Vaad ve Müjdeleri” başlığı altında değerlendirilecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

SAF SÛRESİ HAKKINDA TEMEL BİLGİLER

Bu bölümde Saf sûresi; adı, mushaftaki yeri, Mekkî-Medenî oluşu, nüzûl ortamı, sebep-i nüzûlü, sûrenin ana konusu yönüyle incelenecektir. Sûre fevâtihu's-suver ve havâtimu's-suver bakımından değerlendirilecek, sûrenin faziletine dair rivayetlere yer verilecektir. سَبَّحَ fiilinin farklı kipleriyle başlamalarından dolayı sûre tasnifinde müsebbihât sûreleri olarak anılan sûrelerle ilgili temel bilgiler verilecektir. Saf sûresinin dil ve üslûp özellikleri ve fasılları diğer müsebbihât sûreleriyle karşılaştırılacak analiz edilecektir. Sûrenin yapısal tahlili ve bölümlenmesi özetlenerek bir nevi sûrenin kimliği ortaya çıkarılmaya çalışılacak ve böylece birinci bölüm sona erecektir.

1. Sûrenin Adı

Saf sûresini incelemeye başlamadan önce, sûre konusu ve sûre isimleri hakkında genel bir bilgi vermek yerinde olacaktır.

Sûre, Kur'ân-ı Kerîm'i oluşturan 114 bölümden her birinin adıdır.⁶⁹ Sözlükte “sıçramak, duvara tırmanmak” “şehrin duvarı”⁷⁰ anlamındaki sevr (sevre) kökünden türeyen sûre kelimesi (çoğulu süver) “yüksek ve güzel bina, evin bir bölümü veya katı, yüce mertebe, şan ve şeref, alâmet ve nişan” manâlarına gelir.⁷¹ İbn Manzûr cahiliyye şairlerinden en-Nâbiga ez-Zübyânî'nin bir beytinde *ألم تر أنَّ الله أعطاك سورةً* (görmüyor musun Allah sana öyle bir mevki vermiş ki, o

⁶⁹ Yunus Şevki Yavuz, “Âyet”, *DİA*, c. 4, s. 243.

⁷⁰ Ebû Abdurrahman Halil b. Ahmed b. Amr Ferahidî Halil b. Ahmed (ö. 175/791), *Kitâbü'l-Ayn*, thk. Mehdi Mahzûmî, İbrahim Samerraî, Beyrut: Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbûât, 1988, c. 2, s-v-r md. s. 874.

⁷¹ Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râgıb el-İsfahânî (ö. 502/1108), *el-Müfredât fî Ğaribi'l-Kur'ân*, i'de li'n-neşr Muhammed Ahmed Halefullah, Kahire: Mektebetü'l-Enclü'l-Misriyye, 1970, s-v-r md. s. 360; Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr (ö. 711/1311), *Lisânü'l-Arab*, nşr. Emin Muhammed Abdülvehhab, Muhammed es-Sadık el-Ubeydi, Beyrut: Dârü'l-İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1997/1417, s-v-r md, c. 6, s. 426-427; Farklı tanımlar için bkz. Süyûtî, *el-İtkân*, c. 1, s. 165; Zerkeşî, *el-Burhân*, c. 1, s. 263-264; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1985, s. 57; Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, İFAV, İstanbul 2013, Yirmi Üçüncü Baskı, s. 103.

mevkinin altında bütün kralların bocalamakta olduklarını görürsün) diyerek sûre kelimesine çok yüksek ve şerefli bir mevki manası verdiğini söyler.⁷²

Terim anlamı olarak “Kur’ân-ı Kerîm âyetlerinin bir araya getirilmesi sonucunda oluşan, sınırları vahiy doğrultusunda Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından belirlenen bölüm” demektir. Kur’an’ın belli bölümlerine sûre denilmesi, birbiriyle âhenkli veya mânevî derecesi yüksek parçalardan meydana gelmesi yahut onların her birinin Kur’an binasının bir katını veya bir parçasını teşkil etmesi sebebiyle olmalıdır. Sûre kelimesi Kur’an’da dokuz yerde tekil, bir yerde çoğul olarak zikredilir.⁷³ Sûreler kendi içinde bütünlüğü olup Kur’ân-ı Kerîm binasını meydana getiren bölümlerdir. Bununla ilgili en güçlü delil, benzerinin yapılması konusunda meydan okunan (el-Bakara, 2/23) en küçük Kur’an birimini sûrenin teşkil etmesidir.⁷⁴

Sûreler, isimlerini kıssalarda geçen şahıslardan yahut konu edindikleri topluluklardan veya ilk kelimelerden almışlardır. Her sûrenin bir ismi olduğu gibi bazı sûrelere birden fazla da isim verilmiştir.⁷⁵

14 âyet, 220 kelime ve 926 harften oluşan Saf sûresi adını, mü’minlerin saf tutarak Allah yolunda savaştıklarını ifaden eden dördüncü âyette geçen “صَفًّا” (kenetlenmiş saflar halinde) kelimesinden almıştır.

“صَفًّا” kelimesi aynı kalıpla; Kehf, Tâ-Ha, Saffât, Saf, Nebe ve Fecr sûreleri olmak üzere Kur’an’da altı sûrede yedi kez geçmektedir. Bunlardan Kehf, Tâ-Ha, Saffât, Nebe ve Fecr sûreleri Mekkî, Saf sûresi ise Medenîdir.

وَعْرِضُوا عَلَىٰ رَبِّكَ صَفًّا لَّقَدْ جِئْتُمُونَا كَمَا خَلَقْنَاكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ بَلْ زَعَمْتُمْ أَلَّنْ نَجْعَلَ لَكُم مَّوْعِدًا

Kehf, 18/﴿٤٨﴾

فَاجْمَعُوا كَيْدَكُمْ ثُمَّ أَتُوا صَفًّا وَقَدْ أَفْلَحَ الْيَوْمَ مَنِ اسْتَعْلَىٰ

Tâ-Hâ, 20/﴿٦٤﴾

⁷² İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s-v-r md, c. 6, s. 426.

⁷³ Muhammed Fuad Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-Müfrehes li-Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Beyrut: İhyâ et-Türâsi'l-Arabî 1982, s-v-r md., s. 370

⁷⁴ Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsirü'l-kebir = Mefâtihi'l-Gayb*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1934, c. 2, s. 117.

⁷⁵ Demirci, *Tefsir Usûlü* s. 103.

وَالصَّافَّاتِ صَفًّا ﴿١٠﴾ Saffât, 37/

إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِهِ صَفًّا كَانَهُمْ بُنْيَانٌ مَرْصُوضٌ ﴿٤﴾ Saf, 61/

يَوْمَ يَقُومُ الرُّوحُ وَالْمَلَائِكَةُ صَفًّا لَا يَتَكَلَّمُونَ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ وَقَالَ صَوَابًا ﴿٣٨﴾ Nebe, 78/

وَجَاءَ رَبُّكَ وَالْمَلَكُ صَفًّا صَفًّا ﴿٢٢﴾ Fecr, 89/

Saf kelimesi lügatte, insanlar, ağaçlar ve bunlara benzer şeyleri aynı çizgi üzerinde tutmak, eşit hizaya getirmek anlamına gelmektedir.⁷⁶

Yukarıda metinleri verilen sûrelerde tavsif edilen varlıklar sırasıyla şu şekildedir:

Kehf sûresinde mahşer günü kabirlerinden kalkanlar (tüm ölüler), Tâ-Hâ sûresinde Musa'ya (a.s.) sihirlerini göstermek üzere Firavun tarafından çağrılan sihirbazlar, Saffât sûresinde saf saf dizilenler,⁷⁷ Saf sûresinde Allah yolunda cihat edenler, Nebe sûresinde Cebrail ve melekler, Fecr sûresinde yine yaptıkları iş anlatılırken meleklerin durumları Allah (c.c.) tarafından bu kelimeyle anlatılmıştır.

Bunların dışında üç âyette⁷⁸ صَافَّاتٍ, bir âyette⁷⁹ الصَّافُّونَ, bir âyette⁸⁰ صَوَافٍ, iki âyette⁸¹ ise مَصْفُوفَةٍ kalıplarında kuşlar, melekler, kurbanlık hayvan, koltuk, pınar gibi canlı ve cansız varlıklar vasfedilirken kullanılmıştır.

Sûre, 14. âyette geçen “Havâriyyûn” lafzı ve bu lafzın geçtiği ilk sûre olması nedeniyle Havârîler (Havâriyyûn) sûresi,⁸² Hz. İsa'dan bahsedilmesi nedeniyle İsa

⁷⁶ Râgıb, *Müfredât*, s. 416.

⁷⁷ Diyanet Vakfı mealinde bunlar şu şekilde beyan edilmiştir: Burada «saf saf dizilenler, toplayıp sürenler ve zikir okuyanlar»ın melekler olduğu söylenmiştir. Ayrıca bunların gök cisimleri, ruhlar, kudsî cevherler, Kur'an âyetleri, âlimler ve gaziler olduğunu söyleyenler de vardır.

⁷⁸ Nûr 24/41, Saffât 37/1, Mülk 67/19.

⁷⁹ Saffât 37/65.

⁸⁰ Hac 22/36.

⁸¹ Tûr 52/20, Gâşiye 88/15.

⁸² Ali b. Muhammed es-Sehavî, *Cemâlü'l-Kurrâ ve Kemâlü'l-Akra'*, (tah. Dr. Ali Hüseyin el-Bevvâb, Mektebetü el-Tûras, Mekketü'l-Mükerreme 1987/1408, c. 1, s. 37; Ebü'l-Hasan Burhaneddin İbrâhim b. Ömer b. Hasan Bikâî, *Nazmü'd-Dürer fî (min) Tenasübi'l-ay[ati] ve's-Süver*, Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1983/1403, c. 20, s. 316; Ebü's-Senâ Şehâbeddîn Mahmûd b. Abdullâh b. Mahmûd Alûsî, *Rûhu'l-Meânî fî Tefsiri'l-Kur'ânî'l-Azim ve's-Seb'i'l-Mesânî*, Dâr İhyâüt'türâsî'l-Arabî, Beyrut ts., c. 28, s.83; Muhammed Tahir b. Muhammed b. Muhammed et-Tunusi İbn Âşûr, (1394/1973), *Tefsîrü't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Tunus: ed-Dârü't-Tunisiyye, 1984, c. 27, s. 171; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an*

sûresi⁸³ olarak da isimlendirilmiştir. Âlûsî, bu sûrenin Havâriyyûn sûresi veya İsâ sûresi olarak isimlendirildiğini zikretmiş ancak bu görüşünü te'yid eder mahiyette herhangi bir delil getirmemiştir. Derveze, müfessir Tabresî'nin de bu görüşü zikrettiğini, ancak onun da herhangi bir delil getirmediğini aktarmaktadır.⁸⁴

2. Mushaftaki Yeri

Saf sûresi, elimizdeki mushafta Kur'ân-ı Kerim'in 61. sûresi olup 28. cüzde yer almaktadır. Mushafta Mümtahine sûresinden sonra, Cum'a sûresinden önce gelir.

Nüzûl sırasına göre tasnif edilen mushaflardaki yeri konusunda ise ihtilaf vardır. İbn Âşûr, İzzet Derveze ve Süleyman Ateş'e göre iniş sırasına göre 108. sûredir.⁸⁵ İbn Âşûr, sûrenin Uhud savaşının akabinde Tegâbü'n sûresinden önce Fetih sûresinden sonra indiğini söylerken,⁸⁶ Derveze sûredeki bazı âyetlerin, sûrenin Hudeybiye Barışı ile Hayber vakasından hemen önce nâzil olduğuna işaret ettiğini beyan etmektedir. Hudeybiye Barışı ve Hayber vakasına, nüzûl sırasına göre bu sûreden sonra gelen Fetih sûresinde de değinilmiş olması, bu nüzûl sırasının doğruluğunu gösterir. Zeki Duman'ın sûrelerin nüzûl sırasına göre tefsir edildiği *Beyânü'l-Hak* isimli eserinde ise 110. sırada yer almaktadır. Ancak Duman, sûre ile ilgili kimlik bilgisi verdiği giriş kısmında Saf sûresinin Hz. Osman'ın Mushafındaki kronolojik sıralamaya göre 109. sırada olduğunu ifade etmektedir.⁸⁷

3. Mekkî-Medenî Oluşu

Sûreler Mekkî ve Medenî olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

Konuyla ilgili görüşler arasında en fazla kabul göreni hicretten önce nâzil olan âyet ve sûrelerin Mekkî, sonra nâzil olanların Medenî olduğu şeklindedir. Hicretten sonra

Dili, (Sadeleştirenler: M. Nur Çetin vd.), c. 7, s. 279, Akçağ Yayınları, Ankara, (t.y.); Said Havva, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, Dârü's-Selam, 1991, c. 10, s. 5875.

⁸³ Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, c. 28, s. 83; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. 7, s. 279; Said Havva, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, c. 10, s. 5875.

⁸⁴ Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, Beyrut: Dârul'l-Garbi'l-İslâmî, 2000, c. 8, s. 556.

⁸⁵ İbn Âşûr, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, c. 28, s. 173; Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, c. 8, s. 555; Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, c. 9, s. 410, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1988.

⁸⁶ İbn Âşûr, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, c. 28, s. 173.

⁸⁷ M. Zeki Duman, *Beyânü'l-Hak: (Kur'ân-ı Kerim'in nüzûl sırasına göre tefsiri)* Ankara: Fecr Yayınları, 2006. c. 3, s. 4713.

inen bir âyetin Mekke’de veya Arafat’ta inmesi onun Mekkî sayılmasını gerektirmeyeceği gibi hicretten önce Mekke dışında nâzil olan âyet veya sûre de Medenî olmaz. Zerkeşî’ye göre sûrelerin 85’i Mekkî, 29’u Medenî,⁸⁸ Süyûtî’ye göre 82’si Mekkî, 20’si Medenî, 12’si ihtilâfıdır.⁸⁹ Ancak yaygın telakkiye göre sûrelerin 86’sı Mekkî, 28’i Medenî’dir. Mekkî bir sûre içinde Medenî âyetlerin, Medenî sûreler içinde Mekkî olanların bulunması mümkündür.

Mekke döneminde indirilen sûre ve âyetlerde daha çok inanç konularından, müşriklerin içine düştüğü çelişkilerden, geçmiş peygamberlerin çağrılarına olumlu karşılık vermeyen ümmetlerin başına gelen ibret verici olaylardan, ahlâkî ve insanî değerlerden bahsedilmiş olup bu sûrelerde âyetler çoğunlukla kısa ve mensur şiir biçimindedir. Âyet sonları (fâsıla) arasında büyük çapta benzerlik vardır. Ancak bazı Medenî sûrelerin Mekkî sûrelerdeki üslûbu taşıdığı görülmektedir. Bunun örnekleri arasında Ra’d, Rahmân ve Zilzâl sûreleri yer alır.

Medenî sûrelerde toplumun inşası, İslâm kardeşliği, içtimaî ve fikhî konularla ilgili âyetler yer alır. Genellikle anlatım üslûbu hâkim olduğundan âyetler ve sûreler uzundur. Ehl-i Kitab’dan bahsetmesi, cihat izni ve cihat ahkâmı, savaşta ve barışta devletlerarası ilişkiler, farzların ve had cezaları bu sûrelerin konularındandır.

Medenî sûreler: (İttifak edilenler) el-Bakara, Âl-i İmran, en-Nisâ, el-Mâide, el-Enfâl, et-Tevbe, el-Mücadele, el-Haşr, el-Mümtehhine, el-Cum’a, el-Münâfikûn, et-Talâk, et-Tahrîm ve en-Nasr.

İhtilâf bulunan sûreler de şunlardır: el-Fatiha, er-Ra’d, er-Rahman, es-Sâf, et-Tegâbun, el-Mutaffifin, el-Kadr, el-Beyyine, ez-Zilzâl, el-İhlâs, el-Felak ve en-Nâs.⁹⁰

Saf sûresi hicretten sonra Medine döneminde Uhud Savaşı’ndan sonra nâzil olmuştur. Ancak bazı rivayetlerde Mekke’de nâzil olduğu da söylenmektedir.⁹¹

⁸⁸ Zerkeşî, *el-Burhân*, c. 1, s. 281.

⁸⁹ Süyûtî, *el-İtkân*, c. 1, s. 33.

⁹⁰ Süyûtî, *el-İtkân*, c. 1, s. 33.

⁹¹ Ebü’l-Hasan Mukâtil b. Süleyman b. Beşir Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman*, (Orjinal kitap adı: *et-Tefsirü’l-kebir*) thk. Abdullah Mahmûd Şehhate, el-Hey’etü’l-Mısriyyetü’l-

Ancak bu zayıf bir görüştür. Görüşün zayıflığına rağmen nüzûl yeri ihtilaflı sûreler arasında sayılmaktadır. İzzet Derveze sûrenin Mekkî olduğu görüşünü enterasan bir görüş olarak takdim eder. Ona göre sûrenin Mekkî olduğunu savunmak, rivayetlere Kur'anî nasslardan daha çok itibar etmek anlamına gelir. “Çünkü sûrede mü'minler, cihada ve savaşa teşvik edilmekte, cihattan geri kalanlar ayıplanmaktadır. Bu durumda sûrenin Medenî olması akla daha yakın gözükmemektedir. Zira cihat, hicretten sonra farz kılınmış ve mü'minler hicretten sonra cihada teşvik edilmişlerdir.”⁹² Mekke devrinde çarpışmaya teşvik şöyle dursun, buna izin dahi verilmemiştir. Peygamber (s.a.v.) Mekke'de müslümanların, kendilerine eziyet eden kâfirlerin fiilî tecavüzlerine dahi karşı koymalarına müsaade etmemiştir.⁹³

Sûrenin nüzûl zamanı kesin olarak söylenememektedir. Ancak müslümanların yenilgi ile yüzyüze geldiği Uhud Savaşı'ndan kısa bir süre sonra, -yani hicrî üçüncü yılın sonları veya dördüncü yılın başlarında- nâzil olmuş olması kuvvetle muhtemeldir.⁹⁴ Mukâtil b. Süleyman ve Zemahşerî'ye göre Tegâbün sûresinden sonra nâzil olmuştur.⁹⁵ Esra Gözeler'in *Kur'an Âyetlerinin Tarihlendirilmesi* isimli çalışmasında yaptığı değerlendirmeye göre de ağırlıklı rivayetler sûrenin Tegâbün sûresinden sonra nâzil olduğu yönündedir.⁹⁶

4. Nüzûl Ortamı

Kur'an Hz. Peygamber'in 23 yıllık davet sürecinde peyderpey nazil olmuştur. Kur'an metninin ait olduğu tarihle bağı, inkâr edilemeyecek kadar açıktır. Nüzûl sürecinde yaşanmış olan gelişmelere Kur'an âyetlerinde rastlamak mümkündür. Bu sıkı ilişki nedeniyle esbab-ı nüzûle büyük önem verilmektedir. Bu durum, esbab-ı nüzûlün, Kur'an vahyinin nüzûl ortamında cereyan eden hadiselerle örtüşen ortamın

Âmme li'l-Kitâb, Kahire, 1983, c. 4, s. 313; Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Mâtürîdî Semerkandî Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm = Te'vilatu Ehli's-Sünne*, thk. Fatma Yusuf Heymi, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2004, c. 5, s. 117; Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî (538/1144), *el-Keşşâf an Hakaiki't-Tenzil ve Uyunü'l-Ekavil fi Vücuhi't-Te'vil*, Mektebetü'l-Ubeykan Riyad, 1998, c. 6, s. 102; İbn Âşûr, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, c. 28, s. 172.

⁹² Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, c. 8, s. 555.

⁹³ Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, c. 9, s. 409.

⁹⁴ Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı – Meal Tefsir*, İşaret Yayınları, İstanbul 1996, c. 3, s. 1142.

⁹⁵ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, c. 4, s. 313; Zemahşerî, *Keşşâf*, c. 6, s. 102.

⁹⁶ Bkz. Esra Gözeler, *Kur'an Âyetlerinin Tarihlendirilmesi*, Kuramer Yayınları, İstanbul, (t.y.), Ek I, s. 286.

şartlarına göre ve vakıanın muktezasına binaen inzal edilmiş olmasına⁹⁷ dikkat çekmektedir. Ancak nüzûl ortamı kavramı, nüzûl sebeplerinden ve nüzûl seyrinden daha kapsamlı bir kavramdır. Nüzûl ortamı, tarihî tüm arka plan demektir: İslâm öncesi ve sonrası tarihî arka plân bilgisidir ki nüzûl sebepleri ve nüzûl seyri bilgilerini de kapsar.

سَبَّحَ (tesbih etti) fiilinin farklı kipleriyle başlamasından dolayı müsebbihât sûreleri olarak adlandırılan yedi sûreden söz etmiştik. Bu sûrelerden İsrâ sûresi ile A'lâ sûresi Mekkî, diğerleri Medenîdir. Mekke döneminde nâzil olan bu iki sûre, diğer müsebbihât sûrelerinden farklı olarak سَبَّحَ kelimesinin emir ve mastar kipiyle başlamaktadır. Mekkî olmalarından dolayı aşağıdaki tabloda yer verilmemiştir. Medîne döneminde nâzil olan diğer müsebbihât sûrelerinin nüzûl zamanı birbirlerine oldukça yakındır. Bu sûreler nüzûl sırasına göre tertip edilen mushaflarda şu sıralamayla yer almaktadırlar:

Sûre Adı	Mushaf Tertibi	Nüzûl Sırası
Haşr	59	95
Cum'a	62	96
Tegâbün	64	107
Saf	61	108
Hadîd	57	112

Ağırlıklı olarak Yahudilerden bir topluluğun, Medine'den sürülmeleri hadisesini konu alan ve 95. sırada nâzil olan Haşr sûresinin nüzûl zamanı olarak Uhud savaşının sonu gösterilmektedir. Sûrenin konusu, Benî Nadîr ile yapılan savaş hakkındaki yorumları ihtiva etmektedir. Bu nedenle sûreye “Benî Nadîr Sûresi” de denilmiştir.⁹⁸ Müfessirler ve sîret yazarlarının ittifakla belirttiklerine göre, sûrede sözü edilen yahudî topluluk, Medine'de yaşayan ve İsrailli Yahudî kabilelerinden biri olan Nadîroğullarıdır. Ayrıca söz konusu müfessirlere göre Nadîroğulları

⁹⁷ Hasan Hanefî, *Esbâb-ı Nüzûl'ün Anlamı Nedir?*, çev. Ahmet Nedim Serinsu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 38, s. 227.

⁹⁸ Buhârî, *Tefsir*, 59; Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Sami b. Muhammed es-Selame, Riyad: Daru Taybe, 1997/1418, c. 8, s. 56.

hadisesi Uhud savaşından beş ay sonra vuku bulmuştur.⁹⁹ Yahudilerle yapılan bu savaş ise Bi'ri Maûne Gazvesidir.¹⁰⁰

Cum'a sûresi Haşr sûresinden sonra, Ahzab sûresinden önce nâzil olmuştur.¹⁰¹ Ahzab sûresinden önce inmiş olmasının isabetli bir görüş olduğunu ifade eden Derveze, gerekçe olarak sûrede Yahudilerden bahsedilmesini, Hendek savaşından sonra ise Medine'de Yahudi kalmamasını gösterir.¹⁰² Ancak İbn Âşûr, Hendek savaşından sonra da Hayber Yahudileriyle ilişkilerin devam ettiğini¹⁰³ söyler.¹⁰⁴

Mushaftaki sıralamada 64, nüzûl sırasına göre yapılan tasnifte 107. sırada gelen Tegâbün sûresi, Tahrîm sûresinden sonra,¹⁰⁵ Saf sûresinden önce nâzil olmuştur.

Hadîd sûresinin muhtevâsından, sûrenin Uhud Savaşı ile Hudeybiye Antlaşması arasında bir dönemde nâzil olduğu anlaşılmaktadır. Nüzûl sırası itibarıyla da Müsebbihât sûreleri içinde 112. sırada¹⁰⁶ nâzil olan en son sûredir.

Bu bilgiler ışığında nüzûl sırasının doğruluğunu esas aldığımızda müsebbihât sûrelerinin Uhud savaşından sonra, Hudeybiye Antlaşmasından önce, birbirlerine çok yakın dönemlerde nâzil olduklarını söylemek mümkündür. Dikkat edilirse bu dönemin en dikkat çekici gündemi Müslümanların Medîne'deki varlık yokluk mücadeleleridir. Bedir Gazvesi'nde ağır bir yenilgiye uğrayan müşrikler, düşmanlıklarını daha da artırarak Müslümanlara karşı topyekûn saldırıya geçmişler, Uhud savaşında kısmen de sonuç almışlardır. Buradan aldıkları cesaretle daha sonraki dönemlerde münafıklarla ve Medîne Yahudileriyle işbirliğine gitmişlerdir. Bu bağlamda Saf sûresinin konusunun cihat oluşu ve sûrede İsrailoğullarının Hz. Musa'ya (a.s.) eziyet ettiklerinin bildirilmesi nüzûl ortamıyla örtüşmektedir.

⁹⁹ Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, c. 5, s. 519.

¹⁰⁰ Seyyid Ebü'l-A'la Mevdûdî (1903-1979), *Tefhîmü'l-Kur'an: Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri*, ed. Ali Bulaç; trc. Muhammed Han Kayani ve diğerleri, İstanbul: İnsan Yayınları, 1986, c. 6, s. 173.

¹⁰¹ Mukâtil b. Süleyman Saf sûresinden sonra nâzil olduğunu söyler. Bkz. Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, c. 4, s. 323; Aynı şekilde Zemahşerî de Saf sûresinden sonra nâzil olduğunu söylemektedir. Zemahşerî *Keşşâf*, c. 6, s. 110.

¹⁰² Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, c. 7, s. 228-329.

¹⁰³ İbn Âşûr, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, c. 28, s. 169.

¹⁰⁴ İbn Âşûr, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, c. 28, s. 204-205.

¹⁰⁵ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, c. 4, s. 349; Zemahşerî *Keşşâf*, c. 6, s. 130.

¹⁰⁶ Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, c. 9, s. 297.

5. Sebeb-i Nüzûlü

Saf sûresinin nüzûl sebebi ile ilgili birden çok rivayet vardır. Sûrenin sebeb-i nüzûlünü anlamak için hitabın kimlere yapıldığı hususunun üzerinde durulmalıdır. Rivayetlere bakılacak olursa hitabın, birinci olarak gerçek mü'minlere, ikinci olarak mü'min olduğu halde yalan söyleyenlere ve söz verdiği halde sözünde durmayanlara, üçüncü olarak da zahirde mü'min görünen münafıklara yönelik olduğu söylenebilir.

Saf sûresinin bütününü ilgilendiren sebeb-i nüzûlle ilgili herhangi bir rivayete rastlanmamıştır. Rivayetler ağırlıklı olarak 61/2, 61/10 ve 61/11. âyetler üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Hitabın gerçek mü'minlere yönelik olduğuna dair iki rivayet mevcuttur. Bunlardan biri Râzî'ye diğeri ise Kurtubî'ye aittir. Râzî'nin *Mefâtihü'l-Gayb* isimli tefsirinde sûrenin 10. ve 11. âyetlerinin tefsirini yaparken aktardığına göre; kimi müfessirler, bu âyetin, bir grup mü'min hakkında nâzil olduğunu iddia etmektedir. Müfessirlere göre bunların, Allah indinde amellerin en sevimli olanını işlemeyi arzu eden kimseler olduklarını, bunun üzerine Allah'ın (c.c.), “Ey iman edenler! Sizi acı bir azaptan kurtaracak ticareti size göstereyim mi?” (Saf, 61/10) ve “Allah, kendi yolunda kenetlenmiş bir yapı gibi saf bağlayarak savaşanları sever” (Saf, 61/4) âyetlerini indirdiğini, bu kimselerin böyle arzu etmiş olmalarına rağmen dünya sevgisi ağır basarak sözlerinde durmayıp mesela Uhud'da savaşmaktan yüz çevirdiklerini, bunun üzerine de Cenâb-ı Hakk'ın “Yapmayacağınız şeyleri niçin söylersiniz” âyetini indirdiğini söylemişlerdir.¹⁰⁷

Diğer rivayeti ise Kurtubî aktarmaktadır. Ona göre; Abdullah b. Selam'ın şu rivayeti, gerçek mü'minlere adaklarını yerine getirmenin lüzumunu hatırlatmaktadır.

“Ey iman edenler! Yapmayacağınız şeyleri niçin söylersiniz?” âyeti ile ilgili olarak Dârimî Ebû Muhammed, *Müsned*'inde şu rivayeti kaydetmektedir: Bize Muhammed b. Kesîr, el-Evzâî'den nakletti. O Yahya b. Ebî Kesîr'den, o Ebû Seleme'den, o Abdullah b. Selam'dan naklederek dedi ki: “Biz Rasûlullah'ın (s.a.v.) ashabından bir grub kendi aramızda şöyle bir konuşma yaptık: ‘Yüce Allah'ın hangi ameli daha çok sevdiğini bilseydik o ameli işlerdik.’ Bunun üzerine yüce Allah: “Göklerde ve yerdekilerin hepsi Allah'ı

¹⁰⁷ Râzî, *Mefâtihü'l-Gayb*, c. 29, s. 310.

tesbih eder. O, hüküm ve hikmet sahibidir. Ey İman edenler! Yapmayacağınız şeyleri niçin söylüyorsunuz?” âyetlerini -(Abdullah) onu (sûreyi) bitirinceye kadar (okudu)- indirdi.¹⁰⁸

Bu rivayete göre âyeti yapmayacağınız bir şeyi adamayın, mademki adadınız o halde sözünüzde durup adaklarınızı yerine getiriniz şeklinde yorumlamak mümkün olacaktır.

Hitabın, konuştuğunda yalan söyleyen veya söz verdiği halde sözünde durmayan günahkâr müslümanlara yönelik olduğu kabul edildiğinde karşımıza biri Taberî, üçü Kurtubî'ye ait olmak üzere dört riyavet çıkmaktadır.

Taberî, Katâde b. Diame (ö. 107/735) ve ed-Dahhak tarikiyle gelen rivayetinde onların şöyle dediğini aktarır: “Bu buyruk hiç de böyle bir şey yapmadıkları halde ‘Biz cihat ettik ve çeşitli belâ ve sıkıntılara maruz kaldık’ diyen bir topluluk hakkında inmiştir.”¹⁰⁹

Bu grupta üç rivayet aktaran Kurtubî, birinci rivayetini bir sahabeye dayandırmaktadır. Buna göre sahabeden Suhayb şöyle demiştir:

Bedir günü müslümanlara eziyet vermiş, onlara oldukça sıkıntılar ve zorluklar tattırmış bir kişi vardı. Ben de onu öldürdüm. Bir başka adam gelerek: ‘Ey Allah’ın Peygamberi ben filan kişiyi öldürdüm’ dedi. Peygamber (s.a.v.) bunun üzerine çok sevindi. Ömer b. el-Hattab ile Abdurrahman b. Avf: ‘Ey Suhayb, filan kişiyi öldürdüğünü sen Peygamber’e haber vermedin, falan kişi geldi yalan yere onu öldürdüğünü iddia etti’ dediler. Bunun üzerine Suhayb Rasûlullah’a durumu haber verince, Peygamber: “Böyle mi ey Ebû Yahya?” buyurdu. Suhayb: ‘Allah’a yemin ederim ki evet ey Allah’ın Rasûlü’ dedi. Bunun üzerine bu âyet-i kerime, o şahsı yalan yere öldürdüğünü iddia eden kişi hakkında nâzil olmuştur.¹¹⁰

Bu rivayetten sebep-i nüzûlün ikinci âyetle ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Burada mü’minlere yapmadığınız şeyi niye söylüyorsunuz? Mü’minlere yalan söylemek yakışır mı? tarzında bir kınama vardır.

¹⁰⁸ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmet el-Ensârî el-Kurtubî, *el-Câmiu’l-Ahkâmi’l-Kur’ân*, Riyad: Dâr Alemü’l-Kütüb, 2003, c. 18, s. 77.

¹⁰⁹ Ebû Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’an*, Dâru’l-Fikr Beyrut, 1984, c. 18, s. 85.

¹¹⁰ Kurtubî, *el-Câmiu’l-Ahkâmi’l-Kur’ân*, c. 18, s. 78.

Kurtubî ikinci rivayetini el-Kelbî'ye dayandırmaktadır. Buna göre:

Mü'minler Ey Allah'ın Rasûlü! 'Şayet biz, Allah'ın hangi ameli daha çok sevdiğini bilseydik o işi yapmaya daha koşardık' dediler. Bunun üzerine: "Sizi acı bir azaptan kurtaracak ticareti size göstereyim mi?" (Saf, 61/10) âyeti nâzil oldu. Bir süre şöyle diyerek böylece beklediler: 'Bu ticaretin ne olduğunu bilseydik, elbetteki onu mallarımızı, canlarımızı, eşimizi, dostumuzu feda ederek satın alırdık.' Yüce Allah bu ticareti onlara: "Allah'a ve Rasûlüne iman inanır, mallarınızla ve canlarınızla Allah yolunda cihat edersiniz" (Saf, 61/11) âyeti ile gösterdi. Uhud günü sınıandılar, fakat kaçtılar. İşte sözlerine bağlı kalmadıkları için onları ayıplamak üzere bu sûre nâzil oldu.¹¹¹

Muhammed b. Ka'b'a dayandırdığı üçüncü rivayet ise şöyledir:

Yüce Allah Peygamberine Bedir şehidlerinin sevabını haber verince ashab: 'Şahid ol Allah'ım! Andolsun biz bir savaşta bulunacak olursak, şüphesiz o uğurda bütün gücümüzü harcayacağız.' Fakat Uhud günü kaçtıklarından ötürü Allah bu davranışları sebebiyle onları ayıpladı.¹¹²

Bu dört rivayette de hitap gerçek mü'minlere olmakla beraber ل soru edatıyla sözlerinde durmadıkları ve yalan söyledikleri için bir kınama üslûbunun olduğu hissedilmektedir.

Âyette hitabın münafıklara yönelik olduğu kabulünden yola çıktığımızda ise nüzûl sebebi olarak iki rivayetle karşılaşırız. Bu rivayetlerden biri Râzî'ye, diğeri ise Kurtubî'ye aittir. Râzî'ye göre bu âyet, savaşmadığı halde "savaştım", mızrakla çarpışmadığı halde "çarptım", yapmadığı halde "yaptım" diyenler hakkında nâzil olmuştur. Bu insanlar savaş hakkında münafıklık yapmışlar, savaşmak istediklerini beyan ettikleri halde, Allah savaşı bilfiil emredince, "Niçin bize savaşı farz kıldın" (Nisâ, 4/77) demişlerdir.¹¹³

Kurtubî'nin İbn Zeyd'e dayandırdığı rivayete göre ise sûre münafıklar hakkında nazil olmuştur. Onlar Peygamber (s.a.v.) ve ashabına şöyle demişlerdir: "Sizler düşmanla savaşmak niyetiyle yola çıkacak olursanız, biz de sizinle birlikte çıkar ve onlarla savaşırız." Fakat Hz. Peygamber sahabetiyle birlikte savaşmak üzere

¹¹¹ Kurtubî, *el-Câmiu'l-Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. 18, s. 78.

¹¹² Kurtubî, *el-Câmiu'l-Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. 18, s. 78.

¹¹³ Râzî, *Mefâtihi'l-Gayb*, c. 29, s. 310-311.

Medine'nin dışına çıktıklarında sözlerinden döndüler, orduyu terkettiler ve Medine'ye geri döndüler.¹¹⁴

6. Sûrenin Ana Konusu

Saf sûresi Medîne'de inen sûrelerden biridir. Sûre “savaş”, Allah düşmanlarıyla cihat, Allah'ın dinini yüceltmek ve kuvvetlendirmek için O'nun yolunda canı ve malı konusunda fedakarlık etmek konusunu anlatır. Ayrıca mü'minin dünya ve âhiret mutluluğunu elde etmesine vesile olacak kazançlı ticaretten bahseder. Sûrede farklı konulardan bahsediliyor olsa da, bütün âyetler ana konu olan cihatla bağlantılıdır. Saidî'ye göre sûrenin hedefi mü'minleri Allah yolunda cihada teşviktir ve münafıkları cihadı ihmal ve ondan geri kalmalarından dolayı ayıplamaktır.¹¹⁵

Aşağıdaki tabloda âyetlerde doğrudan ya da dolaylı olarak sûrenin ana konusu olan cihatla ilgili ifadeler yer almaktadır.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ ﴿٢﴾
كَبُرَ مَقْتًا عِنْدَ اللَّهِ أَنْ تَقُولُوا مَا لَا تَفْعَلُونَ ﴿٣﴾
إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِهِ صَفًّا كَانَهُمْ بُنْيَانٌ مَرْصُورٌ ﴿٤﴾
وَإِذْ قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ يَا قَوْمِ لِمَ تُلَاقُونَ قَوْمًا لَا يُؤْمِنُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ الرَّسُولِ إِلَيْكُمْ ﴿٥﴾
يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَى تِجَارَةٍ تُنْجِيكُمْ مِنْ عَذَابِ أَلِيمٍ ﴿١٠﴾
تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَتُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ ذَلِكَُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿١١﴾
وَأُخْرَى تُحِبُّونَهَا نَصْرٌ مِنَ اللَّهِ وَفَتْحٌ قَرِيبٌ وَبَشِيرٌ الْمُؤْمِنِينَ ﴿١٣﴾
فَإَيَّدْنَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَى عَدُوِّهِمْ فَأَصْبَحُوا ظَاهِرِينَ ﴿١٤﴾

Sûreyi cihat ana konusu bağlamında şu şekilde değerlendirmek mümkündür. Sûrede doğrudan cihattan bahseden âyetler dört ve 11. âyetlerdir. Dördüncü âyette Allah kendi yolunda saf tutarak savaşanları sevdiğini söylemektedir. 11. âyette ise “sevdiği” işi yani kendi yolunda cihat edenlerin, kendilerini “elim bir azaptan

¹¹⁴ Kurtubî, *el-Câmiu'l-Ahkâmi'l-Kur'ân*. c. 18, s. 78.

¹¹⁵ Abdülmüteal Saidî, *en-Nazmü'l-Fenni fi'l-Kur'an: Edebî Mesaj Kur'ân*, çev. Hüseyin Elmalı, Akademi Yayınları, İzmir 2006/43.

kurtaracak” kârlı bir ticaret yapmış olacaklarını müjdelemektedir. Bu açıdan iki âyet arasında güçlü bir münâsebetten söz etmek mümkündür. Ancak “cihat” ve “kıtâl” kelimelerinin geçmediği diğer âyetlerde de cihat konusu dolaylı olarak gündeme gelmektedir. Örneğin sebab-i nüzûlüne dair rivayetler anladığımız kadarıyla ikinci âyette inananların söz verdikleri halde yapmadıkları için kınanmalarına sebep olan hadise cihattan geri durmalarıdır. Aynı şekilde üçüncü âyette söyledikleri halde yapmadıkları şeyin (cihattan geri durmanın) كَبْرٌ مُّقْتَأٌ ifadesiyle büyük bir günah olduğu vurgulanmaktadır.

Beşinci âyette Hz. Musa’nın (a.s.) kavmine kınama üslubunda serzenişte bulunduğu bahsedilmektedir. Âyette geçen لَمْ تُؤْذُونَنِي “niçin bana eziyet ediyorsunuz” ifadesiyle neleri kastetmiş olabileceğini Musa (a.s.) ile ilgili Mâide 5/24, A’raf 7/138 ve Ahzab 33/69 âyetlerden anlıyoruz. Bunlardan Mâide sûresinde kavminin فَادْهَبْ أَنْتَ وَرَبُّكَ فَقَاتِلَا إِنَّا هَاهُنَا قَاعِدُونَ “Sen ve Rabbin gidin, onlarla savaşın. Biz burada oturacağız” dediklerinden bahsedilmektedir. Bunun gibi söz ve eylemlerinden dolayı Musa’nın (a.s.) eziyet gördüğü diğer âyetlerde de bildirilmektedir.

10. âyette “تِجَارَةٍ” ifadesiyle kârlı bir ticaret olarak tarif edilen “elîm bir azabtan” kurtaracak olan şeylerden birinin Allah ve Rasûlüne imandan sonra Allah yolunda cihat olduğu 11. âyette açıklanmaktadır.

13. âyette zikredilen فَتْحٌ قَرِيبٌ (yakın fetih) ise Müslümanlara yaptıkları cihat neticesinde ödül olarak Allah’ın takdimidir. Aynı şekilde 14. âyette فَاصْبِرُوا ظَاهِرِينَ (üstün geldiler) ifadesiyle belirtilen zafer, yine cihat yoluyla ve Allah’ın (c.c.) lütfuyla bahşedilen bir neticedir.

Bunlarla birlikte sûrenin konusu hakkında farklı düşünen müfessirler de mevcuttur. Bunlardan biri Hindistanlı âlim Abdülhamit Ferahî’dir. Ferahî’ye göre konusu “tesbih”¹¹⁶ olan sûre, Yüce Allah’ı tesbihten sonra mü’minleri sözünden dönmekten ve üzerlerine aldıkları şeyleri yerine getirmemekten sakındırarak devam eder.

¹¹⁶ Abdülhamit Ferahî, *Nizamu’l-Kur’an Te’vilü’l-Furkan bi’l-Furkan*, Azamgah, (t.y.), s. 109.

Bunlardan başka sûrede Hz. Musa ve Hz. İsa'nın davetleri karşısında kavimlerinin tutumları ve bu iki peygamberin Allah yolunda çektikleri eziyetler anlatılır. Bu, Mekkeli müşriklerin eziyetlerine maruz kaldığı durumlarda, Rasûlullah (s.a.v.) için bir tesellidir. “Bir zaman Musa kavmine: Ey kavmim! Benim, Allah'ın size gönderdiği elçisi olduğumu bildiğiniz halde niçin beni incitiyorsunuz? demişti” (Saf, 61/5). Yani “Ey Rasûlüm! Eziyet gören, getirdikleri yalanlanan, “bu apaçık bir sihirdir” denilen sadece sen değilsin. Senden önce gelen peygamberlere de aynı yapılmıştı denilmektedir.

Yine bu sûrede, Allah'ın dinine, peygamberlerine ve dostlarına yardımı hususundaki kanunu anlatılır. Müşrikler, Allah'ın dinine karşı savaşa azmetmeleri hususunda, ağızıyla güneşin nurunu söndürmek isteyen hakir kimseye benzetilir: “Onlar, ağızlarıyla Allah'ın nurunu söndürmek istiyorlar. Oysa kâfirler istemeseler de Allah nurunu tamamlayacaktır.” (Saf, 61/8)

Sûrenin son bölümünde mü'minler Allah'ın dinine yardım etmeye davet edilir. Ancak bu davette bir örnek gösterilme durumu söz konusudur. Müslümanlara İsa'nın (a.s.) Havârîleri örnek gösterilir ve onlar gibi olmaları teşvik edilir. Burada İsa'nın (a.s.), Havârîleri Allah'ın dinine çağırıp onların da bu çağırışı kabul ederek Hakka ve peygambere yardım ettikleri anlatılarak “Ey iman edenler! Allah'ın yardımcıları olun. Nitekim Meryem oğlu İsa Havârîlere, ‘Allah'a giden yolda benim yardımcılarım kimdir?’ demişti. Havârîler de, ‘Allah'ın yardımcıları biziz’ demişlerdi.” İşte böylece, güzel ve sağlam bir benzetmeyle, sûrenin başlangıcı ile bitişi birbirine münasib hale gelmiştir. Müellif Sabuni de sûrenin hem başında hem de sonunda tekrar edilen “Ey iman edenler” cümlesi ile ifade edilen konular arasında sûrenin başı ile sonu açısından tam bir tenasüb olduğunu ifade etmektedir.¹¹⁷

¹¹⁷ Muhammed Ali es-Sabuni, *Safvetü't-Tefâsîr*, Beyrut: Dârü'l-Kur'âni'l-Kerim, 1981/1402, c. 3, s. 370.

7. Sûrenin Kıssalar Açısından Değerlendirilmesi

Kıssa kelimesi Kur'an'da bir kimsenin izini sürmek, takip etmek, beyan etmek, açıklamak, anlatmak ve hikâye etmek anlamlarında kullanılmaktadır. Kur'an'da kıssaları ifade için 'kıssa', 'nebe' ve 'hadis' kelimeleri yer almaktadır.¹¹⁸

Kur'an, kıssalar vasıtasıyla Hz. Âdem'den (a.s.) Hz. Peygamber'e (s.a.v.) kadar geçen süredeki insan tecrübesine temas etmiştir. Abdülbaki Güneş bu gerçeği "tarihi yönlendirmek" şeklinde ifade ederek, Kur'an'ın kıssalar yoluyla, insanlığın geçirdiği serüveni tarihsel bağlamda İslam ümmetinin önüne serdiğini söyler.¹¹⁹ Böylece Kur'an, dini idareyi öncekilerden miras olarak alan İslam ümmetinin, geçmiş olaylardan dersler çıkarmasını, devralmış olduğu mirasa yeni şeyler eklemesini ve bu yolla medeniyeti yönlendirmesini istemiştir.¹²⁰

Kıssalar esasında Mekkî sûrelerin temel özelliklerindendir. Ancak zaman zaman Medenî sûrelerde de kıssaya yer verilmiştir. Bu hususa ittifakla Medenî sûre olduğu kabul edilen Bakara sûresi örnek olarak verilebilir. Allah'ın bir sığır kurban kesmelerini emretmeleri üzerine kavminin Musa (a.s.) ile yaptığı pazarlığın anlatıldığı (Bakara, 2/67-73) âyetler bunun en açık delilidir. Aynı şekilde Al-i İmran sûresi Medenî bir sûredir. Bu sûrenin 52 ve 53. âyetlerinde Hz. İsa'nın (a.s.) Havârîlerle aralarında geçen diyalog anlatılmaktadır.

Kur'an kıssalarında çoğunlukla zaman ve mekân bakımından detaya girilmez, Yusuf Kıssası ayrı tutulursa bir konuyla ilgili kıssa baştan sona anlatılmaz. Belli bir amaç doğrultusunda zikredildikleri için kıssalar söz konusu amaca binaen kıssanın alıntılanma gayesine matuf olmayan detaylar dışarıda bırakılarak ilgili kısmı gündeme gelir.¹²¹ Saf sûresinin dördüncü âyetinde Musa (a.s.), beşinci âyetinde İsa'dan (a.s.) bahsedilmektedir. Musa'dan (a.s.) bahsedilirken dört önemli hususa vurgu yapılmaktadır:

¹¹⁸ Bilal Gökçır, *Meryem Sûresi Tefsiri*, s. 61.

¹¹⁹ Abdülbaki Güneş, *Kur'an Kıssaları ve Medeniyetlerin İnşası*, Gündönümü Yayınları, İstanbul 2005, s. 13.

¹²⁰ Muhammed Gazalî (ö. 1996), *Kur'an'ı Anlamada Yöntem*, çev. Emrullah İşler, Sor Yayıncılık, Ankara 1993, s. 346.

¹²¹ Gökçır, *Meryem Sûresi Tefsiri*, s. 62.

1. Musa'nın (a.s.) kavmi ile konuşmasına, onlara "Ey kavmim" şeklinde hitap etmesine,
2. Kavminin Musa'ya (a.s.) eziyet etmesine,
3. Kavminin Musa'ya (a.s.) inanmış olmasına,
4. Kendisinin peygamber olarak gönderildiğini kavminin biliyor olmasına.

Görüldüğü gibi anlatılan hadise zaman ve mekân kavramından soyutlanmıştır.

Sûrenin beşinci âyetinde İsa'dan (a.s.) bahsedilirken yapılan vurgu daha fazladır.

1. Meryem oğlu İsa'nın (a.s.) kavmi ile konuştuğuna,
2. İsa'nın (a.s.) kendisinin Allah'ın Rasûlü olduğunu bildirdiğine,
3. Kendinden önce gelen Tevrat'ı tasdik ettiğine,
4. Kendinden sonra bir Rasûl geleceğine,
5. Bu Rasûlün isminin Ahmed olduğuna,
6. Bu Rasûlü tasdik ettiğine ve müjdelediğine dair bilgiler verilmektedir.

Burada da bir olay ayrıntıya girilmeden öz ifadelerle, zaman ve mekân kavramından soyutlanarak anlatılmıştır.

8. Saf Sûresinin Fevâtihü's-suver ve Havâtimü's-suver Bakımından İncelenmesi

Saf sûresinin mushaftaki tertibe göre 61. sûre olduğunu daha önce ifade etmiştik. Mushafta kendinden önce Mümtetine sûresi (60. sıra) kendinden sonra ise Cum'a sûresi (62. sıra) yer almaktadır. Aşağıdaki tabloda Saf sûresinin diğer müsebbihât sûreleriyle başlangıç ve bitiş yönüyle âyetlerinin münâsebeti ile konu benzerliği olan Mümtetine, Fetih ve Bakara sûrelerinin başlangıç ve bitiş âyetleri çıkarılmıştır:

Sûrenin Bitişi	Sûrenin Başlangıç Âyeti	Sûreler Mushaftaki Yerleri/Nüzûl Sırası
وَقُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَمْ يَتَّخِذْ وَلَدًا وَكَتَبَهُ تَكْبِيرًا	سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ	İsrâ 17/46
لِوَاللَّهِ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ	سَبِّحْ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ	Hadîd 57/112
وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ	سَبِّحْ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ	Haşr 59/95
فَاصْبِرْهُمَا ظَاهِرِينَ	سَبِّحْ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ	Saf 61/108
وَاللَّهُ خَيْرُ الرَّازِقِينَ	يُسَبِّحُ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ الْمَلِكِ الْقُدُّوسِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ	Cum'a 62/96
عَالِمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ	يُسَبِّحُ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ	Tegâbün 64/107
صُحِّفَ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَى	سَبِّحْ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَى	A'lâ 87/7
..... قَدْ يَسْأَلُونَ مِنَ الْآخِرَةِ كَمَا يَسْأَلُ الْكُفَّارُ مِنَ أَصْحَابِ الْقُبُورِ	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا وَمَنْ يَفْعَلْهُ مِنْكُمْ فَقَدْ ضَلَّ سَوَاءَ السَّبِيلِ	Mümtehhine 60/91
وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ ... مَغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا	إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُبِينًا	Fetih 48/111
أَنْتَ مَوْلَانَا فَانصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ	أَلَمْ ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ	Bakara 2/87

İsrâ sûresi'nin ilk âyeti سُبْحَانَ (noksan sıfatlardan fiilinin mastarı olan سُبْحَانَ (tesbih etti) ifadesi ile başlar ve Allah'ın السَّمِيعُ (Semî') ve الْبَصِيرُ (Basîr) isimleriyle sona erer. Haşr sûresi, başlangıç âyeti açısından tez konumuz olan Saf

sûresi ile aynıdır. Hadîd sûresiyle Saf sûresi arasında ilk âyet açısından küçük bir farklılık mevcuttur. O da مَا (mâ) ism-i mevsulü ile فِي (fî) harf-i cer'inin olmamasıdır.

Cum'a ve Tegâbün sûreleri de Allah'ı tesbihle başlar. Ancak bu defa başlangıç fiili يُسَبِّحُ (tesbih eder) şeklinde muzârî gelmiştir. Cum'a sûresinin Muzârî fiille başlaması ve Allah'ın "el-Azîz ve el-Hakîm" sıfatlarına ilave olarak "el-Melik ve el-Kuddûs" sıfatlarının gelmesi dışında Saf sûresi birinci âyeti ile aynıdır. Tegâbün sûresi bu beş sûreden farklı olarak Allah'ın الْحَكِيم (el-Hakîm) ismiyle bitmez. Ancak sûrenin son âyeti الْحَكِيم (el-Hakîm) ifadesiyle biter. Bu yönüyle Tegâbün sûresi ile hemen kendinden sonra nazil olan Saf sûresi arasında bir münâsebet mevcuttur. Mâtürîdî سَبَّحَ fiilinin mâzî ve muzârî olarak gelmesini Allah'ı tesbihin kesintisiz olmasına bağlar.¹²² Beyzâvî ise O'nu tesbih edenin bütün vakitlerde tesbih etmesinin gerekliliğini bildirmek için bu şekilde geldiğini söyler.¹²³

a) Saf Sûresi birinci âyetinin tekrarı hususu

Saf sûresinin ilk âyeti, kendinden önce gelen Hadîd ve Haşr sûresinin ilk âyetleriyle aynıdır. Ancak Hadîd sûresinde ikinci مَا (mâ) ve فِي (fî) harf-i cer'i bulunmamaktadır.

سَبَّحَ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ

"Göklerdeki ve yerdeki her şey Allah'ı tesbih eder. O, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir." (Hadîd, 57/1)

سَبَّحَ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ

"Göklerdeki ve yerdeki her şey Allah'ı tesbih eder. O, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir." (Haşr, 59/1, Saf, 61/1)

Aynı şekilde Cum'a ve Tegâbün sûrelerinin ilk âyetleri de –ilk kelimesi hariç- aynı ifadelerle başlar. Bu iki sûrede başlangıç kelimesi يُسَبِّحُ şeklinde fiil-i muzârî olarak gelir.

¹²² Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, c. 5, s. 117.

¹²³ Ebû Saîd Nasırüddin Abdullah b. Ömer b. Muhammed Beyzâvî, *Envarü't-Tenzil ve Esrarü't-Te'vil*, Dersaadet, (t.y.) c. 7, s. 113.

يُسَبِّحُ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ

“Göklerde ve yerde olanların hepsi, ...Allah’ı tesbih eder.” (Cum’a 62/1, Tegâbün 64/1).

Âyeti ‘Kur’an’da tekrar’ konusu bağlamında ele alan Râzî, bu hususun analizini yapar ve bunun bir tekrar olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceğini sorgular. Bunun bir tekrar olmadığını, eğer tekrar olsaydı bunun bir kusur olarak addedileceğini iki açıdan değerlendirir. Birincisi:

Cenâb-ı Hakk bu ifadeyi, aslında bunun bir tekrar olmadığını bildirmek için tekrar etmiştir. Çünkü kâinat meydana gelirken, Allah’ın yaratmasıyla var olacak tesbih, kâinat yaratıldıktan sonra, meydana gelecek tesbihle aynı değildir.

Râzî bunu aynı şekilde insanın yaratılışına da benzeterek, insanın yaratılış anındaki tesbih ile yaratıldıktan sonraki tesbihin farklı tesbihler olduğunu ifade eder.

İkincisi ise: Âyette Allah (c.c.), “gökler, yer ve bu ikisinde olanlar Allah’ı tesbih eder” buyurmamıştır. Aslında bu ifade daha geniştir. Böyle buyurmayıp bunun yerine daha dar bir manaya gelen “göklerde ve yerde olanlar” ifadesini tercih etmiştir. Râzî bunun sebebini, bu âyette bahsedilen tesbihten kastın, mutlak manâda lisan-ı hal ile yapılan tesbih olduğunu bu nedenle âyette bu şekilde ifade edildiği şeklinde açıklar.¹²⁴

b) Münasebât

Müsebbihât sûrelerinden İsrâ sûresi ve A’lâ sûresi Mekke’de, Hadîd, Haşr, Saf, Cum’a ve Tegâbün sûreleri Medine’de nâzil olmuştur. Saf sûresi müsebbihât sûrelerinin tam ortasında yer alır. Kendinden önce üç sûre (İsrâ, Hadîd, Haşr), kendinden sonra yine üç sûre (Cum’a, Tegâbün, A’lâ) gelmektedir. Hadîd, Haşr ve Saf sûreleri, birer sûre atlamak suretiyle birbirlerini takip ederler. Yani mushafta 57. 59. ve 61. sûre olarak yer alırlar. Süyûtî her iki sûrenin de سَبَّحَ (tesbih etti) ifadesiyle başlamalarına rağmen arka arkaya gelmeyip aralarına Mümteherine sûresinin girmesini, Haşr sûresi ile Mümteherine sûresinin arasındaki güçlü irtibata bağlar.¹²⁵

¹²⁴ Râzî, *Mefâtihi’l-Gayb*, c. 29, s. 311.

¹²⁵ Celaleddin es-Süyûtî, *Esrârü Tenzîli’l-Kur’ân*, thk. Abdülkadir Ahmed Atâ, Merzuk Ali İbrâhim Kahire: Dâru’l-Fadîle, (t.y), s. 140.

Saf sûresinden sonra yer alan Cum'a sûresiyle (62. sûre) Saf sûresi arasında başka bir sûre yer almaz. Bu iki sûre mushafta birbirini müteakiben yer alır. Cum'a sûresinden sonra yine bir sûre atlamak suretiyle 64. sûre olarak Tegâbün sûresi yer alır. Bu gruba dâhil edilen A'lâ sûresi ise mushafta daha gerilerde 87. sûre olarak yer almaktadır.

Nüzûl sırasına göre incelediğimizde; 108. sıradaki Saf sûresinden hemen önce tesbih ifadesiyle başlayan 107. sıradaki Tegâbün sûresi, 111. sırada ise Fetih sûresi yer almaktadır. Fetih sûresinin hem nüzûl sırasına göre hemen Saf sûresinden sonra gelmesi hem de Saf sûresinde müjdelenen فَتْحٌ قَرِيبٌ 'yakın feth'in, Fetih sûresinde فَتْحًا مُبِينًا 'apaçık bir fetih' olarak verildiğinin bildirilmesi bakımından birbiriyle münâsebeti vardır. Bakara sûresinin baş tarafında münafıkların özelliklerinden bahsedilmesi, فَتْحٌ قَرِيبٌ وَمَا كَانُوا مُتَّبِعِينَ "onların bu ticareti kazançlı olmadığı" bilgisi, Saf sûresinde هَلْ أَتُكْمُ عَلَى تِجَارَةٍ تُنْجِيكُمْ مِنْ عَذَابٍ أَلِيمٍ "Sizi acı bir azaptan kurtaracak ticareti size göstereyim mi?" âyetiyle yapılan ticaretle sonuçları açısından farklılık arz etmektedir. Bu bakımdan iki sûre arasında bir münâsebetten söz etmek mümkün olmaktadır.

Mushafta Mümtetine sûresi Saf sûresinden önce, Cum'a sûresi ise sonra gelmektedir. Fetih sûresi ve Bakara sûresi hem Medenî sûre olmaları hem de zaman itibarıyla birbirlerine yakın dönemde nazil olmaları nedeniyle Saf sûresiyle benzer içerikler ihtiva etmektedir. Gayrimüslimlerle ilişkiler, cihat ve Allah'ın vaadi olan fetih, bu sûrelerde sözü edilen ortak konulardandır. Yukarıda hem mushaf teritibi açısından, hem de nüzûl sırası bakımından konumlarını belirttiğimiz sûrelerle Saf sûresi arasındaki münâsebeti şu şekilde açıklayabiliriz:

(i) Mümtetine Sûresi ile Münâsebeti

Mümtetine sûresi, sûre tertibi açısından Saf sûresinden önce gelmekte ve mushafta 60. sırada yer almaktadır. Yine nüzûl sırasına göre de Saf sûresinden önce 91. sırada¹²⁶ nâzil olmuştur. İki sûre arasındaki münâsebeti anlayabilmek açısından sûrelerin nüzûl zamanı önem arz etmektedir. Saf sûresinde mü'minlere, kâfirlere

¹²⁶ İbn Âşûr, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, c. 28, s. 173; Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, c. 8, s. 555; Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, c. 9, s. 410.

karşı mallarıyla ve canlarıyla cihat etmeleri emredilmektedir. Mümtetine sûresinde ise, kendilerine karşı cihat edilmeleri istenen kâfirlerin özellikleri anlatılmaktadır. Bunların en başta gelen özellikleri; “Allah’tan başka ilah yok denildiğinde bu emre karşı gelip büyüklenmeye kalkışmalarıdır.” Bir anlamda sûrede, verilen cihat emrinin uygulanacağı guruhun özelliği açıklanmaktadır. Mümtetine sûresi, hem sûrenin başında, hem aralarda, hem de sonunda kâfirlere karşı hem onları dost edinmemeyi, hem de onlardan uzak durmayı ¹²⁷ emretmektedir. Saf sûresinde ise Allah (c.c.), bunların karşısında inananların bir tek saf halinde savaşmalarını sevdiğini açıklamaktadır. ¹²⁸

Farklı bir bakış açısıyla değerlendirildiğinde, Saf sûresi adeta kendisinden önceki Mümtetine sûresinin te’kidi mesabesindedir. Mümtetine sûresinin يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا عَدُوِّي وَعَدُوَّكُمْ أَوْلِيَاءَ “Ey iman edenler! Bana ve size düşman olanları dost edinmeyin” âyetiyle mü’minlerin kâfirleri dost edinmeleri yasaklanırken, Saf sûresinde mü’minler cihada teşvik edilmektedirler. Sûrede Mü’minler, inanmayanlara karşı cihada teşvik edilmiş ve böylelikle onların dost edinmeleri yasaklanmıştır. Bu da önceki sûredeki yasağın, daha da ileri götürülerek bu sûre ile te’kid edildiğini göstermektedir.

Râzî, Saf sûresi ile Mümtetine sûresi arasındaki münâsebet ve ilgiyi şöyle açıklar:

Cenâb-ı Hakk, Mümtetine sûresinde, ‘Eğer rızamı kazanmak üzere benim yolumda cihat etmek için çıktıysanız ...’(Mümtetine, 60/1) ifadesi ile Allah yolunda cihat etmek ve O’nun rızasını elde etmek maksadıyla çıkıştan bahsetmiş, Saf sûresinde ise, ‘Şüphesiz ki Allah, kendi yolunda, birbirine kenetlenmiş bir bina gibi, saf bağlayarak çarpışanları sever’ (Saf, 61/4) âyeti ile de, inananları cihada teşvik etmiştir. Birinci âyetle ikinci âyet arasında şöyle bir münâsebet kurulabilir: Cenâb-ı Hakk adeta, ‘Eğer o kâfirler, cahillikleri sebebiyle, bizim yüce zatımızı, bu yüceliğe uymayan şeylerle tavsîf ederlerse bilsinler ki o kâfirlerin dışında kalan bütün bütün ins-ü cin, yüceliğimizi takdîs ve tenzîh etmektedir’ demek istemiştir. ¹²⁹

¹²⁷ Bikâî, *Nazmü’l-Dürer*, c. 20, s. 2.

¹²⁸ Vehbe Zuhayli, *Tefsirü’l-Münîr fî’l-Akîde ve’ş-Şeria ve’l-Menhec*, Beyrut: Dârü’l-Fikri’l-Muasır; Dımaşk: Dârü’l-Fikr, 1991, c. 28, s. 157.

¹²⁹ Râzî, *Mefâtihü’l-Gayb*, c. 29, s. 310; Celaleddin es-Süyûtî, *Tenâsükü’l-Dürer fî Tenâsübi’s-Süver*. thk. Abdülkadir Ahmed Atâ, Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1986, s. 123; Süyûtî, *Esrârü Tenzîli’l-Kur’ân* s. 140.

Vehbe Zuhaylî bu sûrenin önceki sûre ile münâsebetini mushaftaki tertibini dikkate alarak şöyle özetler:

Mümteherine sûresi, savaş hali dışında, İslâm devleti içinde veya dışında, müslümanlarla gayri müslimler arasındaki ilişkilere ait hükümlerden bahsetmişti. Bu sûre ise cihada teşvik etmekte ve cihadı terkedendenleri kınamakta, onları peygamberlerine asi olan İsrailoğulları'na benzetmektedir. Zira onlar önce kendilerini cihada çağıran Hz. Musa'ya (a.s.) sonra da mucizeler ve deliller göstererek kendisine ve bilahare geleceğini müjdelediği Ahmed'e tabi olmalarını isteyen Hz. İsa'ya (a.s.) isyan etmişler, emrine uymamışlardı.¹³⁰

Elmalılı iki sûre arasındaki münâsebeti; Mümteherine sûresinin sonunda ümitsizlikten sakındırılan müminlerin, Saf sûresinde cihat meydanlarında 'bünyânün mersusun' yani kenetlenmiş binalar gibi saflar halinde tanzim edilmeye çağrıldıkları, başarı ve hedefe ulaşmakla müjdelendikleri şeklinde açıklar.¹³¹

(ii) Cum'a Sûresi ile Münâsebeti

Saf sûresi ilk âyeti سَبِّحْ fiiliyle Cum'a sûresinin ilk ayeti ise fiilin muzârîsi olan يُسَبِّحْ ile başlamakta ve Allah'ın الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ sıfatlarıyla bitmektedir. Yine her iki sûrede de göklerde ve yerdekilerin hepsinin Allah'ı (c.c.) tesbih ettiği bildirilmektedir.¹³²

Saf sûresinin başında, yerdeki ve göktekilerin Allah'ı (c.c.) tesbih ettikleri (61/1) haberiyle mü'minlerin ibadeti hatırlatılmış, ibadetten sonra en hayırlı ticaret olan cihat (61/10-11) için çıkmaları istenmişti. Cum'a sûresinin sonundaysa, yine önce ibadete (Cuma namazı) davet yapılmış o esnada ticaretin terkedilmesi istenmiş (62/9), ibadetten sonra da Allah'ın lütfundan istemek üzere yeryüzüne –ticaret için– dağılmaları emredilmiştir (62/10). Bir taraftan da bu emirle birlikte her şeyin hakkının tam olarak verilmesi tembih (61/11) edilmiştir. Ayrıca Saf sûresinin 10. âyetinde en hayırlı amellerden olan cihadın “ticaret” tanımıyla verilmiş olması dikkat çekicidir. Burada cihadın bilfiil bedenle yapılışı nedeniyle –ganimet elde etme gibi vesilelerle– ticaret sayılmış, ticaretle zenginleşmiş bir toplumun, cihadı daha güzel yapacağı sonucunu çıkarmak mümkün hale gelmiştir. Biri savaşta diğeri de

¹³⁰ Vehbe Zuhaylî, *Tefsîrû'l-Münîr fi'l-akîde ve's-şerîa ve'l-menhec*, Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Muasir, Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1991, c. 28, s. 157.

¹³¹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. 7, s. 280.

¹³² Geniş bilgi için bkz. Râzî, *Mefâtihü'l-Gayb*, c. 29, s. 310-311.

namazda olmak üzere iki yerde saf tutmak meşrudur. Savaşta saf tutmayı öven bir sûreyi, zorunlu olarak saf tutulması –cemaatle kılınması- şart olan Cuma namazını emreden bir sûrenin takip etmesi dikkat çekicidir.¹³³

Ayrıca her iki sûrede de kınama üslûbu vardır. Saf sûresinde ‘yapmayacakları şeyi’ yapacağım diye söyleyenler, Cum’a sûresinde ise ‘bir ticaret ve eğlence gördükleri zaman hemen dağılıp’ ona gidenler ve peygamberi ayakta bırakanlar kınanmaktadır.

Saf sûresinin sonundaki “Ey iman edenler! Allah’ın (c.c.) yardımcıları olun” (61/14) emrinin, Cum’a sûresinin başında tefsir edildiğini ifade eden Râzî, sûrenin ikinci âyetinde muhatap kitleye daha önce apaçık bir sapıklık içinde olduklarının hatırlatıldığı, Allah’ın (c.c.) içlerinden ümmi bir peygamber göndererek kendilerini temizlediği, Kitab’ı ve hikmeti öğrettiği hatırlatılarak, bununla şunun denmiş olabileceğini ifade eder:

Peygamberin dediğini tutmak ve ona yardımcı olmakla Allah’ın (c.c.) yardımcısı olabilirsiniz. Tıpkı Meryem oğlu İsa’nın (a.s.) Havârîlere: ‘Allah’a (c.c.) (giden yolda) benim yardımcılarım kimdir?’ sorusuna havârîlerin ‘biziz’ (61/14) demeleri gibi.¹³⁴

Saf sûresi cihadı emrederek ve onu kazançlı ticaret olarak (61/11) nitelendirerek sona erer. Müteakip sûre ise Cuma namazını emreder ve namaz vakti esnasında ticareti yasaklar (62/9-11). Ancak Saf sûresinde bahsedilen ticaret maddi karşılığı olan bir ticaret değildir. Cihat ameliyesi ticarete benzetilmiştir. Cum’a sûresinde bahsedilen ticaret dünyevî bir ticaret olduğu için ibadetin daha hayırlı olduğu bildirilmiştir.¹³⁵ Saf sûresindeki manevi bir ticaret yani ibadet olduğu için teşvik edilmiş, Cum’a sûresindeki ticaretin ibadetin önüne geçmesi yasaklanmıştır.

(iii) Fetih Sûresi ile Münâsebeti

Fetih sûresi, hicretin altıncı yılında Hz. Peygamber (s.a.v.) ile müşrikler arasında Hudeybiye mevkiinde yapılan barışı anlatır.¹³⁶ İslam tarihinde Hudeybiye barışı olarak yer alan bu anlaşma, Mekke’nin fethinin miladı olmuştur. “Biz sana apaçık

¹³³ Süyûtî, *Tenâsük*, s. 124; Süyûtî, *Esrârü Tenzîlî’l-Kur’ân*, s. 141.

¹³⁴ Râzî, *Mefâtihü’l-Gayb*, c. 29, s. 310-311.

¹³⁵ Süyûtî, *Tenâsük*, s. 124.

¹³⁶ İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-Azîm*, c. 5, s. 6.

bir fetih ihsan ettik...” (Fetih, 48/1) âyetiyle bildirilen bu fetihle mü’minlerin zaferi ve hükümlerliliği tamamlanmış, insanlar saflar halinde Allah’ın dinine girmişlerdir.

Sûre, Rasûlullah (s.a.v.) ile birlikte savaşı için çıkmayanlardan bahseder. Bunlar kalplerinde hastalık bulunan Bedevîlerle, Rasûlullah (s.a.v.) ve mü’minler hakkında kötü zanlarda bulunan münafıklardır. İbn Kesîr bu âyetlerin münafıkların sırlarını açığa çıkarmak ve onları rezil etmek üzere nazil olduğunu¹³⁷ söyler. “Bedevîlerden geri kalmış olanlar sana diyecekler ki: Bizi mallarımız ve ailelerimiz alıkoydu...” (Fetih, 48/11). Sûre bu bakımdan Saf sûresi ile benzerlik arz etmektedir. Çünkü orada da “söz verdiği halde sözünde durmayanlar” kınanmaktadır.

Derveze’nin iddiasına göre Fetih sûresinde geçen bazı âyetler, Saf sûresinin Hudeybiye barışı ile Hayber vakasından hemen önce nâzil olduğuna işaret etmektedir. Nüzûl sırasına göre bu sûreden sonra gelen (111. sıra) Fetih sûresinde Hudeybiye barışı ve Hayber vakasına değinilmiştir.¹³⁸

Hudeybiye antlaşması zahiren müslümanların aleyhine görünmektedir. Bu nedenle önde gelen bazı sahabiler, anlaşma muhtevasına itiraz etmişlerdir. İbn Hişam bu olayı şöyle anlatır:

Hz. Ömer (r.a.) Peygamberimiz’in (s.a.v.) huzuruna gelerek daha sonra çok pişman olup, bu hatasının affı için hayatı boyunca namaz kılıp oruç tutmasına ve sadaka vermesine sebep teşkil edecek şu sözünü söylemiştir: ‘Biz hak üzere değil miyiz? Neden böyle bir zilleti kabul ediyoruz? Sen bize Kâbe’ye varıp onu tavaf edeceğimizi söylemedin mi?’¹³⁹ Ancak Allah, Hudeybiye’den dönülürken “Biz sana aşikar bir fetih ihsan ettik”¹⁴⁰ âyetiyle bu antlaşmanın büyük bir zafer olduğunu müjdelemiştir.

Nitekim yaşanan olaylar ve geçen zaman, bu âyetin gerçekliğini göstermiştir. “Onlar Allah’ın nurunu ağızlarıyla üfleyerek söndürmek isterler. Fakat kâfirlerin hoşuna gitmese de Allah nurunu tamamlayacaktır”¹⁴¹ âyetinde de bir müjde vardır. Oysa o dönemde Medine’de müslümanların sayısı birkaç bini aşmamaktadır. İşte bu

¹³⁷ İbn Kesîr, *Tefsîrû’l-Kur’âni’l-Azîm*, c. 5, s.6.

¹³⁸ Derveze, *et-Tefsîru’l-Hadîs*, c. 8, s. 556.

¹³⁹ Ebû Muhammed Cemaleddin Abdûlmelik İbn Hişam, *es-Siretü’n-Nebeviyye*, Beyrut, ts. Daru’l-Fikr, c. 3, s. 366

¹⁴⁰ Fetih 48/1

¹⁴¹ Saf 61/8.

âyetlerin nüzûlünden bir müddet sonra Hudeybiye antlaşmasının yapılması, Hayber'in fethi, dünyanın her tarafına İslâm'ın ulaşacağına işaretleridir. Nitekim, "Hudeybiye'den sonraki iki yıl içinde İslâm'a girenlerin sayısı, o zamana kadar müslüman olanların sayısına ulaşmış hatta onu da geçmiştir."¹⁴²

(iv) Bakara Sûresi ile Münâsebeti

Bakara sûresi de Saf sûresi gibi Medine döneminde inmiştir. Nüzûl sırasına göre 87. sûredir.¹⁴³ Medine dönemi sûreleri, ağırlıklı olarak Yahudilerle birlikte münafıklardan, onların bozgunculuklarından, fesat çıkarmalarından, müslümanları zor durumda bırakmak için ellerine geçen tüm fırsatları kullanmalarından bahseder.

Bakara sûresinin baş kısmındaki âyetlerde yoğun olarak münafıklardan bahsedilmektedir. (Bakara, 2/8-18). Onların inandık demelerine rağmen gerçek manâda inanmadıkları, Allah'ı ve iman edenleri aldattıkları, kalplerinde hastalık olduğu, yeryüzünde fesat çıkardıkları, inananları küçümsedikleri, mü'minlerle alay ettikleri anlatıldıktan sonra, Allah (c.c.): "İşte bunlar hidayete karşı sapkınlığı satın almışlardır; fakat bu alışverişleri bir yarar sağlamamış, hidayeti de bulmamışlardır" (Bakara, 2/16) buyurmuştur. Bu âyette Saf sûresinde olduğu gibi 'ticaret' ifadesi geçmektedir. Ancak bu ticaret faydalı bir ticaret değildir, yapanlara herhangi bir yarar sağlamamıştır. Saf sûresinin ikinci âyetinin nüzûl sebebinin münafıklar olduğu görüşünü dikkate aldığımızda; Bakara sûresinde anlatılan ticaret münafıkların ticareti ve kârlı olmayan bir ticaret, Saf sûresinde bahsedilen ticaret ise mü'minlerin ticareti ve kârlı olan bir ticarettir. Birincisinin sonu ateş, ikincisinin sonu ise cennettir.

9. Saf Sûresinin Fazileti

Hadis kaynaklarında, âyet ve sûrelerin faziletine dair hadisler, *Fedâilü'l-Kur'an* başlığı altında yer almaktadır. Örneğin ilk dönem hadis kaynaklarından Buharî, Tirmizî ve Darimî'nin eserlerinde bu bölümleri görmek mümkündür. Yine tefsir usûlü kaynaklarında da *Fedâilü'l-Kur'an* ile ilgili bir bölümün yer aldığı

¹⁴² Kurtubî, *el-Câmiu'l-Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. 16, s. 261.

¹⁴³ Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, c. 8, s. 556.

görülmektedir.¹⁴⁴ Kur'an'ın faziletiyle ilgili hadislerin bir kısmı, Kur'an'ın tamamının faziletine dair olup bir kısmı belirli sûre ve âyetlerle ilgilidir. Her üçüne de birer örnek verecek olursak şu üç hadisi zikredebiliriz:

1. “Sizin en hayırlınız Kur'an'ı öğrenen ve öğretendir.”¹⁴⁵
2. “Allah'a yemin ederim ki o (İhlâs sûresi), Kur'an'ın üçte birine denktir.”¹⁴⁶
3. “Geceleri Bakara sûresinin sonundan iki âyet (amenerrasûlû) okuyan kimseye o iki âyet kâfi gelir.”¹⁴⁷

Müfessirler Kur'an'ın açıklanmasında sünnete bolca yer vermişler, tarih boyunca hiçbir müfessir tefsirini yazarken sünnete müracaat etmekten müstağni kalamamıştır. Ancak tefsirlerinde sahih hadislerle yer verdikleri gibi bazı müfessirler zayıf ve uydurma hadislerle de yer vermişlerdir.¹⁴⁸

¹⁴⁴ Örnek için bkz. Süyûtî, *el-İtkân*, c. 2, s. 1113-1289. Süyûtî konuyu iki kısım halinde geniş bir şekilde incelemiştir. Birinci kısım: Fedâilü'l-Kur'an başlığı altında, ikinci kısım ise, bazı sûreler hakkında varit olan hadisler başlığı altında değerlendirilmiştir. Her iki kısımda da hadislerle yer verilmektedir.

¹⁴⁵ Buharî, Fedâilü'l-Kur'an, 21; Tirmizî, Fedailü'l-Kur'an, 15; İbn Mace, İman, 16; Dârimî, Fedâilü'l-Kur'an, 2; Ahmed b. Hanbel, I, 58.

¹⁴⁶ Buhari, Eyman ve'n-nezr, 3; Müslim, Salatü'l-müsafirin, 45; Tirmizî, Fedailü'l-Kur'an, 10; İbn Mace, İman, 52.

¹⁴⁷ Buharî, Fedâilü'l-Kur'an, 10; Tirmizî, Fedailü'l-Kur'an, 4, Müslim, Salatü'l-müsafirin, 43.

¹⁴⁸ Saffet Sancaklı, “Sûrelerin Faziletiyle İlgili Bazı Tefsirlerde Yer Alan Apokrif Hadislerin Kritiği”, *Diyanet İlmî Dergi*, Cilt: 38, Sayı: 3, Temmuz-Ağustos-Eylül 2002, s. 147-172. Bu durum ilim adamları arasında eleştiri konusu olmuştur. İbn Teymiyye (ö. 728/1328), tefsirlerinde mevzu hadisleri çokça kullanmaları dolayısıyla en fazla eleştirilen müfessirlerin; en-Nakkâş (ö. 351/962), Sa'lebî (ö. 427/1035), Vâhidî (ö. 468/1075), Zemahşerî (ö. 538/1144) ve Beyzâvî (ö. 685/1286) olduğunu söylemektedir. Ebü'l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye, *Mukaddime fî Usûli't-Tefsîr*, Beyrut: Dâru's-Şam li't-Türas, 1988/1408. s. 97. el-Berkânî (ö. 425/1033), Zehebî ve Süyûtî gibi âlimler, eserlerinde zayıf ve uydurma hadis nakledenleri eleştirmişlerdir. Süyûtî, Taberî'den sonra tefsir yazan birçok âlimin rivayet ettikleri haberlerdeki senetleri kısalttığını, sözleri eksilttiğini, her müfessirin bulduğu her sözü tefsirine aldığını, bu nedenle sahih olanla zayıf olanın karıştığını, tefsire zayıf rivayetlerin girdiğini, sonra gelenlerin bunları sahih zannederek eserlerinde yer verdiğini söyleyerek şu örneği verir: “Fatiha sûresinin sonunda yer alan ‘gazaba uğrayanların ve sapıtanların yoluna değil’ âyetinde –hadise göre-kastedilenin Yahudiler ve Hristiyanlar olması gerekirken bunu on ayrı görüşle tefsir edenler vardır.” Süyûtî, *el-İtkân*, c. 2, s. 483-484. Zayıf ve uydurma hadislerle ilgili çalışma yapan âlimlerin kaynaklarında zayıf veya uydurma olarak yer alan hadislerle de şunlar örnek olarak verilebilir:

“Kim Kur'an'ı bakarak ezberlerse anne-babası kâfir bile olsa azapları hafifler.” Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî İbnü'l-Cevzî (597/1201, *Kitâbü'l-Mevzuat*, thk. Abdurrahman Muhammed Osman, 2. bs.(t.y) Dârü'l-Fikr, 1983, c. 1, s. 254; Süyûtî, *el-Leali'l-Masnûa fî Ehâdisi'l-Mevzûa*, thr. Ebû Abdurrahman Salâh b. Muhammed b. Uveyza, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996/1417 c. 1, s. 224; Şevkânî, *el-Fevaidü'l-Mecmua*, s. 308; Ebü'l-Hasan Nureddin Ali b. Muhammed b. Ali Kinani İbn Arrak (963/1556), *Tenzihü's-Şer'iati'l-*

Kaynaklarda Saf sûresinin fazileti ile ilgili üç farklı rivayete rastlanmaktadır:

Birinci rivayete göre; Abdullah b. Selam (r.a.) bir gün sahabeye:

Hatırlıyor musunuz? Hanginiz Rasûlullah'a gelip Allah nezdinde hangi amel daha hoştur diye sormuştu ve bizden hiç kimse ayağa kalkmamıştı da, bunun üzerine Rasûlullah bir kişi gönderip bizi bir yere toplayarak şu sûreyi yani Saf sûresinin bütününe bize okumuştı dedi.¹⁴⁹

İkinci rivayet doğrudan Saf sûresi ile ilgili olmayıp Saf sûresinin de içinde yer aldığı Müsebbihât sûreleriyle ilgilidir. İmam Ahmed'in İrbaz b. Sariye'den rivayetine göre o kendilerine şöyle anlatmıştır:

Rasûlullah (s.a.v.) uyumadan önce, Müsebbihât'ı okumuş. Ve şöyle buyurmuş: 'Bunlarda bir âyet vardır ki, bin âyetten daha faziletlidir.'¹⁵⁰ Tirmizî hadis, hasen, gariptir demiştir. Bin âyetten daha faziletli olduğuna işaret edilen, -Allah en iyi bilendir- şu âyettir: "O hem evveldir, hem ahirdir, hem zahirdir, hem batındır. O, her şeyi bilendir."¹⁵¹ (Hadîd, 57/3)

Sûrenin fazileti ile ilgili son rivayet ise Zemahşerî'nin Übey b. Ka'b'a dayandırdığı şu hadistir: Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Kim Saf sûresini okursa dünyada yaşadığı müddetçe İsa (a.s.) onun için dua ve istiğfar eder, kıyamet gününde de arkadaşı olur."¹⁵²

10. Sûre Tasnifi Açısından Saf Sûresi

Hiz. Osman'ın mushaflarındaki sûre tertibinin tevkifi mi yoksa ictihadî mi olduğu konusunda üç farklı görüş ileri sürülmüştür. Birinci görüşe göre; tertibin sahâbenin ictihadı ile meydana geldiği yönündedir. İbn Atıyye ve bazı âlimlerin de katıldığı

Merfûa ani'l-Ahbâri's-Şerîati'l-Mevzua, thk. Abdülvehhab Abdüllatif, Abdullah Muhammed es-Sıddik, Kahire: Mektebetü'l-Kahire 1378, c. 1, s. 293-294.

"Kim İhlas sûresini 200 defa okursa Allah, ona 1500 hasene (sevap) yazar." Şevkânî, *el-Fevaidü'l-Mecmua*, s. 304; Süyûtî, *el-Leali'l-Masnua*, c. 1, s. 217-218; Muhammed Nâsirüddin Elbânî (1914-1999), *Silsiletü'l-Ehâdîs-i-Sahihâ*, Mektebetü'l-Maarif, Riyad 1985, c. 1, s. 471.

¹⁴⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 452.

¹⁵⁰ Tirmizî, *Fedâil-i Kur'ân*, 21; Deavât, 22; Ebû Dâvud, *Nevm*, 5; Dârimî, *Fedâil-i Kur'ân*, 22; Süyûtî, *ed-Dürü'l-Mensûr*, c. 8, s. 46.

¹⁵¹ Taberî, *Taberî Tefsiri*, terc. Kerim Aytekin, Hasan Karakaya, Hisar Yayınevi, İstanbul, 1996, c. 8, s. 164; Ebû'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *Fethü'l-Kâdir Tehzîbi Tefsiri İbn Kesîr*, Dâru'l-Marife, Beyrut 1969, c. 4, s. 302.

¹⁵² Zemahşerî, *Keşşâf*, c. 6, s. 109. Zemahşerî bu hadisi Sa'lebî, İbn Merdeveyh ve Vahidî'nin tahrir ettiğini aktarır. M. Kamil Yaşaroğlu, bu rivayetin asılsız olduğunun tesbit edildiğini söyler. Bkz. M. Kamil Yaşaroğlu, "Saf Sûresi" *DİA*, c. 35, s. 437.

ikinci görüşe göre sûrelerin büyük bir kısmının tertibi Hz. Peygamber'in sağlığında tamamlanmış, diğerlerinininki sahâbeye bırakılmıştır. Üçüncü görüş ise mushafın tamamının tertibinin tevkîfî olduğu, yani Cebrâil'in işaretleri doğrultusunda Rasûlullah tarafından yapıldığı şeklindedir.¹⁵³ Fahreddin er-Râzî ve daha pek çok âlim bu görüşü benimsemiş, konuyla ilgili naklî ve aklî delillerden söz edilmiştir. Süyûtî, Hâ Mim ve Tâ Sîn'lerin ardarda tertip edilmesi, Sebbaha ile başlayan sûrelerin ise art arda tertib edilmeyip aksine aralarının fâsılalı oluşunu, sûre tertibinin tevkîfî olduğunun delili olarak sayar.¹⁵⁴

Sûreler bazı özelliklerinden dolayı çeşitli adlar altında gruplandırılmışlardır. Fatiha'dan sonra gelen yedi uzun sûreye et-Tıvâl, ihtiva ettiği âyetleri yüzden fazla olanlara el-Mîûn, yüzden az olanlara el-Mesânî, daha kısa ve besmeleli fâsılları olan sûrelere ise el-Mufasssal denir.¹⁵⁵

Bu babdan olarak sebbaha (سَبَّحَ) ve türevleri ile başlayan sûreler de Müsebbihât Sûreleri adıyla adlandırılmışlardır.

Müsebbihât sûreleri, Allah'ı tesbihle başlayan sûrelerin ortak adıdır. Bu sûreler; İsrâ, Hadîd, Haşr, Saf, Cum'a, Tegâbün ve Â'lâ sûreleridir.¹⁵⁶ Hadis kaynaklarında sûrelerin faziletine dair rivayet edilen hadislerde Müsebbihât ifadesi geçer. Bunlardan birinde Rasûlullah'ın (s.a.v.) uyumadan önce Müsebbihât'ı okuduğu ve şöyle buyurduğu rivayet edilir:

النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يَقْرَأُ الْمُسَبِّحَاتِ قَبْلَ أَنْ يَزُقْدَ وَيَقُولُ: إِنَّ فِيهِنَّ آيَةً خَيْرٌ مِنْ أَلْفِ آيَةٍ

“Nebî (s.a.v.) yatmadan önce müsebbihâtı okur ve şöyle derdi: Bunlarda bir âyet vardır ki, bin âyetten daha faziletlidir.”¹⁵⁷

İbn Kesîr Tegâbün sûresinin tefsirinin giriş kısmında Tegâbün sûresinin Müsebbihât sûrelerinin sonuncusu olduğunu söyler.¹⁵⁸ Süyûtî, Kirmanî'nin *Müteşâbihu'l-Kur'an*

¹⁵³ Süyûtî, *el-İtkân*, c. 1, s. 194-197.

¹⁵⁴ Süyûtî, *el-İtkân*, c. 1, s. 195.

¹⁵⁵ Muhammed Abdülazim ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfan fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Daru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1996, c.1, s. 345 vd.

¹⁵⁶ Kurtubî, *el-Câmiu'l-Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. 18, s. 235; Süyûtî, *el-İtkân* c. 1, s. 180; Emin Işık, “Hadîd Sûresi”, *DİA*, c. 15, s. 13; Bekir Topaloğlu “Tegâbün Sûresi”, *DİA*, c. 40, s. 311.

¹⁵⁷ Tirmizi, *Fedâil-i Kur'ân*, 21; Deavât, 22; Ebû Dâvud, Nevm, 5; Dârimî, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 22; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, c. 8, s. 46.

adlı eserinde şöyle dediğini ifade eder. “Tesbih, Allah’ın kendine has kıldığı kelimelerdir.”¹⁵⁹ İsrâ sûresinin ilk kelimesi olan سُبْحَانَ, istikakda asıl olan bu fiilin mastariyle, Hadîd, Haşr ve Saf sûreleri mâzî sigasıyla سَبَّحَ اللَّهُ “Hepsi Allah’ı tesbih etti”, Cum’a ve Tegâbün sûreleri muzârî sigasıyla يُسَبِّحُ اللَّهُ “Hepsi Allah’ı tesbih etmektedir”, Â’lâ sûresi ise emir sigasıyla “Allah’ı tesbih et” ifadeleriyle başlamaktadır. Râzî’ye göre fiilin dört ayrı sigada gelmesinin sebebi, mazînin geçmiş zamana, muzârînin gelecek zamana, emrin ise şimdiki zamana karşılık gelmesi nedeniyle, Allah’ın zatının tesbih ve takdis edilişinin, kesintisiz bir şekilde devam ettiğinin bildirilmesi içindir.¹⁶⁰ Zerkeşî, *el-Burhan* isimli eserinde ‘övgü ile başlayan sûreler’ başlığı altında; Tâcü’l-Kurra olarak tanımladığı Mahmud b. Hamza el-Kirmanî’nin, kelimenin Kur’an’da mastar, mâzî, muzârî ve emir sigalarında gelişini harika bir delil olarak saydığını aktarır.¹⁶¹

Müsebbihât Sûrelerinin Ana Konuları

(a) İsrâ Sûresi

Büyük bölümü Mekke’de nâzil olan¹⁶² sûrede, İsrailoğulları’ndan bahsedilmektedir. Bu nedenle ashab döneminde “Benî İsrail Sûresi” diye anılırdı. Nitekim Buhârî ve Tirmizî’nin eserlerinde sûre ile ilgili bab, “Benî İsrail” başlığını taşır.¹⁶³ Ayrıca sûrenin ilk kelimesinden dolayı “Sübhân Sûresi” adıyla da anılmıştır.¹⁶⁴ Sûrede Hz. Peygamber’in (s.a.v.) yaşadığı İsrâ olayına, vasiyetler, emirler, nehiyler, dini ve toplumsal hükümler bütününe işaret edilmektedir. Bunların yanı sıra Hz. Peygamber’e (s.a.v.) çektiği sıkıntı ve zorluklara aldırmaksızın görevinde sebat etmesi emredilmektedir.

¹⁵⁸ İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’ânî’l-Azîm*, c. 8, s. 135.

¹⁵⁹ Süyûtî, *el-İtkân* c. 2, s. 967.

¹⁶⁰ Râzî, *Mefâtihi’l-Gayb*, c. 29, s. 310.

¹⁶¹ Zerkeşî, *el-Burhân*, c. 1, s. 165.

¹⁶² Mekke’de nâzil olmayan âyet bilgisi için bkz. Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, c. 3, s. 512; Kurtubî, *el-Câmiu’l-Ahkâmi’l-Kur’ân*, c. 10, s. 204; Zemahşerî, *Keşşâf*, c. 3, s. 491; vd.

¹⁶³ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil* c. 3, s. 511; Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, c. 15, s. 5; Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, c. 3, s. 133; Râzî, *Mefâtihi’l-Gayb*, c. 20, s. 145.

¹⁶⁴ Râzî, *Mefâtihi’l-Gayb*, c. 20, s. 145; Kurtubî, *el-Câmiu’l-Ahkâmi’l-Kur’ân*, c. 10, s. 205; Ebü’l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’ânî’l-Azîm*, c. 5, s. 6; Derveze, *et-Tefsîru’l-Hadîs*, c. 3, s. 351; M. Kamil Yaşaroğlu, “İsrâ Sûresi”, *DİA*, c. 23, s. 177; *Kur’an Yolu: Türkçe Meal ve Tefsir*, Hazırlayanlar: Hayreddin Karaman, vd. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2004, c. 3, s. 401.

(b) Hadîd Sûresi

Muhtevasına ve üslûbuna bakıldığı zaman sûrenin Uhud Savaşı ile Hudeybiye Antlaşması arasında bir dönemde nâzil olduğu intibahı vermektedir. Sûre mü'minleri malî fedakârlıklar yapmaları hususunda teşvik etmiştir. Aynı teşvik Saf sûresi 10 ve 11. âyetlerde de mevcuttur. Sûrelerin nüzûl sıraları dikkate alındığında 108. sırada nâzil olan Saf sûresinde infak, “elîm bir azaptan kurtulmaya sebep kazançlı bir ticarete benzetilirken”, daha sonra nâzil olan Hadîd sûresinde Allah, yolunda mallarını halâ sarfetmemiş olanları “Size ne oluyor da Allah yolunda harcamıyorsunuz?” sözüyle uyarmaktadır.¹⁶⁵

(c) Haşr Sûresi

Müfessirler bu sûrenin Benî Nadîr hakkında indiğini söylemişlerdir.¹⁶⁶ Benî Nadîr ile yapılan savaş hakkındaki yorumları ihtiva etmektedir. Bu nedenle sûreye “Benî Nadîr Sûresi” de denilmiştir.¹⁶⁷

Sûrede konular toplam dört bölümde değerlendirilebilir: İlk bölümde insanlar sağlam kaleler içinde korundukları halde birkaç günlük kuşatmaya dayanamayıp evlerini ve yurtlarını müslümanların yararlanmaması için âtıl ve metruk hale getirerek¹⁶⁸ kaçan Benî Nadîr'in akibetinden ibret almaya davet edilmişlerdir. İkinci bölümde bazı savaş kaideleri ortaya konulmuştur. Düşman bölgesinde savaş nedeniyle tahribat yapmak, yeryüzünü ifsad etmek manasına gelmez.¹⁶⁹ Sûrede gerek savaşarak, gerekse savaşmadan ele geçen bir ülke arazisinin nasıl idare edileceği anlatılmış, İslâm devletinin gelir kaynaklarından fey hükme bağlanmıştır. Üçüncü bölümde münafıkların Benî Nadîr ile savaş esnasında takındıkları tavır değerlendirilmiş ve böyle davranışlarının nedenleri irdelenmiştir. Son bölümde, inandıklarını iddia edip Müslümanların arasına giren ama gerçekte inanmayan kimselere seslenilmiştir.

¹⁶⁵ Seyyid b. Kutub b. İbrâhim Seyyid Kutub (ö. 1386/1966), *Fî Zılâli'l-Kur'an*, trc. Salih Uçan, Vahdettin İnce, İstanbul: Dünya Yayınları, 1991, c. 9, s. 540.

¹⁶⁶ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, c. 4, s. 275; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. 28, s. 27; Râzî, *Mefâtihi'l-Gayb*, c. 29, s. 278.

¹⁶⁷ Buharî, *Tefsir*, 59; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, c. 8, s. 56.

¹⁶⁸ Ebû Saîd Nasîrüddin Abdullah b. Ömer b. Muhammed Beyzâvî, *Tefsîrü'l-Kadı el-Beyzavî*, Terc. Abdülvehhab Öztürk, Kahraman Yayınları, İstanbul 2011, c.5, s. 227.

¹⁶⁹ Konuyla ilgili rivayetler ve farklı yorumlar için bk. Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, c. 28, s. 32-35; Zemahşerî *Keşşâf*, c. 6, s. 76-77; İbn Âşûr, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, c. 28, s. 76-77.

(d) Cum’a Sûresi

11. âyetinde değinilen ve sûrenin nüzûl sebebi olarak gösterilen olayın¹⁷⁰ meydana gelişiyle ilgili delillerden yola çıkarak sûrenin nüzûl zamanı olarak hicretin birinci yılı kabul edilir.¹⁷¹ Sûre adını, Cum’a namazının öneminden bahsedilen 9. âyetinden almıştır. Elmalılı sûrenin baş tarafının, Allah’ı tesbih ve takdis ederek Hz. Muhammed’in (s.a.v.) peygamberliğinin Araplara mahsus olmayıp bütün insanlığı kapsayan pek büyük bir nimet olduğunu beyan ettiğini, ortasının Yahudileri kınamakta olduğunu, sonunun ise mü’minleri cumaya teşvik ettiğini söylemektedir.¹⁷²

(e) Tegâbün Sûresi

Adını Kur’ân-ı Kerim’in sadece bu sûresinin 9. âyetinde geçen التَّغَابُنْ kelimesinden almıştır. Tegâbün, kâr ve zararın ortaya çıkacağı mahşer gününden söz edilirken kullanılan, aldanma, aldatma, kâr, zarar gibi manâlara gelir¹⁷³. Bu sûrenin konusu, iman ve itaat etmeye çağrı ve güzel ahlâkın esasları ile ilgilidir.

(f) A’lâ Sûresi

Çoğunluğun görüşüne göre Mekkîdir. Medenî olduğuna dair rivayetler olmakla birlikte¹⁷⁴ Mekkî sûrelerin özelliklerini taşır. Adını birinci âyetinde geçen “en yüce, en üstün” manâsına gelen A’lâ kelimesinden almıştır.¹⁷⁵

Bu kısa sûrede tevhid, Rasûlullah’ın eğitimi ve ahiret konuları işlenmiştir.

¹⁷⁰ Süyûtî âyetin nüzûl sebebi ile ilgili müfessirlerin şöyle dediğini aktarır: Medine halkına açlık ve pahalılık isabet etti. Dihye b. Halife el-Kelbî, bir ticaretle Şam’dan döndü. Onun dönüşünü halka duyurmak için davul çalındı. O anda Rasûlullah (s. a.v.) da Cuma hutbesini veriyordu. Herkes çıktı gitti. Mescitte sadece on iki kişi kaldı. Ebû Bekr ve Ömer de bu on iki kişi arasındaydı. Bunun üzerine Allahu Teâlâ bu âyeti indirdi. Peygamber (s.a.v.) de buyurdu ki: “Eğer hepiniz onlara tabi olup gitseydiniz ve sizden hiç biriniz burada kalmasaydı üzerinize bir vadi dolusu ateş, sel gibi gelirdi. Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, c. 4, s. 328; Buharî, Salat, K. Cuma 936, Buyu’: 2058, 2064, Tefsir: 4899, Müslim; K. Cuma: 36/863, Tirmizî; Tefsir, 3311, Nesai; Tefsir: 613. Süyûtî, *ed-Dürrü’l-Mensûr fi’t-Tefsiri’l-Me’sûr*, Beyrut: Dârü’l-Fikr, 1983, c. 8, s.168.

¹⁷¹ Emin Işık, “Cum’a Sûresi”, *DİA*, c. 8, s. 92-93.

¹⁷² Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, c. 7, s. 301.

¹⁷³ Râgıb, *Müfredât*, s. 602; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, t-ğ-b md, c. 2, s. 36

¹⁷⁴ Şevkânî, *Fethü’l-Kadir*, c. 5, s. 563.

¹⁷⁵ İbn Âşûr, *Tefsîru’t-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, c. 30, s. 271.

11. Saf Sûresi Dil ve Üslûp Özellikleri

Müsebbihât Sûrelerinin Fâsılları:

Fâsıla kelimesi, kıraat ilminde, edebiyatta ve mûsikide kullanılan bir terimdir. Arapça fasl kökünden türeyen ve çoğulu fevâsıl olan kelime sözlükte “ara, aralık, ayıran şey, bölme”¹⁷⁶ gibi anlamlara gelmektedir.

Kur'an âyetlerinin son kelimesine, içinde bulunduğu âyetle onu takip eden âyeti birbirinden ayırdığı için “fâsıla”, son harfine de “el-harfü'l-fâsıl” adı verilmiştir. Bu biçim, ifadeyi lafız güzelliğine mahkûm etmez. Manâyı esas alır, kendi tabîî güzelliği içinde eşsiz bir ahenk ve mûsikî oluşturur.¹⁷⁷ Bazı âlimlere göre ise fâsıladan maksat kelimenin tamamı değil sadece son harfidir.¹⁷⁸

¹⁷⁶ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, c. 7 f-s-l md. s. 126; Râgıb, *Müfredât*, f-s-l md. s. 573. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. 10, f-s-l md. s. 263-265.

¹⁷⁷ *Kur'an Yolu*, c. 5, s. 257-265.

¹⁷⁸ Abdurrahman Çetin, Tevfik Rüştü Topuzoğlu, “Fâsıla”, *DİA*, c. 12, s. 209.

Müsebbihât sûrelerinde âyetler aşağıdaki şekilde sona ermektedir.

Âyetler	سورة التغابن 64. sûre	سورة الجمعة 62. sûre	سورة الصف 61. sûre	سورة الحشر 59. sûre	سورة الحديد 57. sûre
1	قَدِيرٌ	الْحَكِيمُ	الْحَكِيمُ	الْحَكِيمُ	الْحَكِيمُ
2	بَصِيرٌ	مُبِينٌ	تَفْعُلُونَ	الْأَبْصَارِ	قَدِيرٌ
3	الْمَصِيرُ	الْحَكِيمُ	تَفْعُلُونَ	النَّارِ	عَلِيمٌ
4	الصُّدُورِ	الْعَظِيمُ	مَرْصُوصٌ	الْعِقَابِ	بَصِيرٌ
5	أَلِيمٌ	الظَّالِمِينَ	الْفَاسِقِينَ	الْفَاسِقِينَ	الْأُمُورُ
6	حَمِيدٌ	صَادِقِينَ	مُبِينٌ	قَدِيرٌ	الصُّدُورِ
7	يَسِيرٌ	بِالظَّالِمِينَ	الظَّالِمِينَ	الْعِقَابِ	كَبِيرٌ
8	خَبِيرٌ	تَعْمَلُونَ	الْكَافِرُونَ	الصَّادِقُونَ	مُؤْمِنِينَ
9	الْعَظِيمُ	تَعْلَمُونَ	الْمُشْرِكُونَ	الْمُفْلِحُونَ	رَجِيمٌ
10	الْمَصِيرُ	تُفْلِحُونَ	أَلِيمٌ	رَجِيمٌ	خَبِيرٌ
11	عَلِيمٌ	الرَّازِقِينَ	تَعْلَمُونَ	لَكَادِبُونَ	كَرِيمٌ
12	الْمُبِينُ		الْعَظِيمُ	يُنْصَرُونَ	الْعَظِيمُ
13	الْمُؤْمِنُونَ		الْمُؤْمِنِينَ	يَفْقَهُونَ	الْعَذَابُ
14	رَجِيمٌ		ظَاهِرِينَ	يَعْقُلُونَ	الْعُرُورُ
15	عَظِيمٌ			أَلِيمٌ	الْمَصِيرُ
16	الْمُفْلِحُونَ			الْعَالَمِينَ	فَاسِقُونَ
17	حَلِيمٌ			الظَّالِمِينَ	تَعْقِلُونَ
18	الْحَكِيمُ			تَعْمَلُونَ	كَرِيمٌ
19				الْفَاسِقُونَ	الْجَجِيمُ
20				الْقَائِرُونَ	الْعُرُورِ
21				يَتَفَكَّرُونَ	الْعَظِيمُ
22				الرَّجِيمُ	يَسِيرٌ
23				يُشْرِكُونَ	فَخُورٌ
24				الْحَكِيمُ	الْحَمِيدُ
25					عَزِيزٌ
26					فَاسِقُونَ
27					فَاسِقُونَ
28					رَجِيمٌ
29					الْعَظِيمُ

Müsebbihât sûreleri içinde sayılan İsrâ sûresinin fâsılası “ا” (elif) ve “ر” (ra) harfleridir. 111 âyet olan İsrâ sûresinin; sadece ilk âyetinin fâsılası “ر” (ra) , geriye kalan 110 âyetinin fâsılası “ا” (elif) harfidir. A’lâ sûresinin fâsılası ise “ا” (elif) ve “ي” (ya) harfleridir. 19 âyet olan A’lâ sûresinin bir âyeti “ا” (elif) harfi ile 18 âyeti ise “ي” (ya) harfi ile bitmektedir. Bu iki sûrenin birer âyeti dışındaki tüm âyetlerinin fâsılası aynı olduğu ve hem Mekkî sûre oluşları hem de mushaftaki konumları itibarıyla diğer müsebbihât sûrelerine uzak oluşları nedeniyle yukarıdaki tabloya dahil edilmemişlerdir.

(a) Saf Sûresi

Fâsılası “ص”(sad), “م” (mim) ve “ن” (nun) harfleridir. 14 âyet olan Saf sûresinin bir âyetin fâsılası “ص” (sad), üç âyetin fâsılası “م” (mim), 10 âyetin fâsılası ise “ن” (nun) harfleridir.

Elmalılı bu sûrede “sâd” harfinin sadece bir âyette fâsıla oluşturmasını “mersûs” kelimesinin önemine yapılmış özel bir vurgu olarak görür. Bu bakış açısıyla sûrenin adının niçin Saf sûresi olduğuna dair yorum getirir. Ona göre sûrenin “dizi, sıra, sıralanmış” anlamlarına gelen bir kelimeyle adlandırılması dayanışma fikrinin ehemmiyetine dair bir uyarı anlamı taşır.¹⁷⁹

Üç bölüm olarak değerlendirilen sûrede 2-9. âyetlerden oluşan ikinci bölümde dördüncü âyet hariç bölümün bütün âyetlerinin fâsılası “ن” (nun) harfidir. Fâsılası “ص” (sad) harfi olan dördüncü âyet zahiri manâ itibarıyla bölüm âyetlerinden ayrılır. Ancak âyet başında yer alan “إِنَّ” (inne) edatıyla anlam bakımından kendinden önce gelen âyete bağlanır. 10. âyette konunun değişmesiyle birlikte fâsıla da değişir. 10. âyetin fâsılası “م” (mim) harfidir. Dört âyetten oluşan bu bölümde iki âyetin fâsılası “م” (mim) harfi, iki âyetin fâsılası ilk bölümde olduğu gibi “ن” (nun) harfidir. Sûreye hâkim olan fâsılalar da bu iki harften oluşmaktadır.

¹⁷⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. 7, s. 282.

(b) Hadîd Sûresi

Fâsılası “ب” (be), “ز” (ze), “ذ” (dal), “ر” (ra), “م” (mim) ve “ن” (nun) harfleridir. 29 âyet olan Hadîd sûresinin; bir âyeti “ب” (be) harfi ile, bir âyeti “ذ” (dal) harfi ile, 11 âyeti “ر” (ra) harfi ile, bir âyeti “ز” (ze) harfi ile, 10 âyeti “م” (mim) harfi ile, beş âyeti ise “ن” (nun) harfi ile bitmektedir.

(c) Haşr Sûresi

Fâsılası “ب” (be), “ر” (ra), “م” (mim) ve “ن” (nun) harfleridir. 24 âyet olan Haşr sûresinin; iki âyeti “ب” (be) harfi ile, dört âyeti “ر” (ra) harfi ile, beş âyeti “م” (mim) harfi ile, 13 âyeti ise “ن” (nun) harfi ile bitmektedir.

(d) Cum’a Sûresi

Fâsılası “م” (mim) ve “ن” (nun) harfleridir. 11 âyet olan Cum’a sûresinin üç âyeti “م” (mim) harfi ile sekiz âyeti “ن” (nun) harfi ile bitmektedir.

(e) Tegâbün Sûresi

Fâsılası “م” (mim) “ذ” (dal), “ر” (ra) ve “ن” (nun) harfleridir. 18 âyet olan Tegâbün sûresinin; bir âyeti “ذ” (dal) harfi ile, yedi âyeti “ر” (ra) harfi ile, yedi âyeti “م” (mim) harfi ile, üç âyeti ise “ن” (nun) harfi ile bitmektedir.

İsrâ ve A’lâ sûrelerini ayrı tuttuğumuzda bu beş sûrenin fâsılalarının birbirine benzer olduğu görülmektedir. “م” (mim) ve “ن” (nun) harfleri, beş sûrenin ortak fâsıla harfleridir. Saf sûresi fâsıla bakımından en çok yakın komşusu Cum’a sûresine benzemektedir.

Yine bu beş sûrenin bir başka ortak özelliği, Tegâbün sûresi hariç ilk âyetlerinin الْحَكِيمُ ifadesiyle bitmesidir. Tegâbün sûresinde ise “el-Hakîm” kelimesi sûrenin son âyetinde yer almaktadır.

Müsebbihât sûreleri olarak tanımlanan bu sûrelerde ilk âyetlerde Allah’ın hükümlerine güçlü vurgular vardır. Seyyid Kutub bu girişleri, yüce Allah’ın aktif, etki eden ve seçme özelliklerine sahip, duygu yüklü tanımlamalar olarak tavsif eder. Bu tanımlamaya göre Allah (c.c.), evrendeki canlı cansız her şeyi yoktan varetmiş ve

onları bilgisi ile kuşatmıştır. Yarattığı her şey O'nun kesin egemenliği altındadır. O'nun güçlü eli, her daim yaratma eylemini devam ettirmektedir.¹⁸⁰

Bu girişten sonra sûrede anlatılan her hadise, Allah'ın güçlü iradesi altında, bilgisi dahilinde, O'nun rehberliğinde ve kontrolü altında cereyan etmektedir.

Saf sûresinin mukaddime mahiyetindeki ilk âyetinden sonra gelen dokuz âyetini başlangıç ve fâsıla açısından değerlendirdiğimizde bu bölümün ilk âyetinin “Ey iman edenler!” hitabıyla başladığını görürüz. Ancak âyetin içinde geçen لَمْ soru edatı ve âyetin sonunda gelen olumsuzluk edatlarıyla birlikte gelen مَا لَا تَفْعَلُونَ “yapmadığınız/yapmayacağınız şey” ifadesiyle hava birden değişmektedir. Bu üslûp bölüm sonuna kadar bu şekilde devam edecektir.

Dördüncü âyet hariç her iki bölümde de âyetlerin bitiş kelimeleri/ifadeleri, bölümün genel muhtevasına uygun bir görünüm arz etmektedir. Buna göre âyetler;

2. مَا لَا تَفْعَلُونَ

3. مَا لَا تَفْعَلُونَ

4. مَرْضُوضٌ

5. الْفَاسِقِينَ

6. هَذَا سِحْرٌ مُبِينٌ

7. الظَّالِمِينَ

8. الْكَافِرُونَ

9. الْمُشْرِكُونَ

ifadeleriyle bitmektedir. Bu bölümün âyetlerindeki bitişler; “yapmamak”, “fasıklık”, “bu apaçık sihirdir” demek, “zalimlik”, “kâfirlik” ve “müşriklik” gibi negatif anlamlı ifadeleri içerir.

¹⁸⁰ Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, c. 9, s. 528.

Bu ifadelere Arapça gramer açısından baktığımızda da ikinci ve üçüncü âyetlerin muzârî fiille, dördüncü ve altıncı âyetlerin sıfatla, beş, yedi, sekiz ve dokuzuncu âyetlerin ism-i fâil kipiyle bittikleri görülür.

Yine bu bölümde Hz. Musa (a.s.) ve Hz. İsa'nın (a.s.) isimlerinin zikredildiği beşinci ve altıncı âyetler “وَإِذْ قَالَ مُوسَىٰ ” ve “وَإِذْ قَالَ عِيسَىٰ ” ses tekrarı olarak ve zamana işaret ederek "و" (vav) bağlacı ve "إِذْ" (iz) edatıyla başlamaktadır. Her iki âyette de zikredilen peygamberin, kavimleriyle peygamberlikleri konusunda konuştuklarına işaret edilmektedir. Her iki âyet de Hz. Peygamber'e (s.a.v.) yönelik, “Kavmine bu kıssayı da anlat...” takdirinde olup âyetin başında "إِذْ" (iz) edatı, mukadder bir “اذكر” “hatırlat”¹⁸¹ kelimesiyle mansuptur.

İkinci bölümün muhtevası birinci bölümden oldukça farklıdır. Bu bölüme hâkim olan hava müsbet bir havadır. Herhangi bir uyarı, ikaz veya korkutma mevcut değildir. Bölüm âyetlerinin bitişleri şu şekildedir:

10. تَجَارَةً تُنَجِّيْكُمْ مِنْ عَذَابٍ أَلِيمٍ

11. خَيْرٌ لَّكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ

12. ذَلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ

13. وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ

14. فَاصْبِرُوا ظَاهِرِينَ

Bu bölümde de âyetlerin sonu sırasıyla; “elim bir azapdan kurtulmak”, “sizin için hayırlı olduğunu bilmek”, “büyük bir kurtuluş” ve “üstün geldiler” gibi anlamlar ifade eder. Bu bölümdeki ifade tarzı birinci bölümün tersine pozitif anlamları ihtiva eder.

Sûrede vahye muhatap olan Hz. Peygamber de kimi zaman takdirene, kimi zaman ismi zikredilmek sûretiyle, kimi zaman da Rasûl olarak yerini almıştır. Yukarıda da

¹⁸¹ Zemahşerî, *Keşşâf*, c. 6, s. 102; Râzî, *Mefâtihü'l-Gayb*, c. 29, s. 312; Bikâî, *Nazmü'd-Dürer*, c. 20, s. 10; Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, c. 28, s. 85.

belirttiğimiz gibi “اِذْ” (iz) edatıyla başlayan beşinci ve altıncı âyetlerde Hz. Peygambere yönelik “hatırlat” takdirinde “اذكر” emrinin mevcut olduğu müfessirlerce ifade edilmiştir. Yine altıncı âyetle “رَسُولٍ” ifadesiyle Hz. İsa’nın müjdelediği Rasûl’ün Hz. Muhammed (s.a.v.) olduğunu Peygamberimiz, kendi sözleriyle de teyit etmiştir.¹⁸² Ayrıca aynı âyetle İsa (a.s.), müjdelediği Rasûlün isminin Ahmed olduğunu “o Rasûlün adı Ahmed’dir” sözüyle beyan etmiştir. Aynı âyetle “فَلَمَّا جَاءَهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ” ifadesindeki “delilleri getiren”in Hz. Peygamber mi yoksa Hz. İsa mı (a.s.) olduğu hususunda ihtilaf vardır. Yeri geldiğinde bu hususa değinilecektir. Dokuzuncu âyetle “أَرْسَلَ رَسُولَهُ” “Rasûlünü gönderdi” ifadesindeki Rasûl ile 11. âyetle Allah ile birlikte “iman edilmesi” istenen Rasûlün de Hz. Muhammed (s.a.v.) olduğu hususunda müfessirler arasında ittifak mevcuttur.¹⁸³

Kur’an mesajının sunumunda en etkili ve sık başvurulan yollardan biri de istifham (soru) üslûbunun kullanılmasıdır. Bu üslûbun, muhatabı yönlendirmek, ikna etmek ve öğretmek için kullanıldığı¹⁸⁴ bilinmektedir. Saf sûresinde de Kur’an’ın bu özelliğinin varlığı dikkat çekmektedir. Soru edatlarıyla başlayan ifadelerle muhatabın dikkatinin belli bir noktaya teksif edildiği hissedilmektedir. Sûrede bu şekilde sorulmuş beş soru bulunmakta, bu sorular sûrede şu şekilde yer almaktadır:

¹⁸² İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-Azîm*, c. 8, s. 111.

¹⁸³ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, c. 4, s. 316; Taberî, *Câmiü’l-Beyân*, c. 28, s. 88; Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib İbn Atıyye el-Endelûsî, *el-Muharrerü’l-veciz fî tefsiri’l-kitâbi’l-aziz*, thk. Abdüsselam Abdüssafi Muhammed, Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1993/1413, c. 5, s. 304; Kurtubî, *el-Câmiu’l-Ahkâmi’l-Kur’ân*, c. 18, s. 86; Âlûsî, *Rûhu’l-Meânî*, c. 28, s. 88; İbn Âşûr, *Tefsîrü’t-Tahrir ve’t-Tenvir*, c. 28, s. 192.

¹⁸⁴ Alican Dağdeviren, *İlahi Mesajın Sunumu Açısından Kur’ân’da Sorular ve Cevaplar*, İstanbul: Yeni Akademi Yayınları, 2006. s. 22.

Soru edatı geçen âyet ve no	Soru Edatı
يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ ﴿٢﴾	لِمَ
وَإِذْ قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ يَا قَوْمِ لِمَ تَقُولُونَ لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ ﴿٥﴾	لِمَ
وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ وَهُوَ يُدْعَى إِلَى الْإِسْلَامِ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ ﴿٧﴾	مَنْ
يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَى تِجَارَةٍ تُنْجِيكُمْ مِنْ عَذَابِ أَلِيمٍ ﴿١٠﴾	هَلْ
يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا أَنْصَارَ اللَّهِ كَمَا قَالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ لِلْحَوَارِيِّينَ مَنْ أَنْصَارِي إِلَى اللَّهِ قَالَ الْحَوَارِيُّونَ نَحْنُ أَنْصَارُ اللَّهِ ﴿١٤﴾	مَنْ

Sûrede “lime” (niçin?), “men” (kim?), “hel” (mı?) olmak üzere üç çeşit soru edatıyla beş soru sorulmuştur.

لِمَ edatıyla sorulmuş iki sorudan ilki ikinci âyette Allah (c.c.) tarafından kendine inanmış kullarına yöneltilmiş kınama üslûbunda bir sorudur. İkinci soru ise beşinci âyette aynı soru edatıyla Musa (a.s.) tarafından yine kendine inanmış kavmine sorduğu sorudur. Esasında bu soru tarzında da bir kınama üslûbunun varlığından ve bu yönüyle iki âyet arasında bir tenasüpten söz etmek mümkündür.

مَنْ edatıyla sorulmuş iki sorudan birini yedinci âyette Allah (c.c.) sormuştur. Ancak bu soruda doğrudan bir muhatap yoktur. Muhatap, âyetteki tanıma uyan herkestir. İsm-i tafdil sigasıyla gelen o tanıma göre en zalim kimse, İslam’a davet edildiği halde bunu yalanlayarak Allah’a iftira atan herkestir. İkinci soru 14. âyette İsa’nın (a.s.) kendisine yardımcıları bulmak üzere sorduğu “Allah yolunda benim yardımcıları kimlerdir?” şeklinde sorduğu sorudur.

هَلْ soru edatıyla sorulan soru, Allah’ın (c.c.) 10. âyette iman eden kullarına sorduğu sorudur. Soru üslûbundaki bu âyette “göstereyim mi” ifadesinin aslında

göstereceğim anlamında olduğu söylenmiştir.¹⁸⁵ Sûredeki soruların tümünün âyet gruplarının kendi içindeki anlam bütünlüğüne uygun sorular olduğu görülmektedir.

Sûrede bir başka özellik ظَهَرَ ‘za-he-ra’ (ortaya çıktı, göründü) fiilinin kullanımıdır. Dokuzuncu âyette fiil muzâîr kipinde لِيُظْهِرَهُ şeklinde gelmiştir. 14. âyette ise hem âyetin hem de sûrenin hâtimesi olarak, ism-i fail ve cem’i kalıbında ظَاهِرِينَ (üstün, galip (oldular)) buyruğuyla gelmiştir. Burada dikkat çekilmesi gereken önemli bir husus da, ‘üstün gelme’nin رَسُولُ ‘Rasûl’ ile olan münâsebetidir. Dokuzuncu âyette Allah (c.c.), ‘Rasûlünü, dinini bütün dinlere üstün kılmak için hidayet ve hak ile’ gönderdiğini söylerken, 14. âyette Allah’ın dinine yardım hususunda (Rasûl) Hz. İsa’ya (a.s.) inananların düşmanlarına üstün geldikleri bildirilmiştir. Bu münâsebeti beş ve altıncı âyetlere kadar götürmek mümkündür. Beşinci âyette Musa’nın, altıncı âyette İsa’nın (a.s.) Rasûl olarak gönderildikleri bildirilmektedir. Beşinci âyette iman ettikleri halde Rasûle eziyet ederek yoldan çıkanların kalplerinin Allah (c.c.) tarafından saptırıldığı bildirilmektedir.

Kur’an’da yalnızca bu sûrede yer alan مَرْصُوصٌ ve أَحْمَدٌ kelimeleri, ikisi bu sûrede olmak üzere 4 kez yer alan الْحَوَارِيُّونَ kelimesi, 4 kez yer alan مَقْتًا ifadesi ve 6 kez yer alan كَبِرَ fiili bu sûreyi diğer sûrelerden farklı kılan özelliklerdendir.

Saf, 61/4	مَرْصُوصٌ
Saf, 61/6	أَحْمَدُ
Saf, 61/4 (iki kez), Âl-i İmrân 3/52, Mâide 5/112	الْحَوَارِيُّونَ
Saf, 61/3, Nisâ 4/22, 35/39, Mü’min 40/35	مَقْتًا
Saf, 61/3, En’am 6/35, Yûnus 10/71, Kehf 18/5, Mü’min 40/35, Şûrâ 42/13	كَبِرَ

12. Sûrenin Yapısal Tahlili ve Bölümleme

Sûreyi yapısal bakımdan incelediğimizde üç ana bölümden oluştuğunu söylemek mümkündür:

Birinci bölüm; Allah’ı tesbih (1. âyet),

¹⁸⁵ Kurtubî, *el-Câmiu’l-Ahkâmi’l-Kur’ân*, c. 18, s. 86.

İkinci bölüm; kınama, uyarı, tehdit ve meydan okuma (2-9 âyetler),

Üçüncü bölüm; teklif, vaad ve müjde (10-14 âyetler).

سَبَّحَ fiiliyle başlayan ilk âyet anlam bakımından sûrenin muhtevasından ayrılır. Bu âyet bölümün tek âyetidir ve sûrenin mukaddimesi durumundadır. Zahiri manası itibarıyla sûrenin diğer âyetlerinden ayrılır. Bir sonraki bölümde insanların bir takım yaratılış ve karakter noksaklıklarının yanında, el-Azîz ve el-Hakîm ifadeleriyle Cenabı Allah'ın (c.c.) mutlak hakimiyetine her şeyin bilgisi ve kontrolü altında olduğuna dair güçlü bir vurgu vardır.

Sûrenin ikinci bölümü يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ifadesiyle yine doğrudan inananları muhatap olarak başlar. Kınama üslûbunun hâkim olduğu bu âyetle hitabın kime olduğu konusundaki tartışmalara daha önce yer vermiştik. Kınanmaya sebep olan hadise, ikinci ve üçüncü âyetlerde مَا لَا تَفْعَلُونَ (yapmadığınız şey) ifadesiyle üstü kapalı bir şekilde dile getirilmiştir. Ancak mübhemiyet vahye muhatap olan Hz. Peygamber ve sahabe için geçerli değildir. Bunu âyetin sebep-i nüzûlü ile ilgili rivayetlerden anlamaktayız. Allah'ın (c.c) sevdiği şeyin bu sûrenin ana konusu olan ve yapılma şekli بَنِيَّانٍ مَرْصُوصٍ ifadesiyle tarif edilen cihat olduğu dördüncü âyetle ortaya konulmaktadır.

Musa (a.s.) ile İsa'nın (a.s.) kavimlerine yönelik olarak söyledikleri sözleri hatırlatan beşinci ve altıncı âyetlerde, peygamberlerin doğrudan muhataplarına söyledikleri sözlerden bahsedilmektedir. Bu âyetlerde Hz. Peygambere yönelik mukadder bir اذكر, zamanı “hatırlat” ifadesi evcuttur.¹⁸⁶

Yedinci âyet bir önceki âyetin son bölümünü açıklar niteliktedir. “Kendilerine apaçık burhanlar getirilenler” bunu kabul etmek yerine, gönderene de getirene de karşı çıkmışlar, inkâr etmişler ve “bu apaçık bir büyüdür” demişlerdi.

Bu bölümde şu husus dikkat çekicidir. Yedinci âyetle وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ “kâfirlerin hoşuna gitmese de...”; sekizinci âyetle ise وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ “müşriklerin hoşuna gitmese de...” buyrulmuştur. Bunun hikmeti ne olabilir? Niçin birinci âyetle “kâfirler”, ikinci âyetle “müşrikler” denilmiştir? Râzî bu soruya şöyle cevap veriyor:

¹⁸⁶ Bikâî, *Nazmü'd-Dürer*, c. 20, s. 12.

Onlar, Hz. Peygamber (s.a.v.) ve ona indirilen kitabı inkâr etmişlerdir. Peygamber ve kitap gönderme Allah'ın bir nimetidir. Bütün kâfirler nankörlük içindedirler. İşte bu nedenle Hak Teâlâ, önceki âyette, “kâfirler hoş görmese de...” buyurmuştur. Buna ilaveten “kâfir” lafzı, “müşrik” lafzından daha genel ve kapsamlıdır. Bu nedenle burada geçen “kâfirler” ile, Yahudiler, Hristiyanlar ve müşrikler kastedilmiştir. Cenâb-ı Hakk da bu âyette, “nûr”dan ve onun söndürülmek istenışinden bahsetmiştir. Dolayısıyla, bu ifadeye uygun düşen, “kâfir” lafzıdır. Çünkü kâfirlik, örtmek, kapamak, gizlemek manâsını ihtiva eder. Allahu Teâlâ, ikinci âyette ise, Hz. Peygamber'den (s.a.v.), onu göndermekten ve hak dinden bahsetmiştir ki bütün bunlar, Hz. Peygamber (s.a.v.) için, büyük bir mevki, büyük bir şeref ve büyük bir mertebe demektir. Peygamber'e (s.a.v.) verilen bu dereceleri içe sindirememeye ise, aslında Allah'a karşı gelme ve itiraz etme demektir. Bir de Hz. Peygamber'e (s.a.v.) hased edenlerin çoğu, müşrik Kureyş kabilesindendir. Böylece “nûr”, “din” ve “peygamber” gibi ifadelerden daha genel bir ifade olduğu için Cenâb-ı Hakk, “nûr” ifadesine, İslâm'ın ve peygamber göndermenin muhalifî olan, ona karşı çıkan “kâfirler” ifadesi ile; “Peygamber” ve “din” kelimeleri, “nûr” kelimesinden daha hususî olduğu için de, buna bu ikinci âyette, “kâfir” kelimesinden daha hususî (dar) olan “müşrikler...” ifadesi ile mukabelede bulunmuştur.¹⁸⁷

Beşinci ve altıncı âyetleri kendi içlerinde değerlendirmek mümkündür. Her iki âyette de kavimlerinden eziyet gören iki peygamberden bahsedilmektedir. Bunlar sûrenin nazil olduğu dönemde Medîne'de yaşamakta olan Yahudi ve Hristiyanların inandığı Musa (a.s.) ve İsa (a.s.) peygamberlerdir. Bu kavimlerden Yahudiler geçmişte bile peygamberlerine eziyet etmişler, Hristiyanlar ise “bu bir sihirdir” diyerek peygamberlerini yalanlamışlardır. Bu âyetlerle bir taraftan Hz. Peygamber bu yapılanlar ilk kez sana yapılmıyor, senden önce gelen peygamberlere de yapılmıştı denilerek teselli edilmekte, diğer taraftan Hz. Peygamberin ahabı, geçmiş ümmetlerin yaptıkları gibi yapmayın denilerek uyarılmaktadır. Sekizinci ve dokuzuncu âyetlerde böyle davrananlar zalimler olarak nitelendirilmekte, “ağızlarıyla Allah'ın nurunu söndürmek isteyen” kâfirlere benzetilmektedir.

Dikkat edilirse ikinci âyetle başlayıp dokuzuncu âyetin sonuna kadar devam eden bu bölümde sözünde durmayanlar kınanmakta, peygamberlerine eziyet edenler, getirdiklerine sihirdir diyenler, iftira atanlar, Allah'ın nurunu söndürmek isteyenler fasıklık, zalimlik, kâfirlik ve müşriklikle suçlanmaktadır.

¹⁸⁷ Râzî, *Mefâtihü'l-Gayb*, c. 29, s. 315-316.

Âyet sonlarına sanat açısından bakan Sabuni'ye göre الْكَافِرُونَ, الظَّالِمِينَ, الْمُبِينِ, الْفَاسِقِينَ gibi âyet sonlarındaki kelimelerde sec-i murassa sanatı vardır. Sanki bunlar bir ipe dizilmiş inci taneleridir.¹⁸⁸

Yine يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا “Ey iman edenler!” hitabıyla başlayan üçüncü bölümde konu değişmektedir. Onuncu âyet تَنْجِيكُمْ مِنْ عَذَابٍ أَلِيمٍ “sizi acıtıcı bir azaptan kurtaracak” müjdesiyle Allah (c.c.) tarafından inananlara bir teklif sunulmaktadır. Bu teklif kârlı bir ticaret olarak nitelendirilmektedir. Bu ticarete Allah (c.c.) tarafından istenenler; Allah ve Resûlüne iman ile Allah yolunda canla ve malla cihat etmektir. Bunlar karşılığında Allah'ın vaadi; günahların bağışlanması, altından ırmaklar akan cennete girme ve Adn cennetleri tertemiz meskenler olarak takdim edilmiştir. Bunlara ilaveten dünyada da “yakın bir fetih” verilecektir.

Bir mü'min için âyetteki “günahlarınızı bağışlar” ifadesinin bile yalnız başına yeterli olduğunu söyleyen Seyyid Kutub, bu müjdenin değerini, Akabe gecesinde Medine'den gelen müslümanlardan Hz. Peygamber'in istediklerini ve bunun karşılığında kendilerine verilecekleri anlatarak şöyle takdim eder:

Günahlarının bağışlanacağını insanlara Allah'tan başka kim garanti edebilir? Bunu bilen bir insan bunun ötesinde niçin başka şeyler arasın? Hiç şüphesiz bu, bir mü'min için hayatı boyunca yapabileceği en kârlı ticarettir.¹⁸⁹

Oniki ve onüçüncü âyeti birlikte değerlendiren Seyyid Kutub, bu âyetlerdeki ayırma ve bitleştirme, soru ve cevap tarzındaki ifade biçimini, ileri alma ve geriye alma yöntemleri ile bilinen bir anlatım üslûbu şeklinde takdim eder.¹⁹⁰ Burada güçlü ifade araçları kullanılarak bu çağrının kalplere daha fazla etki yapması amaçlanmıştır.

¹⁸⁸ Sabuni, *Safvetü't-Tefâsîr*, c. 3, s. 376.

¹⁸⁹ Rivayete göre; Akabe gecesinde Hz. Peygamber ve Abdullah İbn Revaha (r.a) arasındaki bey'atlaşma tamamlanmıştı. O, Hz. Peygambere şöyle demişti: “Rabbin ve kendin için şartlar ileri sür.” Hz. Peygamber: “Rabbim için şartım, O'na kulluk etmeniz ve O'na hiçbir şeyi ortak koşmamanızdır. Kendim için şartım ise, canlarınızı ve mallarınızı koruduğunuz gibi beni de korumanızdır” dedi. Abdullah: Böyle yaptığımız zaman bize ne var? diye sordu. Hz. Peygamber: “Cennet” karşılığını verdi. Hep beraber: “Bu alış-veriş mübarek olsun. Artık ne bunu bozar ne de bozulmasına müsaade ederiz” dediler. Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, c. 28, s. 91; Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, c. 9, s. 648.

¹⁹⁰ Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, c. 9, s. 647.

Sûrenin son âyeti yine يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا “Ey iman edenler!” hitabıyla başlamaktadır. Bu âyette de yine İsa’dan (a.s.) bahsedilmektedir.

Bu bölümde Saf sûresi bütün yönleriyle analize tabi tutulmuş, sûre bir taraftan kendi içinde fevâtih ve havâtım açısından incelenip iç münâsebeti ortaya çıkarılırken diğer taraftan diğer müsebbihât sureleriyle münâsebeti boyutuyla değerlendirilmiştir. Sûrenin dil ve üslûp özellikleri titiz bir çalışmayla irdelenmiş, yapısal bir tahlile tabi tutularak sûre bütünlüğüne dikkat çekilmiştir. Bütün bu çalışmalar sonucunda sûrenin adeta kimliği çıkarılmaya çalışılmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

SÛRENİN YORUM İNCELEMESİ

Burada sûre yapısal olarak üç ana başlık altında incelenecektir. Sûrenin ilk âyetinin incelendiği “Saf sûresinde Allah’ı Tesbih” başlığı altında, ‘tesbih’in mahiyeti ile ilgili bilgiler verilecektir. 2-9. âyetler “Kınama, Uyarı, Hatırlatma ve Meydan Okuma” başlığı altında analiz edilecek, âyetlerin birbirleriyle arasındaki münâsebet dikkat çekilecektir. 10-14. âyetlerin incelendiği başlığın adı “Allah’ın Kullarına Vaad ve Müjdeleri” şeklinde düzenlenmiştir. Burada da ikinci bölümden sonra sûredeki üslûp değişikliğine vurgu yapılacaktır, birinci bölümle arasındaki münâsebet ele alınacaktır. Yine sûrenin ana konusunu yansıtan anahtar kelimenin bu bölümde yer alması nedeniyle sûrenin bütünü yönünden bir değerlendirme yapılacaktır. Konunun daha iyi anlaşılması için her bir âyet, manasını da yansıtan bir başlık altında yorumlanacaktır.

A. SAF SÛRESİNDE ALLAH’I TESBİH

سَبَّحَ kelimesi Kur’ân-ı Kerîm’in farklı sûrelerinde farklı kiplerde 90 kez geçmektedir. Kelime dört yerde yüzmek manasına kullanılırken geri kalan 86 yerde Allah’ı tesbih etmek (anmak, zikretmek) anlamında kullanılmıştır.

سَبَّحَ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ﴿١﴾

1. ‘Göklerdeki ve yerdeki her şey Allah’ı tesbih eder. O, mutlak güç, hüküm ve hikmet sahibidir.’

Bu âyet, sûrenin mukaddimesi mesabesinde ve tek âyettir. Bikâî sûrenin böyle bir mukaddime ile başlamasını şöyle yorumlar:

Mümteherine sûresi, kendilerine “Allah’tan başka ilah yoktur” denildiğinde büyüklenip bundan yüz çevirmeleri sebebiyle, Allah’ın gazap ettiği kimseleri dost edinmemeyi ve onlardan uzak durmayı emrederek sona erer. Bu iyilerin kötülerden ayrılmasına yönelik bir emirdir. Bu sûre tesbih ifadesiyle başlar ve onların iddiasından Allah’ı tenzih eder.”¹⁹¹

¹⁹¹ Bikâî, *Nazmü’l-Dürer*, c. 20, s. 2.

Said Havva ise sûrenin böyle bir mukaddime ile başlamasında Allah'ın izzet ve hikmetinin tecellisini teşkil eden birtakım hususların yer aldığını, buna mukabil biz kullarına bir takım sorumluluklar yüklediğini söyler. Ona göre sûrenin bize yüklediği sorumluluklar şunlardır: “Saygı ile Allah’a boyun eğmek, O’nu tenzih ederek amelde bulunmak.”¹⁹²

Suda ya da havada, süratle geçip gitmek manâsına gelen¹⁹³ السَّبْحُ kelimesi, fiil olarak suda ya da havada, süratle geçip gitti, suda yüzdü anlamında سَبَحَ şeklinde kullanılır. Bu fiilin mastarı “سَبَّحَ” ve “سَبَّحَتْ” şeklinde gelir.

Müstear olarak yıldızların felekteki geçip gidişleriyle ilgili kullanılır.

التسبيح Yüce Allah'ı tenzih etmek manâsına gelmektedir. Temelde “yüce Allah’a ibadete süratle gitme, (koşma)” anlamına gelir. Bu sözcük “bir söz, fiil ya da niyet şeklinde olsun (bütün) ibadetleri” kapsayacak şekilde kullanılmıştır.¹⁹⁴ el-Halil فَلَوْلَا “Eğer çok tesbih edenlerden olmasa idi” (Saffat, 37/143) âyetinde الْمُسَبِّحِينَ ifadesinin namaz anlamında kullanıldığını söylemiştir.¹⁹⁵ Cenâb-ı Hakk'ı ulûhiyyetle bağdaşmayan her türlü eksiklik ve noksanlıktan tenzih etmeyi ifade eder.¹⁹⁶

Taberî âyette geçen tesbihi yaratılmışlardan yedi kat göklerde ve yerde olan her şey, Allah'ın emrine boyun eğerek kendisine layık olmayan sıfatlardan O’nu tenzih ve tesbih ederler¹⁹⁷ şeklinde anlamlandırırken, Mâtürîdî kelimeye “övülmeye layık olanı övmek ve yüceltmek” manâsı verir.¹⁹⁸ Âyetteki “Göklerde ne var, yerde ne varsa hepsi Allah'ı tesbih etmektedir” ifadesini, Allahu Teâlâ'nın Rab oluşunun ve birliğinin (tek oluşunun) delaleti sayan¹⁹⁹ Râzî, “göklerde ve yerde olan herşeyin O’nun ilahlığına, vahdaniyetine ve bunların dışında layık olduğu bir çok vasıfları bulunduğuna şehadet etmektir” der ve bunun Allah indinde bir karşılığı olduğunu şu

¹⁹² Said Havva, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, c. 10, s. 5875.

¹⁹³ Râgıb, *Müfredât*, s. 392.

¹⁹⁴ Râgıb, *Müfredât*, s. 392; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, “s-b-h” md. c. 6, s. 142.

¹⁹⁵ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, s-b-h md. c. 2, s. 782.

¹⁹⁶ Metin Yurdagör, “Tesbih”, *DİA*, c. 40, s. 527-528.

¹⁹⁷ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, c. 28, s. 83.

¹⁹⁸ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, c. 5, s. 117.

¹⁹⁹ Râzî, *Mefâtihü'l-Gayb*, c. 29, s. 310.

sözleriyle açıklar: “Tesbih edilmeye layık olanı övdükçe tesbih eden de aynı zamanda yücelir ve O’na yakınlaşır.”²⁰⁰ Derveze, tesbih’in, layık olmayan her şeyden Allah’ı tenzih ve takdis anlamına geldiğini söyler.²⁰¹ Said Havva âyete başka müfessirlerde rastlamadığımız şöyle bir manâ verir: “Göklerde ve yerde ne varsa mutlak olarak, isteyerek yahut istemeyerek Allah’ı tesbih eder.”²⁰²

Gramer açısından âyeti elimizdeki mushafta yazıldığı şekilde سَبَّحَ لِلَّهِ şeklinde okumak caiz olduğu gibi Allah lafzını mansup olarak سَبَّحَ اللَّهَ şeklinde okumak da caizdir. Bu okuyuş biçimi شَكَرَ لِلَّهِ ve شَكَرَ اللَّهَ şeklinde okumaya benzetilebilir. Bu şekilde okumak zahirde farklı manâlara geliyor gibi görünse de gerçekte aynı manâyı ihtiva etmektedir. Bu görüşü örneklerle açıklayan İmam Mâtürîdî, her iki okuma tarzında da âyetin aynı manâyı geldiğini ifade etmektedir. Ona göre tesbih, takdis ve tenzih manâlarını muhtevidir. Fiil Allah’a izafe edildiği zaman da tüm yaratılmışlardan O’nu tenzih etmek manâsına gelmektedir.²⁰³

Tesbihin mahiyeti ile ilgili çeşitli tartışmalar yapılmış, farklı görüşler ileriye sürülmüştür. Kurtubî, Saf sûresinin bu âyeti ile benzer bir âyet olan Hadîd sûresi 57/1. âyetin tefsirinde tesbihin usûl, üslûp ve yöntemiyle ilgili beyanlarıyla konuya açıklık getirmeye çalışmaktadır. Göklerde ve yerde olanların Allah’ı tesbih ederek O’nun şanını yücelttiklerini ve kötülüklerden O’nu tenzih ettiklerini beyan ederek İbn Abbas’ın; “göklerde” bulunanlar Allah’ın yaratmış olduğu melekler ile “yerde olanlar” canlı veya cansız olsun hepsi Allah’ı tesbih etmektedirler dediğini ifade etmektedir.²⁰⁴ Elmalılı’ya göre ise tesbih;

Allah’ı kendine layık olmayan şaibelerden gerek inanç, gerek söz ve gerekse kalben tenzih etmek, uzak tutmaktır. Takdis de böyledir. Bunlar esasen uzak gitmek ve uzaklaştırmak anlamından alınmıştır.²⁰⁵ O’nun şanı, her türlü lekeden uzak olduğunu ve kirli şeylerin ona yaklaşamayacağını ispat etmektedir.²⁰⁶

²⁰⁰ Râzî, *Mefâtihi’l-Gayb*, c. 29, s. 310.

²⁰¹ İzzet Derveze, *Tefsiru’l-Hadis*, c. 8, s. 555.

²⁰² Havva, *el-Esâs fi’t-Tefsîr*, c. 10, s. 5877.

²⁰³ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, c. 5, s. 37.

²⁰⁴ Kurtubî, *el-Câmiu’l-Ahkâmî’l-Kur’ân* c. 18, s. 235.

²⁰⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, c. 7, s. 140.

²⁰⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, c. 7, s. 200.

Bu tesbihin Allah'ın varlığına delalet anlamında bir tesbih olduğu da söylenmiştir. Ancak Zeccâc (ö. 311/923), Hadîd sûresinin birinci âyetinin tefsirini yaparken, âyette kastedilen tesbihin Allah'ın sanatlarının ortaya çıkması yoluyla bir tesbih olmayıp sözlü bir tesbih olduğunu söyler ve İsrâ sûresinin şu âyetini delil getirir:

تُسَبِّحُ لَهُ السَّمَوَاتُ السَّبْعُ وَالْأَرْضُ وَمَنْ فِيهِنَّ وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَلَكِنْ لَا تَفْقَهُونَ
تَسْبِيحَهُمْ إِنَّهُ كَانَ حَلِيمًا غَفُورًا

“Yedi gök, yer ve bunlarda bulunan herkes O’nu tesbih eder. O’nu övgü ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur. Ne var ki siz, onların tesbihini anlamazsınız. O, halîmdir, bağışlayıcıdır.”²⁰⁷

Zeccâc iddiasının delili olarak da yüce Allah'ın: “Kuşları ve tesbih eden dağları da Davud’a boyun eğdirdik”²⁰⁸ buyruğunu göstermektedir.²⁰⁹

Bu tesbihin Allah'ın varlığına delalet anlamında bir tesbih olmadığını söyleyen Zeccâc, “eğer böyle olsaydı o zaman Davud’un (a.s.) özelliğinin anlamı olmazdı” yorumunu yapmaktadır. Zeccâc’ın bu görüşüne Kurtubî de katılmaktadır.²¹⁰

O halde sûre neden böyle başlamakta, özellikle evrenin tek hâkiminin Allah olduğu, göklerde ve yerde olan her şeyin O’nu tesbih ve tenzih ettiği vurgulu bir şekilde ifade edilmektedir? Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi klasik dönem müfessirleri âyeti, Allah’a hamd, O’nu zikir, tesbih ve takdis gibi mânevî bakış açısıyla yorumlarken, çağdaş dönem müfessirlerinden Seyyid Kutub tefsirinde, âyete adeta siyasi bir anlam yükler. Kutub’a göre sûrenin bu girişinden anlaşılması gereken şudur:

Müslümanların yüklendikleri emanet, evrenin bütününe ilgilendiren bir emanettir. Uğrunda cihat etmeleri istenen inanç davası, göklerde ve yerde bulunan tüm canlıların hayat davasıdır. Ve bu dinin diğer bütün dinlere üstün gelmesi evrensel bir niteliktir. Bütün bir evrenin üstün güç ve düzenleme sahibi Allah’a yönelişi ile mükemmel bir uyum sergileyen bir eylemdir.²¹¹

²⁰⁷ İsrâ, 17/44.

²⁰⁸ Enbiya, 21/79.

²⁰⁹ Ebû İshak İbrâhim b. es-Seri b. Sehl Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân ve İ'râbuhu*; thk. Abdülcelil Abdur Şelebi, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1988/1408, c. 5, s. 121.

²¹⁰ Kurtubî, *el-Câmiu'l-Ahkâmî'l-Kur'ân*, c. 18, s. 235.

²¹¹ Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, c. 9, s. 633-634.

Kimi müfessirler bu âyetin tefsirinde مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ ‘semavât’ ve ‘arz’ kelimelerine kısa olarak, sadece ‘göklerde ve yerde olanlar’ şeklinde ayrıntıya girmeden ve yorum yapmadan kelime manâsı verirken, kimi müfessirler ise ‘göklerde ve yerde olanlar’dan kimin ve nelerin kastedildiğini açıklamışlardır. Bu konuda en geniş yoruma ilk dönem müfessirlerinden Mukâtil b. Süleyman’da rastlamaktayız. ‘Göklerde olanlar’ı melekler ve diğerleri; yani güneş, ay ve yıldızlar şeklinde açıklayan Mukâtil, ‘yerde onlanlar’ı da dağlar, denizler, ırmaklar, ağaçlar, yerde hareket eden canlılar, kuşlar, bitkiler, gökle yer arasındaki rüzgârlar, bulutlar ve her ikisindeki bütün yaratılmışlar²¹² olarak çeşitlendirmiştir. Kurtubî’nin aktardığına göre İbn Abbas; ‘göklerde olanlar’ı, Allah’ın yaratmış olduğu melekler, ‘yerde olanlar’ı ise canlı olsun cansız olsun her şeydir şeklinde açıklamış ve hepsinin Allah’a dua etmekte olduğunu söylemiştir.²¹³

Âyette geçen السَّمَاءُ kelimesi her türlü nesnenin üst ya da en üst kısmı anlamına gelir. Kelime âyette cem’i (çoğul) sigasıyla geldiği için tek bir gök değil, tabakalar halinde yaratılmış yedi semadan²¹⁴ bahsedilmektedir. Her bir sema, altındaki semaya göre bir “sema” ve üstündeki semaya göre de bir “arzdır.” En üstte bulunan sema ise bundan müstesnadır. Çünkü o, bir arz olmayıp sadece semadır.²¹⁵ Talak sûresindeki şu âyet bu hususa delil olarak gösterilmiştir:

اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَوَاتٍ وَمِنَ الْأَرْضِ مِثْلَهُنَّ

“O Allah ki yedi semayı yaratmış, arzdan da onların bir mislini”²¹⁶

الْأَرْضُ kelimesi ise göğün mukabili olan cirim (yer, yeryüzü) manâsınadır. Çoğulu “أَرْضُونَ” şeklinde gelir. Ancak Kur’an’da hiç çoğul olarak kullanılmamıştır. Bununla ‘bir nesnenin en aşağı kısmı’, aynı şekilde gök sözcüğüyle de ‘en yukarı kısmı’ kastedilir.²¹⁷

²¹² Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, c. 4, s. 237.

²¹³ Kurtubî, *el-Câmiu’l-Ahkâmi’l-Kur’ân*, c. 18, s. 235.

²¹⁴ Mülk, 67/3.

²¹⁵ İsfahanî, *Müfredât*, s-m-v md. s.427.

²¹⁶ Talâk, 65/12.

²¹⁷ İsfahanî, *Müfredât*, e-r-d md. s.73.

عَزَّ fiilinden türemiş olup “başkasına galip olan” demektir, yani o başkası kim olursa olsun, Azîz olan Allah’a galip gelmesi mümkün değildir.²¹⁸ el-Azîz, Allah’ın 99 Esmâü’l-hüsna’sındandır.

“Hakeme” fiili temelde “ıslah etmek, düzeltmek maksadıyla menetmek, engellemek” anlamına gelir.²¹⁹ Allah’ın 99 Esmâü’l-hüsna’sından biridir. الْحَكِيمُ “Hakîm” kelimesi biri diğeri hakkında hüküm ve karar verdiğinde kullanılan, حكم على ifadesine dayanır ve “başkası hakkında hüküm veren” demektir. O başkası kim olursa olsun, O Allah Hakîm’dir ve kimse Allah’a hükmedemez.

B. KINAMA, UYARI, HATIRLATMA ve MEYDAN OKUMA

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ ﴿٢﴾

كَبُرَ مَقْتًا عِنْدَ اللَّهِ أَنْ تَقُولُوا مَا لَا تَفْعَلُونَ ﴿٣﴾

إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِهِ صَفًا كَانَتْهُمْ بُنْيَانٌ مَرْضُوضٌ ﴿٤﴾

وَإِذْ قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ يَا قَوْمِ لِمَ تَقُولُونَ أَنِّي رَسُولُ اللَّهِ فَلَمَّا زَاغُوا أَزَاغَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ ﴿٥﴾

وَإِذْ قَالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ يَا بَنِي إِسْرَءِيلَ إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيَّ مِنَ التَّوْرَةِ وَمُبَشِّرًا بِرَسُولٍ يَأْتِي مِنْ بَعْدِي اسْمُهُ أَحْمَدٌ فَلَمَّا جَاءَهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ قَالُوا هَذَا سِحْرٌ مُبِينٌ ﴿٦﴾

وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ وَهُوَ يُدْعَى إِلَى الْإِسْلَامِ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ ﴿٧﴾

يُرِيدُونَ لِيُطْفِئُوا نُورَ اللَّهِ بِأَفْوَاهِهِمْ وَاللَّهُ مُتِمُّ نُورِهِ وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ ﴿٨﴾

هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَى وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ ﴿٩﴾

²¹⁸ İsfahanî, Müfredât, a-z-z md. s. 563; Râzî, Mefâtihü'l-Gayb, c. 29, s. 310.

²¹⁹ İsfahanî, Müfredât, h-k-m md. s. 248.

2. “Ey iman edenler! Yapmayacağınız şeyleri niçin söylüyorsunuz?”
3. “Yapmayacağınız şeyleri söylemeniz, Allah katında büyük gazap gerektiren bir iştir.”
4. “Hiç şüphe yok ki Allah, kendi yolunda, duvarları birbirine kenetlenmiş bir bina gibi saf bağlayarak çarpışanları sever.”
5. “Hani Mûsâ kavmine, “Ey kavmim! Allah’ın size gönderdiği peygamberi olduğumu bilip durduğunuz halde, niçin bana eziyet ediyorsunuz?” demişti. Onlar yoldan sapınca, Allah da kalplerini (doğru yoldan) saptırdı. Allah, fasıklar topluluğunu hidayete erdirmez.”
6. “Hani, Meryem oğlu İsa, “Ey İsrailoğulları! Şüphesiz ben, Allah’ın size, benden önce gelen Tevrat’ı doğrulayıcı ve benden sonra gelecek, Ahmed adında bir peygamberi müjdeleyici (olarak gönderdiği) peygamberiyim” demişti. Fakat (İsa) onlara apaçık mucizeleri getirince, “Bu, apaçık bir sihirdir” dediler.”
7. “Kim, İslâm’a davet olunduğu halde, Allah’a karşı yalan uydurandan daha zalimdir? Allah, zalimler topluluğunu hidayete erdirmez.”
8. “Onlar ağızlarıyla Allah’ın nurunu söndürmek istiyorlar. Halbuki kâfirler istemeseler de Allah nurunu tamamlayacaktır.”
9. “O, kendisine ortak koşanlar hoşlanmasa da, dinini bütün dinlere üstün kılmak için peygamberini hidayet ve hak din ile gönderendir.”

İkinci âyetten başlayarak dokuzuncu âyetin sonuna kadar sekiz âyetin yer aldığı bu bölüm, içerik olarak daha sonraki bölümden farklılıklar arz eder. Bu bölümde sûrenin nüzûl sebebini de göz önünde bulundurarak bir değerlendirme yaptığımızda ikinci âyetten itibaren kınama, uyarı, hatırlatma ve meydan okuma yöntemiyle eğitici bir üslûbun hâkim olduğunu söylemek mümkündür. Önce söylediğini yapmayanlar kınanmış (2. âyet), böyle bir davranışın büyük bir günah olduğu hatırlatılmıştır (3. âyet). Allah’ın böyle davrananları değil, kendi yolunda belirlenmiş bir düzen içinde savaşırları sevdiği vurgulanmıştır (4. âyet). 5. ve 6. âyetlerde Hz. Musa (a.s.) ve Hz. İsa (a.s.) ile kavimleri arasında geçen diyalog hatırlatılmış, Hz. Peygamber’in ümmeti, geçmiş ümmetlerin yaptıklarını yapmamaları konusunda uyarılmıştır. Bütün uyarılara rağmen Allah’a iftira atanlarla (7. âyet), Allah’ın nurunu söndürmeye çalışanların (8. âyet) zalimler ve kâfirler olabileceği, bunların zulüm ve küfürlerine rağmen Allah’ın nurunu tamamlayacağı bildirilerek adeta meydan okunmuştur (9. âyet).

1. Niçin Yapmayacağınız Şeyi Söylüyorsunuz?

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ ﴿٢﴾

“Ey iman edenler! Yapmayacağınız şeyleri niçin söylüyorsunuz?”

Saf sûresi, hitap edilen kitle açısından üzerinde tartışma yaşanan ve çok fazla görüş bildirilen sûrelerden biridir. Tartışma, sûrede sözü edilen hedef kitlenin tam olarak kimler olduğu noktasında yoğunlaşmaktadır. Kimi görüşe göre hedef kitle; cihat farz kılınmadan önce amellerin en faziletlisinin hangisi olduğunu tartışan mü'minler, kimine göre imanı zayıf olan münafıklar, kimine göre ise Rasûlullah'ın sahabîleridir.²²⁰

İkinci âyetin ilk bakışta ‘Ey iman edenler’ ifadesiyle doğrudan inananları muhatap aldığı söylenebilir. Ancak âyetin içeriğinden muhatap kitlede bir sorun olduğu anlaşılmaktadır. Sanki bir suçüstü durumu söz konusudur. Çünkü hedef kitleye ‘yapmayacağınız şeyleri niçin söylüyorsunuz?’ şeklinde bir soru tevcih edilmektedir. Ortada söz verildiği halde, ‘yapacağım’ denildiği halde yapılmayan bir şey vardır. Bu menfi bir durumdur. Ancak soruyu soran esasen cevabını da bilmektedir. Hitaptan sonra gelen لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ ifadesinde kınama üslûbu vardır. لِمَ ‘lime’ kelimesindeki mîm’in aslı, soru مَا (mâ) sıdır. Hafiflik için elif’i zikredilmemiştir.

Sorudan maksat ise kınamaktır.

Hitapla başlayan ikinci âyet ile bu âyetin açıklaması ve cevabı şeklinde anlaşılan üçüncü âyet tahlil edildiğinde yapısal olarak şöyle bir durum ortaya çıkmaktadır:

1. İnananlara hitap,
2. Kınama üslûbunda bir soru,
3. Sorunun cevabı,
4. Sözünde durmayanların akibeti.

“Ey îmân edenler; yapmayacağınız şeyleri niçin söylüyorsunuz?” Seyyid Kutub burada yüce Allah’ın, mü'minlerden bir kesimi yanlış bir hareketinden dolayı ağır

²²⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. 18, s. 85; Râzî, *Mefâtihü'l-Gayb*, c. 29, s. 310-311; Kurtubî, *el-Câmiu'l-Ahkâmî'l-Kur'ân*, c. 18, s. 77.

biçimde eleştirdiğini söyler. Ona göre bu âyet; “bir şey vaatedip ya da bir söz verip o sözünü yerine getiremeyenlere yönelik bir reddiyedir. Bu, yüce Allah’ın çirkin saydığı bir davranıştır. Özellikle inananların böyle bir duruma düşmeleri korkunç bir şey olarak görülmelidir.”²²¹

Âyette kastedilen hedef kitle ile ilgili görüşleri şu şekilde özetlemek mümkündür:

Taberî, konuyla ilgili İbni Abbas’ın şöyle dediğini aktarmaktadır:

Cihat farz bazı müminler şöyle söylüyorlardı: ‘Yüce Allah’ın bize amellerin en güzelini göstermesini isterdik ki biz de onu yapalım.’ Yüce Allah onların bu isteklerine uygun olarak en çok sevdiği amelin Allah’a ve Rasûlüne inanmak ve kâfirlere karşı cihat etmek olduğunu peygamberine bildirdi. Cihat farz olduktan sonra mü’minlerden bazıları bu emirden hoşlanmadılar ve bu iş onlara zor geldi. Bunun üzerine yüce Allah bu âyetini gönderdi.²²²

“Ey iman edenler! Yapmayacağınız şeyleri niçin söylüyorsunuz?”

Âyette kimin kastedildiği ile ilgili farklı görüşler vardır. Tefsirinde bu görüşlerin tamamına yer veren Taberî, İbn Abbas’ın da belirttiği gibi âyetin mü’minlere hitap ettiği görüşünü tercih eder. Taberî’ye göre hitabın münafıklara olduğunu kabul etmek doğru değildir. Böyle kabul etmek, Rasûlullah’ın sahabilerini, yapmadıkları şeyleri söyleyen kimseler olarak kabul etmek demektir ki bu da onlara kasıtlı bir şekilde yalan ithaf etmek olacağından bu durum sahabilere yakıştırılamaz.²²³

İbn Kesîr de tefsirinde, müfessirlerin çoğunun bu âyeti; Nisâ, 4/77. âyeti gibi “Mü’minlerin cihadın farz kılınmasını arzu ettikleri halde cihadın farz kılınması ve arkasından bazılarının ondan yüz çevirmeleri üzerine nazil olduğu”²²⁴ şeklinde, yorumladıklarını söyler. Nisa 4/77. âyetin metni ve mealı şöyledir:

أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ قِيلَ لَهُمْ كُفُّوا أَيْدِيَكُمْ وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ فَلَمَّا كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقِتَالُ إِذَا فَرِيقٌ مِنْهُمْ يَخْشَوْنَ النَّاسَ كَخَشْيَةِ اللَّهِ أَوْ أَشَدَّ خَشْيَةً وَقَالُوا رَبَّنَا لِمَ كُتِبَ عَلَيْنَا الْقِتَالُ لَوْلَا أَخَّرْتَنَا إِلَى أَجَلٍ قَرِيبٍ قُلْ مَتَاعُ الدُّنْيَا قَلِيلٌ وَالْآخِرَةُ خَيْرٌ لِمَنِ اتَّقَى وَلَا تُظْلَمُونَ فَتِيلًا ﴿٧٧﴾

²²¹ Kutub, *Fî Zılâli’l-Kur’ân*, c. 9, s. 635.

²²² Taberî, *Câmiü’l-Beyân*, c. 28, s. 85.

²²³ Taberî, *Câmiü’l-Beyân*, c. 28, s. 85.

²²⁴ İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-Azîm*, c. 8, s. 106.

Daha önce kendilerine, “(savaşmaktan) ellerinizi çekin, namazı kılın, zekâtı verin” denilenleri görmedin mi? Üzerlerine savaş yazılınca, hemen içlerinden bir kısmı; insanlardan, Allah’tan korkar gibi, hatta daha çok korkarlar ve “Rabbimiz! Savaşı bize niçin yazdın? Yakın bir zamana kadar bize mühlet tanısaydın ya!” derler. De ki: “Dünya geçimliği azdır. Ahiret, Allah’a karşı gelmekten sakınan kimse için daha hayırlıdır. Size kıl kadar haksızlık edilmez.”²²⁵

Muhammed sûresinde ise şöyle buyurulmaktadır:

وَيَقُولُ الَّذِينَ آمَنُوا لَوْلَا نُزِّلَتْ سُورَةٌ فَإِذَا أُنْزِلَتْ سُورَةٌ مُحْكَمَةٌ وَذُكِرَ فِيهَا الْقِتَالُ رَأَيْتَ الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ يُنْظَرُونَ إِلَيْكَ نَظَرَ الْمَغْشِيِّ عَلَيْهِ مِنَ الْمَوْتِ فَأُولَئِكَ لَهُمْ ﴿٢٠﴾

“İnananlar, “Keşke bir sûre indirilse!” derler. Fakat hükmü apaçık bir sûre indirilip de onda savaştan söz edilince; kalplerinde hastalık olanların, ölüm baygınlığına girmiş kimsenin bakışı gibi sana baktıklarını görürsün. O da onlara pek yakındır.”²²⁶

İbn Kesîr’e göre cihat hakkında indirilmiş bu âyetler, Saf sûresinin “...yapmayacağınız şeyleri niçin söylüyorsunuz?” âyetini çok güzel bir şekilde açıklamaktadır.²²⁷

Konuyla ilgili iki farklı sahabeden iki farklı rivayet aktaran İbn Kesîr, ilk rivayetinde münafıkları, ikinci rivayetinde ise gerçek mü’minleri işaret etmektedir.

İlki, Mukâtil b. Hayyân’dan aktardığı şu rivayettir:

“Mü’minler; Allah’a en çok hoş gelen ameli bilseydik de onunla amel etseydik, dediler. Bunun üzerine Allahu Teâlâ onlara, kendisine hoş gelen amelleri gösterdi ve ‘Muhakkak ki Allah kendi uğrunda kenetlenmiş bir duvar gibi saf halinde savaşanları sever’ buyurdu ve onlara bunu bildirdi. Uhud günü bununla denendiler ve Hz. Peygamberi bırakarak gerisin geri kaçtılar. Bunun üzerine de Allahu Teâlâ: ‘Ey îmân edenler! yapmayacağınız şeyleri niçin söylersiniz?’ âyetini indirdi.”

İkinci rivayete göre ise âyet, Ensâr’dan (Evs ve Hazrec)²²⁸ aralarında Abdullah b. Revâha’nın da bulunduğu bir topluluk hakkında nâzil olmuştur.

²²⁵ Nisâ, 4/77.

²²⁶ Muhammed, 47/20.

²²⁷ İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-Azîm*, c. 8, s. 106.

²²⁸ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, c. 4, s. 315.

Onlar bir mecliste: ‘Allah’ın en çok sevdiği ameli bilseydik onu işlerdik’ dediler. Bunun üzerine Allahu Teâlâ onlar hakkında bu âyeti indirdi. Abdullah b. Revâha: ‘Ben ölünceye kadar kendimi Allah yolunda mahkûm sayarım’ dedi ve gerçekten de şehîd edilerek öldürüldü.²²⁹

Âyetin yapmayacakları şeyi söyleyenlere yönelik olarak indiğini açıklayanlar olduğu gibi, bütün mü’minleri muhatap aldığını, esasında bir kınama veya bir sorgulama olmadığını söyleyenler de olmuştur. *Keşşâf* sahibi Zemahşerî (ö. 538/1144) bu müfessirlerden biridir. Zemahşerî şöyle der:

Âyetteki لَمْ ifadesindeki “lâm”, mesela مِمَّ, فِيمَ, مِمَّ benzeri sözlerde olduğu gibi, diğer harf-i cerlerin başına geldiği (مَا) istifham edatı gibi, mâ-ı istifhâmiyyeye dahil olan lâm harf-i cerridir. Bu (مَا) nın elifi hazfedilmiştir. Çünkü (مَا) ile bunun başına dahil olan harf, tek bir şey gibi olmuştur.²³⁰

Ancak Râzî bu görüşe itiraz etmektedir. Ona göre bu ifade, soru sormak için kullanılmıştır. “Her şeyi bildiği halde, Cenab-ı Hakk’ın böyle bir soru sorması uygun değildir” şeklinde gelebilecek bir itiraza Râzî’nin cevabı şu şekildedir:

Soru maksadı tam olarak anlatmak için sorulmuştur. Burada maksat, vaadedileni yerine getirmekten yüz çevirenleri ya da hakkı inkâr edip, batılda ısrar edenleri ilzam etmek olsaydı o zaman durum değişirdi. Yani böyle bir soru sorulmazdı.²³¹

Âyetlerin akışından ve sûrede savaştan söz edilmesinden anlaşılan odur ki bu âyetlerin sebab-i nüzûlü tefsir âlimlerinin birçoğu tarafından kabul edilen görüştür. Ancak Kur’an hükümleri, her zaman nüzûl ortamındaki şartlardan ve o esnadaki olaylardan daha geniş kapsamlıdır ve anlam zenginliği bakımından o ortamlardan çok daha ötelere kadar uzanmaktadır. Sebeb-i nüzûlle ilgili rivayetleri kabul etmekle beraber âyetlerin kapsamının daha genel olduğunu belirtmek gerekir.

2. Vaadi Yerine Getirmemenin Ağır Sorumluluğu

كَبُرَ مَقْتًا عِنْدَ اللَّهِ أَنْ تَقُولُوا مَا لَا تَفْعَلُونَ ﴿٣﴾

“Yapmayacağınız şeyleri söylemeniz, Allah katında büyük gazap gerektiren bir iştir.”

²²⁹ İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm*, c. 8, s. 107.

²³⁰ Zemahşerî, *Keşşâf*, c. 6, s. 102.

²³¹ Râzî, *Mefâtihi'l-Gayb*, c. 29, s. 311.

Bir önceki âyette mü'minlerin söz verdikleri halde yapmadıkları için kınanmalarına sebep olan şeyin (cihat), bu âyette Allah (c.c) katında ne kadar büyük bir günah olduğu vurgulu bir şekilde belirtilmektedir. Söz verildiği halde yapılmayan şey مَا لَا تَفْعَلُونَ aynı kelimelerle ifade edilmiştir. Bu durum her iki âyet arasındaki münâsebeti işaret etmektedir.

كَبُرَ kelimesi بُسَ gibi taaccüb veya zem manâsı ifade etmektedir.²³² Kehf sûresinde yer alan كَبُرَتْ كَلِمَةً تَخْرُجُ مِنْ أَفْوَاهِهِمْ “Ağızlarından çıkan bu söz ne büyük oldu!” âyetinde de²³³ aynı anlamdadır. Neseffî'ye (ö. 710/1310) göre bu ifade, onların yapmadıkları şeyleri söylemelerinin katıksız bir şekilde bir gazab sebebi olduğuna delalet etmektedir.²³⁴ Elmalılı bu âyetin tefsirinde inananların yapamayacakları şeylerle ilgili söz vermemelerini, söz verdikleri takdirde de yapmaları gerektiğini söyleyerek Allah'ın en sevdiği ameli bilsek de yapsak diyen samimi mü'minlerin, Allah'ın buğzettiği kimselerden olmamak için büyük sözler etmemelerini tavsiye eder.²³⁵

مَقْتًا kelimesi ise buğz, kızgınlık, kötü bir şeye kızmak anlamına gelir.²³⁶ İlk dönem Arap dili ve tefsir âlimlerinden Ahfeş (ö. 215/830) kelimeye ‘ileri derecede kızgınlık’ anlamı vermiştir.²³⁷ Hatta Zemahşerî'ye göre buğzun en ilerisi, en mübalağalı ve en şiddetlisidir.²³⁸ Râzî Allah'ın buğzuna sebep olan bir kimseye ilâhî azabın gerekli olduğunu söyler.²³⁹

مَقْتًا kelimesi yaklaşık olarak aynı manaya gelmek üzere Kur'ân-ı Kerim'de dört yerde geçer:

²³² Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, c. 28, s. 84.

²³³ Kehf 18/5.

²³⁴ Ebü'l-Berekat Hafızüddin Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd Neseffî, *Tefsirü'n-Neseffî = Medârikü't-Tenzîl ve Hakaikü't-Te'vîl*. (thk. İbrâhim Muhammed Ramazan), Beyrut: Dârü'l-Kalem, 1989, c. 3, s. 802.

²³⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. 7, s. 212.

²³⁶ el-Halil, *Kitâbü'l-Ayn*, m-k-t md. c. 3, s. 1720; Râgıb, *Müfredât*, m-k-t md. s.773; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, m-k-t md. c. 13, s. 153.

²³⁷ Ebü'l-Hasan Saîd b. Mes'ade el-Mücaşîi Ahfeş el-Evsat, *Meâni'l-Kur'ân*. thk. Abdülemir Muhammed Verd, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1985, c. 2, s. 708.

²³⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, c. 6, s. 103.

²³⁹ Râzî, *Mefâtihü'l-Gayb*, c. 29, s. 311.

Nisâ, 4/22	وَلَا تَنْكِحُوا مَا نَكَحَ آبَاؤُكُمْ مِنَ النِّسَاءِ إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَمَقْتًا وَسَاءَ سَبِيلًا
Fatır, 35/39	هُوَ الَّذِي جَعَلَكُمْ خَلَائِفَ فِي الْأَرْضِ فَمَنْ كَفَرَ فَعَلَيْهِ كُفْرُهُ وَلَا يَزِيدُ الْكَافِرِينَ كُفْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ إِلَّا مَقْتًا وَلَا يَزِيدُ الْكَافِرِينَ كُفْرُهُمْ إِلَّا خَسَارًا
Mü'min, 40/35	الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِ اللَّهِ بِغَيْرِ سُلْطَانٍ أَتَتْهُمْ كَبْرَ مَقْتًا عِنْدَ اللَّهِ وَعِنْدَ الَّذِينَ آمَنُوا كَذَلِكَ يَطْبَعُ اللَّهُ عَلَى كُلِّ قَلْبٍ مُتَكَبِّرٍ جَبَّارٍ
Saf, 61/3	كَبْرَ مَقْتًا عِنْدَ اللَّهِ أَنْ تَقُولُوا مَا لَا تَفْعَلُونَ

Görüldüğü üzere “makt” kelimesi, Nisâ sûresinde aşırılık ifade eden “فَاحِشَةً” kelimesiyle, Fatır sûresinde yine aynı manâyı ihtiva eden “يَزِيدُ” fiiliyle, Mü'min ve Saf sûrelerinde ise çokluk, fazlalık ve mübalağa ifade eden “كَبْرَ” fiiliyle birlikte kullanılmıştır.

Âyetlerin anlamlarına bakıldığında, “makt” ifadesiyle tavsif edilen “yapmadığını söylemek” fiilinin, sırasıyla “üvey anne ile evlenmek”, “kâfirlerin küfrü”, “Allah’ın âyetleri hakkında mücadele etmek” fiilleriyle aynı derecede görüldüğü anlaşılmaktadır.

Ebû Hayyân’a göre bu âyette “makt” ifadesinin kendisinin fiili konumundaki “كَبْرَ” ifadesinden hemen sonra مَقْتًا şeklinde mansub olarak gelmesi, tam anlamıyla fark edilmesi, (temyiz) ayırt edilmesi içindir. “كَبْرَ” fiilinin içinde müphem bir zamir vardır ki bu da temyiz ile açıklanabilir. Buradaki takdir şudur: “Yapmayacağınız şeyi söylemeniz ne büyük bir çirkinliktir.”²⁴⁰

Zeccâc (ö. 311/923) (أَنْ) edatının, başına geldiği cümleyi mahallen merfû kıldığını söyler. Âyette “makt” kelimesinin, temyiz olarak mansub olduğunu, “sizin,

²⁴⁰ Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân Endelüsî Ebû Hayyân Endelüsî (745/1344), *I'râbü'l-Kur'ân*, cem', tertib, thk. Mahmûd Şakir, Beyrut: Dâru İhyai't-Türasî'l-Arabi, 2005/1426, c. 5, s. 248.

yapmadığınız şeyleri (yapmış gibi) söylemeniz, Allah'ın (c.c.) şiddetle buğz ettiği bir davranış oldu” şeklinde anlaşılması gerektiğini ifade eder.²⁴¹

كَبُرَ مَقْتًا عِنْدَ اللَّهِ أَنْ تَقُولُوا مَا لَا تَفْعَلُونَ âyetinde yapılmayıp da söylenen şeylerin son derece çirkin olduğunu anlatmak için önceki âyette bulunan lafzın tekrarıyla itnâb yapılmıştır. تَفْعَلُونَ ile اَنْقُولُوا arasında da tıbâk sanatı bulunmaktadır.²⁴²

Seyyid Kutub'a göre Saf sûresinin bu âyeti onların söz verdikleri halde yapmadıkları konuya doğrudan işaret etmektedir ki bu da cihat konusudur. Bu işaretle birlikte cihadın yöntemi konusunda Allah'ın sevdiği ve razı olduğu iş de belirtilmektedir.²⁴³

Bu âyet, verilen sözlerin yerine getirilmesinin inananların üzerine bir borç olduğunun delili olarak gösterilmektedir. Nitekim Selef ulemasından bazıları, bu âyeti delil getirerek vaatedilen şey ister bir borç olsun ister olmasın mutlak şekilde vaadi yerine getirmenin vâcib olduğunu söylemişlerdir. Keza İbn Kesîr burada bize oldukça yaygın olan bir hadisi hatırlatır. Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'lerinde sabit olan hadis şöyledir:

“Münafığın alâmeti üçtür: Konuşunca yalan söyler, vaadedince sözünden döner ve emânet edilince hiyânet eder.”²⁴⁴

Bir başka sahih hadiste de şöyle buyrulur:

“Kimde üç şey bulunursa; o halis münafıktır. Kimde de bunlardan birisi bulunursa, onda bu adeti terkedinceye kadar münafıklıktan bir haslet bulunur.”

Hadiste yukarıda zikredilenlerden sonra dördüncü olarak vaadinden caymak ifadesi kullanılmaktadır.²⁴⁵ İbn Kesîr'e göre bu âyet, bir vaadde bulunup veya bir sözü söyleyip onu yerine getirmeyenlere reddiyedir.²⁴⁶

²⁴¹ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, c. 5, s. 163.

²⁴² Sabuni, *Safvetü't-Tefâsîr*, c. 3, s. 375.

²⁴³ Kutub, *Fi Zılâli'l-Kur'ân*, c. 9, s. 635.

²⁴⁴ Buhârî, *Şehâdât*: 28; Müslim, *İman*: 107.

²⁴⁵ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, c. 8, s. 105.

²⁴⁶ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, c. 8, s. 106.

Bunun için Allah Teâlâ onlara reddiyei pekiştirerek buyuruyor ki: “Yapamayacağınızı söylemeniz Allah katında büyük bir gazaba sebep olur.” İbn Kesîr, bu konuyu te’yiden şu hadis-i şerifi de aktarmaktadır.

“İmâm Ahmed ve Ebû Dâvûd, Abdullah b. Âmir b. Rabîa’dan naklettiler ki; o, şöyle demiş: ‘Rasûlullah (s.a.v.) bizim evimize geldi. Ben o sırada küçük bir çocuktum, oynamak için dışarıya çıktım. Annem beni: ‘Ey Abdullah gel, sana bir şey vereceğim’ diyerek çağırdı.’ Rasûlullah (s.a.v.) buyurdu ki: ‘Sen ona ne verecektin?’ O, ‘hurma’ dedi. Rasûlullah (s.a.v.) buyurdu ki: ‘Eğer sen bunu vermemiş olsaydın senin üzerine bir yalan yazılırdı.’”²⁴⁷

Konuyla ilgili mezhep imamlarının görüşlerini aktaran İbn Kesîr, İmâm Mâlik’in bu âyeti delil getirerek vaadedilen kişiye bir ödeme tahakkuk ediyor ve bu da vaadle alâkalı ise, o borcun ifa edilmesi vacib olur dediğini aktarır ve şöyle bir örnekle görüşünü te’yid eder. Bir kişi bir başkasına: “Eğer evlenirsen sana her gün şu kadar bir şey vereceğim” dese ve o kişi de evlense, evliliği devam ettiği sürece ona vadettiğini vermesi vâcib olur. Çünkü ona hak tahakkuk etmiştir ve bu verilmediğinde sıkıntıya sebep olacak bir haktır. Fukahanın çoğunluğunun ise bunun mutlak anlamda vâcib olmayacağı görüşünde olduğunu söyleyen İbn Kesîr, ayrıca âyetin de mü’minlerin cihadın farz olmasını arzuladıkları zaman indiğini, cihat farz olunca da bir kısmının bundan kaçındığını bildirerek böyle bir mana yüklemiş olduklarını söyler.²⁴⁸

Bu âyetin, vaadi yerine getirmenin vücubiyetinin delili olduğunu savunan Kurtubî’ye göre, itaat olan herhangi bir işi yapmayı üzerine alan kimsenin bu taahhüdüne bağlı kalmasını o kişiye vaciptir.²⁴⁹

²⁴⁷ İbn Kesîr, *Tefsîrû’l-Kur’âni’l-Azîm*, c. 8, s. 106.

²⁴⁸ İbn Kesîr, *Tefsîrû’l-Kur’âni’l-Azîm*, c. 8, s. 106.

²⁴⁹ Konuyla ilgili Kurtubî’nin ilk delili İbnu’l-Arabî’denir. Yüce Allah’ın sözünü ettiği: “Ey iman edenler, yapmayacağınız şeyi niçin söylersiniz” buyruğu hem lafız, hem manâ itibarıyla bu sûrede sabittir. Buna göre bir kimse üzerine bir yükümlülük aldığı takdirde şer’an onu yerine getirmekle mükelleftir. Kurtubî üstlenilen yükümlülüğü adak olarak değerlendirir ve bunu da iki kısma ayırır: Biri vacip olan adaktır. Burada niyet, yüce Allah’a yakınlaşmaktır. Bir kimsenin: “Allah için bir namaz kılacağım, oruç tutacağım, sadaka vereceğim” demesi ve buna benzer Allah’a yakınlaştırıcı amelleri adamasıdır. Bu gibi adakları yerine getirmenin gerekli olduğu icma ile kabul edilmiştir. İkincisi ise mubah olan bir adaktır. Bu da gerçekleşmesi istenen bir şarta bağlı olarak yapılan adaktır. Bir kimsenin: Benim misafirim eğer geri dönecek olursa, üzerime bir sadaka vermek borç olsun demesi gibi, yahut da gerçekleşmesini arzu etmediği bir şarta bağlı olarak yaptığı adaktır. “Eğer Allah beni filanın şerrinden koruyacak olursa, bir sadaka vermek borcum olsun” demesine

3. Allah Kenetlenmiş Bir Duvar Gibi Saf Halinde Uğrunda Savaşanları Sever

إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِهِ صَفًا كَانَتْهُمْ بُيُوتًا مَرْصُوصًا ﴿٤﴾

“Hiç şüphe yok ki Allah, kendi yolunda, duvarları birbirine kenetlenmiş bir bina gibi saf bağlayarak çarpışanları sever.”

Mukâtil b. Süleyman, Allah’ın bu âyetle imandan sonra en sevdiği ameli haber verdiğini, onların ise savaşmaktan hoşlanmadığını, bunun üzerine onlara öğüt vermek, te’dib etmek üzere, “yapmayacağınız şeyi niçin söylersiniz” buyurduğunu açıklar.²⁵⁰

Taberî bu âyetle ikinci âyet arasında bir münâsebet kurarak, ikinci âyetin nâzil olmasına sebep olan insanlara Allah’ın bir cevabı olduğunu söyler. “Allah nezdinde en sevimli amel nedir acaba? onu bilsek de yapsak” diyen insanlara, Allah’ın, insanlar için seçtiği İslam dini uğrunda, birbirine kaynamış bir binanın duvarları gibi kenetlenmiş bir halde savaşan insanları sevdiğini beyan ederek cevap verdiğini ifade eder. Taberî görüşünü te’yid bağlamında İbn-i Zeyd’in şu sözünü aktarır: “İşte bu âyet-i kerime, sözleri ile yaptıkları işler birbirine zıt olanları anlatır. Rasûlullah cihada çıktığı sırada onunla beraber çıkmayıp geri kalanlar, sözleri fiillerine uymayanlardır.”²⁵¹

Râzî de Taberî gibi, sûrenin bu âyeti ile bundan önceki âyeti arasında münâsebet kurar. Râzî’ye göre üçüncü âyet, savaşa karşı çıkanları kınayan bir âyettir. Bu kimseler savaşmayı vaatmişler ancak savaşmamışlardı. Dördüncü âyet ise

benzer. Bu tür adağın bağlayıcılığı hususunda ilim adamlarının farklı görüşleri vardır. Kurtubî, mezhep imamlarından İmam Malik ve Ebû Hanife’nin, böyle bir adağın gereğinin yerine getirilmesi gerektiği, İmam Şafî’nin ise bu husustaki görüşlerinden birisinde böyle bir adağın yerine getirilmesi gerekmez dediğini aktarır. Ancak Kurtubî âyetin genel ifadesini iddiasına delil olarak sayar ve şöyle der: “Çünkü âyet-i kerime bu mutlak ifadesiyle ister bir şarta bağlı olsun, ister olmasın herhangi bir şekilde yapmadığı şeyi söyleyen kimseyi yermeyi ihtiva etmektedir.” Kurtubî’ye göre doğru olan; mazeret hali müstesna, verilen sözün her durumda yerine getirilmesinin vacib olduğudur. Bkz. Kurtubî, *el-Câmiu’l-Ahkâmi’l-Kur’ân*, c. 18, s. 78.

²⁵⁰ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, c. 4, s. 315.

²⁵¹ Taberî, *Câmiü’l-Beyân*, c. 28, s. 86.

savaşmayı kabul edenleri öven bir âyettir. Bunlar Allah'ın (c.c.) rızasını kazanmak için savaşan ve bu konuda her türlü fedakârlığı yapan kimselerdir.²⁵²

Âyette Allahu Tealâ'nın, kargaşa ortamında Allah düşmanlarıyla savaşmak üzere saf tutan ve Allah'ın ismi yücelsin, dini diğer dinlere üstün olsun diye, küfredenlere karşı Allah yolunda savaşan mü'min kullarını sevdiğini haber verdiğini söyleyen İbn Kesîr, İmâm Ahmed b. Hanbel'in Ebû Saîd el-Hudrî'den naklen Rasûlullah'ın (s.a.v.) şöyle buyurduğunu aktarır: "Üç kişiye Allah sevgi nazarıyla bakar: Geceleyin ibadet niyetiyle kalkan adama, namaz için saf tutan topluluğa ve savaş için dizilen kavme."²⁵³

Muhakkak ki nüzûlî sürecinde Kur'ân-ı Kerim'i en iyi anlayan nesil sahabe neslidir. Çünkü onlar nüzûl ortamında yaşıyorlardı. Hangi âyetin hangi sebebe binaen indiğini, o dönemde neler yaşandığını, neler hissedildiğini ne gibi hadiselerin cereyan ettiğini bizzat yaşayarak müşahede ediyorlardı. Bu nedenle müfessirler âyetleri açıklarken Hadis-i Şeriflere başvurmanın yanında sahabe sözlerine de önem vermişlerdir. İşte İbn Kesîr de bu âyetin önemini vurgulamak ve konunun daha iyi anlaşılmasını temin etmek için iki sahabeden gelen rivayeti aktarmaktadır. Bunlardan biri "Muhakkak ki Allah, kendi uğrunda kenetlenmiş bir duvar gibi saf halinde savaşanları sever" âyetiyle ilgili Saîd b. Cübeyr'in şu sözüdür: 'Hz. Peygamber, saf tutmaksızın düşmanla savaşmazdı. Bu, Allah'tan mü'minlere bir talimdir.' Diğeri ise İbn Kesîr'in Taberî'den aktardığı şu rivayettir: "Sahabeden Ebû Bahriyye şöyle dermiş: 'Benim safta kaydığımı görürseniz, sakalımın bittiği yere vurun.'²⁵⁴

Âyette geçen (يُحِبُّ) kelimesini izah eden Râzî, muhabbetin zahiren şu iki mânâyâ gelebileceğini söyler:

- a) Cenâb-ı Hakk'ın mahlûkattan razı olması.
- b) Yaptıkları şeylerden ötürü onları övmesi.

²⁵² Râzî, *Mefâtihü'l-Gayb*, c. 29, s. 312.

²⁵³ İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm*, c. 8, s. 108.

²⁵⁴ İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm*, c. 8, s. 108.

يُقَاتِلُونَ (çarpişanlar) manâsına gelen fiilin okunuşu hakkında farklı görüşler vardır. Zemahşerî ve Râzî'nin aktardığına göre, Zeyd b. Ali, fiili fethalı olarak يُقَاتِلُونَ şeklinde okumuştur. Yine bu kelime يُقْتُلُونَ (öldürülenler) şeklinde de okunmuştur. Böyle okunduğunda manâ, “onlar savaş esnasında kendilerini, adeta birbirlerine kenetlenmiş bir duvar gibi dizer, saf saf dururlar” şeklinde olur.²⁵⁵

Âyeti, yukarıda da bahsettiğimiz gibi sûrenin ikinci bölümünün muhteva bütünlüğü açısından değerlendirdiğimizde mefhum-u muhalifiyle anlamlandırmak da mümkün görünmektedir. O da şudur: “Muhakkak ki Allah; kendi uğrunda kenetlenmiş bir duvar gibi saf halinde savaşanları sever” buyruğunu ‘bu şekilde savaşmayanları da sevmez’ şeklinde yorumlamak mümkün gözükmemektedir. Çünkü âyetin siyak ve sibakına bakıldığında böyle bir anlam çıkarılabilir. Zaman zaman bir lafza yüklenen anlam ilk olarak ondan anlaşılan mana olmayıp, çoğu kez kelimeler ve cümleler, içinde bulundukları metnin bağlamında farklı bir anlam ifade ederler.²⁵⁶ Bir önceki âyette doğrudan muhatapların yaptığı olumsuz davranış, bir sonraki âyette ise bir başkasının yapmış olduğu olumsuz davranış ortaya konmakta, ‘onlar böyle yaptı, sakın ha siz böyle yapmayın’ denilmek istenmiş olabilir.

Burada üzerinde durulması gereken bir diğer ifade, “bünyânün mersusun” tamlamasıdır. Yüce Rabbimiz yapmayacakları halde “yapacağım” diyenleri kınadıktan ve bunun hoşlanmadığı büyük bir günah olduğunu söyledikten sonra, kullarının yaptıklarında hoşuna giden şeyin nasıl yapılması gerektiğinin tarifini yapmaktadır. Kurtubî, Said b. Cübeyr'den şu sözleri aktarır: “Bu, yüce Allah'ın düşmanlarıyla savaşması esnasında mü'minlerin nasıl olmaları gerektiğiyle ilgili Allah'ın bir talimatıdır.”²⁵⁷

Ferrâ (ö. 207/822), Kur'ân-ı Kerim'de sadece bu âyette geçen “mersûsun” kelimesinin “rasâs (kurşun) ile birbirine bağlanmış”²⁵⁸ (yani harcı kurşundan karılmış) bir duvar manâsına geldiğini söylerken İbn Kesîr, “savaşta birbirine

²⁵⁵ Zemahşerî, *Keşşâf*, c. 6, s. 103; Râzî, *Mefâtihü'l-Gayb*, c. 29, s. 311.

²⁵⁶ Necmettin Gökkır, *Kur'an Dilinin Sosyo-Kültürel Bağlamı*, s. 49.

²⁵⁷ Kurtubî, *el-Câmiu'l-Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. 18, s. 81.

²⁵⁸ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdullah ed-Deylemi Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1980, c. 3, s. 153; Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, c. 28, s. 85.

ilişmiş”²⁵⁹ şeklinde manâ vermiştir. ‘*Kalemun rasas*’ kurşun kalem, *rasasî* kurşun rengi demektir.²⁶⁰ Nitekim Arapça’da duvarın taşları, arada hiçbir boşluk kalmayacak şekilde, birbirine iyice yapışıp tek bir parça halini aldığında رصت البناء “duvarı iyice sağlamca yaptım” denilir. O halde Rass, “eşyayı birbirine bitiştirmek, eklemek ve bağlamak demektir.”²⁶¹ Başka bir açıklamaya göre ise bu “dişlerin birbirine kenetlenmesi” demek olan الرصيص kelimesinden gelmektedir ki “birbirine yapışmak, bitişmek” demektir. “Birlikte safları sımsıkı tuttular” tabiri de buradan gelir.²⁶²

Nitekim bir çok müfessir, bu benzetmeyle, maddi bir birlik ve düzenin yanı sıra hatta bundan da önce gönül birliği ve dayanışma ruhunun önemine dikkat çekildiğini ifade etmişlerdir.

Bu müfessirlerden Râzî, İbn Abbas’dan şu rivayeti aktarır: “Taş taşın üzerine konur, sonra da bu taşlar küçük taşlarla birbirine bağlanır, sonra bunun üzerine harç dökülür, Mekkeliler bu şekildeki yapıya, mersûs –birbirine kenetlenmiş yapı- adını verirler. Ebû İshak ise şunları söylemektedir:

Allahu Teâlâ, tıpkı birbirine kenetlenmiş iki binanın duruşu gibi, cihatta azimli ve kararlı olan ve bulunduğu yeri hiç terketmeyen kimseleri sevdiğini bildirmiştir. Bu ifade ile onların, düşmanlarıyla savaşma hususunda yekvücut olmalarının, kenetlenmiş bir bina gibi birbirlerine destek vermelerinin kastedilmiş olması da mümkündür.²⁶³

Bikâî’ye göre burada kasıt gönül ve niyet birlikteliğidir.²⁶⁴

Elmalılı âyette geçen “Bünyânün Mersûsun”u şöyle izah eder:

“Kurşunlu bina, parçaları kurşunla kenetlenerek yekpare bir cisim haline gelmiş olan sağlam bir bina demektir. İşte mü’minlerin sosyal durumları gerek Saffât sûresinin başında ve gerek Fetih sûresinde yer alan ‘Onlar,

²⁵⁹ İbn Kesîr, *Tefsîrû’l-Kur’ânî’l-Azîm*, c. 8, s. 107.

²⁶⁰ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, c. 7, s. 282; Zeki Duman, *Beyânü’l-Hak*, c. 3, s. 474.

²⁶¹ Râzî, *Mefâtihü’l-Gayb*, c. 29, s. 311.

²⁶² el-Halil, *Kitâbü’l-Ayn*, r-s-s md. c. 1, s. 681; Râgıb, *Müfredât*, r-s-s md. s. 355; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, r-s-s md. c. 5, s. 225. Kurtubî, *el-Câmiu’l-Ahkâmî’l-Kur’ân*, c. 18, s. 81; Sabuni, *Safvetü’t-Tefâsîr*, c. 3, s. 375.

²⁶³ Râzî, *Mefâtihü’l-Gayb*, c. 29, s. 312.

²⁶⁴ Bikâî, *Nazmü’d-Dürer*, c. 20, s. 8.

filizini yarıp çıkarmış, gittikçe onu kuvvetlendirerek kalınlaşmış ve gövdesi üzerine dikilmiş bir ekine benzerler ki bu, ziraatçıların da hoşuna gider...’ (Fetih, 48/29) âyetinde ifade edilen benzetme ve tasvir üzere sağlam bir irtibât ile bir diğerine bağlanmış kuvvetli bir yapı teşkil etmeli ve İslâm mücahidleri böyle birbirlerine kenetlenmiş tek bir saf halinde çarpışmalıdır.²⁶⁵

Bu benzetmede, onların savaşa bir tek görüş etrafında birleşmiş olarak,²⁶⁶ fertlerin cismen tekdüzen bir şekilde, nizam ve intizam içinde düzenleri konu edilmiştir. Bu durum onların kalben niyet ve imanlarının da bir ideal etrafında toplandığını, birbirlerini sevip saydıklarını, hedeflerinde samimi ve kararlı olduklarını göstermektedir.

Said Havva safın binaya benzetilmesinde şunun kastedildiğine dair bir işaret olduğunu söyler:

Birbiri ile kaynaşmak, dayanışmak, takınılan tavır ve tutumların birbirlerini tamamlaması, yardımlaşmak, noksanlık bulunmaması söz konusu olmalıdır. Yoksa bilinen şekliyle saf halinde olmak değildir. Muhtelif silahlar, askerler ve bütün aygıtlar savunma yahut hücum yapılırken hedefi gerçekleştirmek için tek plan ve tek komuta etrafında dayanışma içinde oldukları takdirde işte o zaman bu, yüce Allah’ın sevdiği bir şey olur.²⁶⁷

Mâtürîdî âyetten “Allah’ın göğüs göğüse çarpışmayı sevmediği” manâsını çıkarmıştır. Ona göre savaşta göğüs göğüse çarpışmak çok daha zordur ve bu durumda savaşçıların birbirleriyle dayanışma imkânı yoktur. Bu âyetle Allah, kullarına nasıl savaşmaları gerektiğini öğretmiştir. Eğer O’nun istediği gibi

²⁶⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, c. 7, s. 282; 21. Yüzyılın önde gelen fikir adamlarından Sezai Karakoç, 7 Aralık 2007 tarihinde yazdığı ‘Bünyan-ı Mersûs-Sağlam Yapı’ başlıklı makalede şöyle bir sosyolojik tahlil yapar: (...) Bizi bir arada tutan, sadece hukukî, resmî bir bağ değildir. O kutlu bir bağıdır. Ah, bilsek, o ne kadar kutlu bir bağıdır! O, öncelikle “milletdaşlık” bağıdır. Aynı millete mensup olma bağı, aynı milletin “çocukları” olma bağıdır. Kutlu bir milletin çocukları olma bağıdır. Nedir bu millet? Bu millet, adıyla sanıyla “İslam Milleti”dir. Hz. Âdem’den başlayarak, muvahhidler, mü’minler, Millet-i İbrahim adlarıyla gelen, Peygamber Efendimiz’den itibaren de “İslam Milleti” adını alan, Allah’ın izni ile kıyamete kadar da sürecek, gerçek insanlığın ve insancılığın milleti olan millettir. Bu bağla biz birbirimize kopmaz bir biçimde bağlıyız. Kimse bizi birbirimizden ayıramayacaktır. (...)”http://www.aksiyon.com.tr/dosyalar/bunyan-i-mers-s_523788, 15.02.2016.

²⁶⁶ Havva, *el-Esâs fi’t-Tefsîr*, c. 10, s. 5875.

²⁶⁷ Havva, *el-Esâs fi’t-Tefsîr*, c. 10, s. 5879.

savaşlırlarsa Allah'ın yardımı daha çok olur.²⁶⁸ Zemahşerî ise Mâtürîdî'nin tam tersi bir yorum yaparak müfessirlerin bu âyeti göğüs göğüse çarpışmanın daha faziletli olduğunun delili saydıklarını söyler.²⁶⁹ Ancak İbn Atiyye bu görüşe katılmaz. Ona göre bu şekilde söylemek âyetin maksadına aykırıdır. Âyette murad edilen safların düzenlenmesi değil, cihadı bütün vatana yaymaktır.²⁷⁰ İsimlerini vermediği bazı müfessirlerin beyanına göre bu âyette ordunun en önemli teşkilatının piyade olduğuna işaret eden Elmalılı'ya göre saf şeklindeki harp; süvari, donanma ve diğer birimlerde cereyan etse de en fazla savaş piyadede meşhurdur.²⁷¹ Râzî, Araplar bu şekilde saf saf olarak savaştıklarını,²⁷² Kurtubî ise el-Mehdevî'den naklen böyle bir yorumun doğru olmayacağını, çünkü gerek ecir gerek ganimet açısından süvarinin daha faziletli olduğuna dair buyrukların geldiğini, süvarilerin âyet-i kerimenin ifade ettiği anlamın dışında görülemeyeceğini, burada anlamın sebat göstermeye dair olduğunu aktarır.²⁷³

4. Kavminin Musa'ya (a.s.) Eziyeti

وَإِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ يَا قَوْمِ لِمَ تَعْبُدُونَ بَنِي رَسُولِ اللَّهِ إِلَيْكُمْ فَلَمَّا زَاغُوا أَزَاغَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ ﴿٥﴾

“Hani Musa kavmine, “Ey kavmim! Allah'ın size gönderdiği peygamberi olduğumu bilip durduğunuz halde, niçin bana eziyet ediyorsunuz?” demişti. Onlar yoldan sapınca, Allah da kalplerini (doğru yoldan) saptırdı. Allah, fasıklar topluluğunu hidayete erdirmez.”

Âyette İsrailoğulları'nın tutarsız söz ve davranışları ve beraberlik ruhunu yitirmeleriyle ilgili hatırlatmalar yapılmakta bu uyarılar 2-4. âyetlerdeki canlı örneklerle pekiştirilmektedir. Adeta âyetten âyete, daha önce hikâye edilenden,²⁷⁴ şimdi anlatılacak olana bir atıf söz konusudur. Kavminin Musa'ya (a.s.) karşı sergilediği döneke ve vefasız tutuma vurgu yapılmaktadır. Onların o davranışları nasıl Musa'yı (a.s.) üzmüşse, yapmayacakları şeyleri

²⁶⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, c. 5, s. 118.

²⁶⁹ Zemahşerî, *Keşşâf*, c. 6, s. 103.

²⁷⁰ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Veciz*, c. 5, s. 302.

²⁷¹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. 7, s. 282.

²⁷² Râzî, *Mefâtihi'l-Gayb*, c. 29, s. 312.

²⁷³ Kurtubî, *el-Câmiu'l-Ahkâmî'l-Kur'ân*, c. 18, s. 81.

²⁷⁴ Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, c. 28, s. 85.

söyleyen, verdikleri sözden cayıp savaşımayan veya savaşmak istemeyen insanların davranışları da Hz. Muhammed'i (s.a.v.) böyle üzmüştür. İbn Âşûr burada, Uhud savaşı sırasında peygamberin sözüne muhalefet edip de yerlerini terketmek suretiyle hezimete sebep olan okçulara karşı bir uyarı olduğunu söylemenin daha doğru olacağını ifade eder.²⁷⁵ Ancak bu iddia çok mantıklı gözükmemektedir. Çünkü gelecek âyetle bağlantı kurulduğunda kastedilenin tamamen fasıklar olduğu anlaşılmaktadır.

Bu âyetle yapmayacakları şeyi söyleyenlerden bahseden ikinci âyet arasında bir tenasübden söz etmek mümkündür. Çünkü bu âyetle de ikinci âyetle olduğu gibi bir kınama ifadesi vardır.²⁷⁶ İkinci âyetle Rabbimizin mü'minlere لَمْ تَقُولُوا ifadesiyle "yapmayacağınız şeyi niçin söylüyorsunuz" demek suretiyle onları ayıpladığını daha önce ifade etmiştik. Bu âyetle de Musa (a.s.), peygamberliğini kabul edenlere hitaben لَمْ تُؤْذُونِي "niçin bana eziyet ediyorsunuz" ifadesiyle kendine inananları kınamıştır. Mukâtil b. Süleyman'a göre Musa'ya eziyet edenler kavminden kendine iman edenlerdi.²⁷⁷

Râzî'ye göre âyetteki, وَقَدْ kelimesi te'kid ifade eder. Sanki Allah (c.c.), "hakkında hiç şüphesi olmadığı halde, kesin olarak..." demek istemiştir. "Benim size hakikaten Allah'ın peygamberi olarak gönderilmiş olduğumu bildiğiniz halde..." cümlesinin hal mahallinde olduğunu söyleyen Râzî, "Sizler, benim Allah'ın Rasûlü olduğumu kesin olarak bildiğiniz halde, yine de bana eziyet ediyorsunuz. Halbuki sizin yapmanız gereken, bana tazimde bulunup saygı göstermektir"²⁷⁸ anlamına geldiğini ifade etmektedir. Ebû Hayyân âyetin bu bölümünü "tasdik ettiğiniz halde" şeklinde anlamlandırarak, eziyet edenlerin kesin olarak inananlar olduğuna vurgu yapar.²⁷⁹ Âlûsî fiilinin لَمْ تُؤْذُونِي şeklinde muzâî olarak gelmesini, mucizeleri gördükleri halde, saygı göstermeleri gerekirken eziyet etmeye devam ettikleri için verdikleri eziyetin sürekli oluşunun delili sayar.²⁸⁰

²⁷⁵ İbn Âşûr, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, c. 28, s. 178.

²⁷⁶ Âlûsî, *Rûhu'l-Meanî*, c. 28, s. 85.

²⁷⁷ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, c. 4, s. 315.

²⁷⁸ Râzî, *Mefâtihü'l-Gayb*, c. 29, s. 312.

²⁷⁹ Ebû Hayyân, *I'râbü'l-Kur'ân*, c. 5, s. 249.

²⁸⁰ Âlûsî, *Rûhu'l-Meanî*, c. 28, s. 85.

Kur'an'da kıssalar bağlamında değerlendirebileceğimiz bu bölümde esasen kavminin Musa'ya yaptığı eziyete gönderme yapılmaktadır. Ancak eziyetin ne olduğu anlatılmamakta, detaya girilmemektedir. Bu eziyetlerin neler olduğunu, parçalar halinde diğer sûrelerde geçen, ancak tamamı bir bütün olarak anlatılmayan kıssalardan öğreniyoruz. Müfessirlere göre bu âyet, “Kavmine bu kıssayı da anlat...” takdirinde olup bu demektir ki âyetin başında اذْكَرْ edatı, mukadder bir “hatırlat”²⁸¹ kelimesiyle mansuptur. Bu takdire göre manâ, Musa'nın (a.s.) onlara “niçin bana eziyet ediyorsunuz dediği zamanı hatırla” şeklinde olur. Burada Mâtürîdî, kavminin Musa'ya (a.s.) yaptığı eziyetleri zikrederken Kurtubî, bunları âyetlere dayandırarak şöylece sıralar:

a. Hayâlarının şişkin olduğu iftirasında bulunmaları,²⁸²

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ آذَوْا مُوسَى

“Ey iman edenler! Siz de Musa'ya eziyet edenler gibi olmayın.”²⁸³

Taberî Ahzab sûresinin bu âyetinin tefsirini yaparken kavminin, hayaları şişik, fıtıklı, alaca hastalığına yakalanmış, kardeşi Harun'un katili²⁸⁴ demek suretiyle Musa'ya eziyet ettiğini belirtmektedir. Kurtubî'ye göre ise Saf sûresinin bu âyetinde Yüce Allah (c.c.), kavminin Musa'ya eziyet edip incittiğini haber vermekte, mü'minleri Rasûlullah'a (s.a.v.) böyle bir eziyette bulunmaya kalkışmaktan men etmekte, peygamberleriyle münâsebetleri bakımından İsrailoğullarına benzemelerini yasaklamaktadır.²⁸⁵

b. Puta tapmak istemeleri,

İsrailoğulları, puta tapan bir kavim gördüklerinde:

قَالُوا يَا مُوسَى اجْعَلْ لَنَا إِلَهًا كَمَا لَهُمْ آلِهَةٌ

²⁸¹ Zemahşerî, *Keşşâf*, c. 6, s. 102; Râzî, *Mefâtihü'l-Gayb*, c. 29, s. 312; Bikâî, *Nazmü'd-Dürer*, c. 20, s. 10; Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, c. 28, s. 85.

²⁸² Geniş bilgi için bkz: Kurtubî, *el-Câmiu'l-Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. 14, s. 250, (el-Ahzab sûresi, 33/69 âyetinin tefsiri); Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, c. 4, s. 315.

²⁸³ Ahzab, 33/69.

²⁸⁴ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, c. 28, s. 86.

²⁸⁵ Kurtubî, *el-Câmiu'l-Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. 14, s. 250.

“Ey Mûsâ! Onların kendilerine ait ilâhları (putları) olduğu gibi sen de bize ait bir ilâh yapsana dediler.”²⁸⁶

Hız. Musa (a.s.) Allah'ın emriyle Tûr dağına çıktığında, İsrailoğulları Samirî'nin telkini ile bir buzağı heykeli yapıp, ona tapmaya başladılar.²⁸⁷ Musa'nın (a.s.) kardeşi Harun (a.s.) buna mani olmaya çalışsa da İsrailoğulları, peygamberlerini öldürmeye teşebbüs etmekten bile çekinmemişlerdir.²⁸⁸ Tûr dağından dönen Hız Musa buzağı heykelini ateşe atıp, yakmış ve onlara sitemle şöyle söylemiştir: “Ey kavmim! Sizler, buzağıyı ilâh edinmekle kendinize yazık ettiniz. Gelin yaratıcınıza tövbe edin de nefislerinizi öldürün (kendinizi düzeltin). Bu, Yaratıcınız katında sizin için daha iyidir.”²⁸⁹

Oysa tevhid akidesini yerleştirmek için gelen bir peygamberden böyle bir talepte bulunmak, onunla alay etmek veya en azından temel vazifesini kavrayamamak demektir.

c. “Sen ve Rabbin gidiniz, savaşınız” demeleri,

قَالُوا يَا مُوسَى إِنَّا لَنُذْخِلُهَا أَبَدًا مَا دَامُوا فِيهَا فَاذْهَبْ أَنْتَ وَرَبُّكَ فَقَاتِلَا إِنَّا هَاهُنَا قَاعِدُونَ

“Dediler ki: “Ey Mûsa! Onlar orada bulundukça, biz oraya asla girmeyeceğiz. Sen ve Rabbin gidin, onlarla savaşın. Biz burada oturacağız.”²⁹⁰

Kurtubî bu durumu bir inatlaşma ve savaşma emrinden kaçınma, Allah'ın yardımından da ümit kesmenin bir ifadesi olarak niteler. Onlar Yüce Allah'ın sıfatlarını bilmemezlikten gelerek; “Git, sen ve Rabbin savaşın” demek suretiyle, yüce Allah'ı –bundan münezzeh olduğu halde- gitmek, hareket etmek ve intikal etmekle nitelendirdiler. Kurtubî, Musa'nın (a.s.) kavminin bu sözlerinden dolayı el-

²⁸⁶ Â'râf, 7/138.

²⁸⁷ Ta-Ha, 20/87-97.

²⁸⁸ Araf, 7/150.

²⁸⁹ Bakara, 2/54.

²⁹⁰ Maide, 5/24.

Hasen'in onları Allah'a karşı küfür içinde kimseler olarak nitelendirdiklerini de aktarır.²⁹¹

d. "Harun'u sen öldürdün" demeleri,²⁹²

Mâtürîdî diğer müfessirlerden farklı olarak, kavminin Musa'ya (a.s.) yaptıkları eziyetle ilgili iki ihtimalden söz eder. Bunlardan ilki; peygambere yaptıklarını eziyet olarak saymamaları, normal tavır ve davranışlar olarak görmeleridir ki bunun üzerine Musa (a.s.) kavmine, yaptıklarının kendisine eziyet olduğunu bildirmiştir. Diğeri ise, yaptıklarının eziyet olduğunu bildikleri halde inatlarından ve kibirlenmelerinden dolayı bunu yapmaya devam etmeleridir. Burada da Musa (a.s.) Allah'ın Rasûlü olduğunu hatırlatmak durumunda kalmış ve kendine inananlara, "bunu bildiğiniz halde niçin bana eziyet ediyorsunuz demiştir."²⁹³

Zemahşerî, kavminin Musa'ya yaptığı bu eziyetlere; ineğe tapmalarını,²⁹⁴ İbn Kesîr ise "Bize Allah'ı açıkça göster", "Biz artık tek çeşit yiyeceğe dayanamıyoruz..." gibi ifadelerle hem sözlü hem de fiili olarak yaptıkları eziyetleri de ilave eder.²⁹⁵

Allahu Teâlâ bu âyet-i kerimede, kavminin Hz. Musa'ya nasıl eziyetler ettiğini zikrederek, Rasûlullah'ı, gördüğü eziyetler karşısında teselli etmekte, Hz. Musa'ya eziyet eden kavminin ise haktan sapmış olduklarını bildirerek mü'minleri bu tür sapıklıklara düşmemeleri hususunda uyarmaktadır.²⁹⁶ Nitekim Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Allah Musa'ya merhamet etsin. O, bundan çok daha fazla eziyete uğradı da sabretti." Aynı zamanda bu âyette mü'minlerin Rasûlullah'a eziyet etmeleri nehyedilmektedir. Nitekim aynı manâyı ihtiva eden bir âyet de Ahzâb sûresinde yer almaktadır. Yüce Allah şöyle buyurmuştur:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ آذَوْا مُوسَىٰ فَبَرَّاهُ اللَّهُ مِمَّا قَالُوا وَكَانَ عِنْدَ اللَّهِ وَجِيهًا ﴿٦٩﴾

²⁹¹ Geniş bilgi için bkz: Kurtubî, *el-Câmiu'l-Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. 6, s. 128 (el-Maide sûresi, 5/24 âyetlerin tefsiri).

²⁹² Geniş bilgi için bkz: Kurtubî, *el-Câmiu'l-Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. 7, s. 294 (el-Araf sûresi, 7/155 âyetlerin tefsiri).

²⁹³ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, c. 5, s. 118.

²⁹⁴ Zemahşerî, *Keşşâf*, c. 6, s.104.

²⁹⁵ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, c. 8, s. 109.

²⁹⁶ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, c. 28, s. 86; Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, c.5, s. 118.

“Ey iman edenler! Siz Mûsâ’ya eziyet eden kimseler gibi olmayın. Nihayet Allah onu onların dediklerinden temize çıkarmıştı. Mûsâ, Allah katında itibarlı bir kimse idi.”²⁹⁷

Saf sûresindeki âyetin devamında şöyle buyurulmaktadır; فَلَمَّا زَاغُوا أَزَاغَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ “Onlar yoldan sapınca, Allah da kalplerini (doğru yoldan) saptırdı. Allah, fasıklar topluluğunu hidayete erdirmez.”

Mukâtil bu âyeti, “Onlar bedenleriyle haktan meyledince, Allah da onların kalplerini haktan döndürdü ve yaptıklarına karşılık olarak onları saptırdı” şeklinde tefsir etmiştir.²⁹⁸ Taberî, “Allah, imana karşı küfrü tercih eden bir kavmi doğru yolu bulmada başarılı kılmaz”²⁹⁹ diyerek başarının şartını imana bağlamıştır.

Konuyla ilgili en geniş kelimî açıklamayı Mâtürîdî’nin yaptığını görüyoruz. Ona göre Allah, sapıklık yolunu tercih edenlerin kalbinde sapıtma filini yaratmış, onları yarımsız ve kendi başlarına bırakmıştır. Mu’tezile’nin وَمَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ “(Verdiği misallerle) Allah ancak fasıkları saptırır (çünkü bunlar birer imtihandır).” (Bakara, 2/26) âyetiyle Allah’ın kişiyi fasık olduktan sonra saptıracağını söylemesine rağmen “siz Allah’ın kişiyi hidayet üzerindeyken de saptırabileceğini söylüyorsunuz” iddialarına karşılık Mâtürîdî onlara şu cevabı verir:

Bu sizin bir yanıltmanızdır, bizim üzerimize uyguladığınız doğru olmayan bir perdelemedir. Benim bu konudaki görüşüm şudur: Allah (c.c.) kişi dalaleti tercih ettiği vakit ceza olarak onu saptırır, hidayeti tercih ettiği zaman ödüllendirmek üzere onun hidayetini artırır, bu konuda istikamet vermez (düzeltme yoluna gitmez). Biz kişinin imandan sonra küfre düştüğünü, küfürden sonra iman ettiğini görürüz. Küfür üzerindeyken iman ederse, işte o vakit Allah’ın imanı nedeniyle kişinin sevabını artırdığı vakittir.³⁰⁰

Râzî, “Allah fasıklar guruhuna hidayet etmez” âyetini Ebû İshak’ın, “Allah ilm-i ezeli ile fasık olduğunu bildiği kimseleri hidayete erdirmez” şeklinde yorumladığını söylemiştir. Bu âyette, peygambere eziyet etmenin, küfre sebebiyet

²⁹⁷ Ahzâb, 33/69.

²⁹⁸ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, c. 4, s. 316.

²⁹⁹ Taberî, *Câmiü’l-Beyân*, c. 28, s. 87.

³⁰⁰ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, c. 5, s. 119.

verecek ve kalpleri hidayetden uzaklaştıracak kadar büyük bir günah olduğuna dikkat çekme vardır.³⁰¹

Allah (c.c.) cihattan bahsedince “Hani Musa kavmine... demişti” buyruğu ile Musa (a.s.) ve İsa’nın (a.s) tevhidi emrettikleri, Allah yolunda cihat ettikleri, kavimlerinden, peygamberlerinin emirlerine uymayarak aykırı davrananların ilâhî cezaya çarptırıldıkları açıklanmaktadır.

İbn Kesîr âyetin tefsirinde, “bildikleri halde Hakka ittiba etmekten dönünce Allah Teâlâ da onların kalbini hidâyetten döndürmüş, içine şüphe, kararsızlık ve mahcûbiyet yerleştirmişti” demekte, görüşünü En’âm sûresi ve Nisâ sûresinin şu âyetleriyle desteklemektedir:

وَنُقَلِّبُ أَفْئِدَتَهُمْ وَأَبْصَارَهُمْ كَمَا لَمْ يُؤْمِنُوا بِهِ أَوَّلَ مَرَّةٍ وَنَذَرُهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ ﴿١١٠﴾

“Biz onların kalplerini ve gözlerini ters döndürürüz de ilkin ona iman etmedikleri gibi (mucize geldikten sonra da inanmazlar) ve yine onları azgınlıkları içinde bırakırız da bocalar dururlar.”³⁰²

وَمَنْ يُشَاقِقِ الرَّسُولَ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُ الْهُدَىٰ وَيَتَّبِعْ غَيْرَ سَبِيلِ الْمُؤْمِنِينَ نُوَلِّهِ مَا تَوَلَّىٰ وَنُصْلِهِ جَهَنَّمَ ۖ وَسَاءَتْ مَصِيرًا ﴿١١٥﴾

“Kim, kendisine hidayet (doğru yol) besbelli olduktan sonra peygambere karşı çıkar, mü’minlerin yolundan başkasına uyarsa, onu yöneldiği yolda bırakırız ve cehenneme sokarız. Orası ne kötü bir varış yeridir.”³⁰³

İbn Kesîr, bu âyetlerde verilen mesajlarla, Saf sûresinde Allah’ın (c.c.) “Ve Allah, fâsıklar güruhunu hidâyete erdirmez” buyruğunun birbirleriyle örtüştüğünü ifade eder.³⁰⁴

Kurtubî de âyetin bu bölümüne birbirine yakın da olsa üç farklı anlam vermiştir.

- “Onlar” haktan “sapıp eğrilince Allah da kalplerini” hidayetden “çevirdi,”
- “Onlar” itaatten “sapıp eğrilince Allah da kalplerini” hidayetden “çevirdi,”

³⁰¹ Râzî, *Mefâtiḥü’l-Gayb*, c. 29, s. 312.

³⁰² En’âm, 6/110.

³⁰³ Nisâ, 4/115.

³⁰⁴ İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-Azîm*, c. 8, s. 109.

- a. “Onlar” imandan “sapıp eğrilince Allah da kalplerini” sevaptan “çevirdi.”

Âyetin bu kısmına yukarıdaki manaların verilebileceğini söyleyen Kurtubî, Allah’ın kalplerdeki sapıklığı, onların Rasûl’e saygı göstermek ve Rabbe itaat etmek gibi emrolundukları şeyleri terkedince bu yaptıklarına karşılık onlara ceza olmak üzere bunları yarattığı yorumunu yapar.³⁰⁵

Allah (c.c.) âyet-i kerîmede İsrailoğullarını üç olumsuz vasf ile nitelendirmektedir.

1. Allah’ın Rasûlü olduğunu bildikleri halde Hz. Musa’ya (a.s.) eziyet etmeleri,
2. Allah’ın emrinden kalplerinin sapıp uzaklaşması,
3. Allah’ın emrinin dışına çıkmaları ve delalet düşmeleri.³⁰⁶

5. Hz. İsa’nın (a.s.) Peygamberimiz’i (s.a.v.) Müjdelemesi

وَإِذْ قَالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ يَا بَنِي إِسْرَآئِيلَ إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيَّ مِنَ التَّوْرَةِ
وَمُبَشِّرًا بِرَسُولٍ يَأْتِي مِنْ بَعْدِي اسْمُهُ أَحْمَدٌ فَلَمَّا جَاءَهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ قَالُوا هَذَا سِحْرٌ مُبِينٌ ﴿٦﴾

“Hani, Meryem oğlu İsa, “Ey İsrailoğulları! Şüphesiz ben, Allah’ın size, benden önce gelen Tevrat’ı doğrulayıcı ve benden sonra gelecek Ahmed adında bir peygamberi müjdeleyici (olarak gönderdiği) peygamberiyim” demişti. Fakat (İsa) onlara apaçık mucizeleri getirince “Bu, apaçık bir sihirdir” dediler.”

Bir önceki âyette olduğu gibi bu âyet de “Rasûl” ifadesine vurgu vardır. Bu iki âyette üç “Rasûl”den söz edilmektedir. Bunlar müteselsilen birbirlerini tasdik eden ve kavimlerine kendinden sonra gelecek “Rasûl”ü müjdeleyen peygamberlerdir. Bu yönüyle iki âyet arasında harika bir münâsebet vardır.

Müfessirler, âyetteki *اني رسول الله* “ben Allah’ın peygamberiyim” cümlesini şu şekilde yorumlamışlardır. İsa bu sözüyle adeta şöyle demiştir: ‘Ben, Tevrat’ta tarifi yapılmış ve size gönderilmiş bir peygamberim. Tevrat’ı, Allah’ın kitaplarını, benden önce gelen ve sonra gelecek olan bütün peygamberleri tasdik ediyorum. Aynen benim tasdik ettiğim gibi, tasdik etmeniz için size benden sonra gelecek bir Rasûlü

³⁰⁵ Kurtubî, *el-Câmiu’l-Ahkâmi’l-Kur’ân*, c. 18, s. 82-83.

³⁰⁶ Havva, *el-Esâs fi’t-Tefsîr*, c. 10, s. 5880.

müjdeliyorum'. Âyetin Hz. Peygambere vahyedilmesiyle de ona şöyle denilmiştir: 'Sen de ey Rasûlüm! İsa'nın böyle dediği zamanı hatırla'.³⁰⁷

Bir önceki âyette Musa (a.s.) kavmine hitap ederken قَوْم ifadesini kullanmıştı. Bu âyette ise İsa'nın (a.s.) bu kalıbı kullanmayıp يَا بَنِي إِسْرَآئِيلَ "Ey İsrailoğulları" şeklinde hitap ettiğini görüyoruz. Bu farklılığın nedeni üzerinde duran müfessirlerden Zemahşerî, Bikâî ve Âlûsî İsa'nın babasız oluşundan³⁰⁸ dolayı bunu İsrailoğullarıyla bir neseb bağı olmamasıyla³⁰⁹ açıklar. Âlûsî ikinci bir görüş olarak, hitaptaki farklılığı İsa'nın (a.s.) neseb bağıyla bağlı olmamakla birlikte İsrailoğulları içinde dünyaya gelmesi ve İsrailoğullarının soylarıyla övünmeleri sebebiyle onlara hoş görünmek istemesine bağlar.³¹⁰ Âlûsî'ye paralel bir görüş ortaya koyan İbn Âşûr da İsa'nın (a.s.); Musa'nın (a.s.) şeriatını te'yid etmek, hatırlatmak ve bazı hükümleri değiştirmek üzere görevlendirildiğini, bu şekilde hitap ettiği sırada henüz muhataplarının kendisine tabi olmadıklarını ve onu tasdik etmediklerini söyler.³¹¹ Bu ifade biçiminin İsa'nın (a.s.) risaletinin özel olarak İsrailoğullarına yönelik olduğunun delili sayan Said Havva, halen elde bulunan İncillerin ifadelerininin de karşı karşıya kaldıkları bütün değişikliklere rağmen bunu pekiştirmekte olduğunu beyan eder.³¹²

Âyette geçen وَمُبَشِّرًا مُّصَدِّقًا kelimelerinin, "Rasûlin" kelimesinde zımnen bulunan 'irsâl-göndermek' kelimesiyle mi, yoksa الْيُكِّم kelimesinde zımnen bulunan zarf manâsıyla mı mansub kılınmıştır? şeklinde gelecek bir soruya Râzî, Rasûl kelimesinde zımnen mevcut olan, "irsâl-göndermek" kelimesiyle mansub olduğu şeklinde cevap verir. Ona göre الْيُكِّم kelimesi, بِرَسُولٍ kelimesinin sılasıdır. Kurtubî de bu görüşe aynen katılır.³¹³

³⁰⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, c. 5, s. 118; Zemahşerî, *Keşşâf*, c. 6, s. 105; Râzî, *Mefâtiühü'l-Gayb*, c. 29, s. 313; Bikâî, *Nazmü'd-Dürer*, c. 20, s. 14.

³⁰⁸ Bikâî, *Nazmü'd-Dürer*, c. 20, s. 13; Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, c. 28, s. 85.

³⁰⁹ Zemahşerî, *Keşşâf*, c. 6, s. 105.

³¹⁰ Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, c. 28, s. 85-86.

³¹¹ İbn Âşûr, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, c. 28, s. 180.

³¹² Havva, *el-Esas fi't-Tefsîr*, c. 10, s. 5882.

³¹³ Râzî, *Mefâtiühü'l-Gayb*, c. 29, s. 314; Kurtubî, *el-Câmiu'l-Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. 18, s. 83.

İbn Kesîr'e göre İsa (a.s.) bu âyette adeta şöyle demek istemektedir:

Tevrat beni müjdelemiştir ve onun haber verdiği şeyin doğrulayıcısı benim. Ben de benden sonra gelecek olanı ümmî, Arap ve Mekke'li peygamber Ahmed'i müjdelemekteyim. Bu peygamberlerin ve elçilerin hâtemi, kendisinden sonra ne nübüvvet ne de risâlet gelmeyecek olan Ahmed-i Muhtâdır.³¹⁴

İbn Kesîr İsa'nın (a.s.) bu sözlerine Kur'andan delil getirir ve şu âyetin Hz. İsa'nın sözlerini te'yid eder nitelikte olduğunu aktarır:

الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْتُوبًا عِنْدَهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ يَأْمُرُهُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَاهُمْ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُحِلُّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَائِثَ وَيَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ وَالْأَغْلَالَ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ فَالَّذِينَ آمَنُوا بِهِ وَعَزَّرُوهُ وَنَصَرُوهُ وَاتَّبَعُوا النُّورَ الَّذِي أُنْزِلَ مَعَهُ ۙ أُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ ﴿١٥٧﴾

“Onlar, yanlarındaki Tevrat'ta ve İncil'de yazılı buldukları Resûle, o ümmî peygambere uyan kimselerdir. O, onlara iyiliği emreder, onları kötülükten alıkoyar. Onlara iyi ve temiz şeyleri helâl, kötü ve pis şeyleri haram kılar. Üzerlerindeki ağır yükleri ve zincirleri kaldırır. Ona iman edenler, ona saygı gösterenler, ona yardım edenler ve ona indirilen nura (Kur'an'a) uyanlar var ya, işte onlar kurtuluşa erenlerdir.”³¹⁵

Rabbimiz bir diğer âyet-i kerîmede ise şöyle buyurur:

وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّنَ لَمَا آتَيْتُكُم مِّنْ كِتَابٍ وَحِكْمَةٍ ثُمَّ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مُّصَدِّقٌ لِّمَا مَعَكُمْ لَتُؤْمِنُنَّ بِهِ وَلَتَنْصُرُنَّهُ قَالَ أَأَقْرَضْتُمْ وَآخَذْتُمْ عَلَىٰ ذَٰلِكُمْ إِصْرِي قَالُوا أَقْرَضْنَا قَالَ فَاشْهَدُوا وَأَنَا مَعَكُمْ مِنَ الشَّاهِدِينَ ﴿٨١﴾

“Hani, Allah peygamberlerden, “Andolsun, size vereceğim her kitap ve hikmetten sonra, elinizdekini doğrulayan bir peygamber geldiğinde, ona mutlaka iman edeceksiniz ve ona mutlaka yardım edeceksiniz” diye söz almış ve “Bunu kabul ettiniz mi; verdiğim bu ağır görevi üstlendiniz mi?”

³¹⁴ İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm*, c. 8, s. 111.

³¹⁵ A'râf, 7/157.

demişti. Onlar, “Kabul ettik” demişlerdi. Allah da, “Öyleyse şahid olun, ben de sizinle beraber şahit olanlardanım” demişti.”³¹⁶

Âl-i İmran sûresinin bu âyetinin tefsirinde İbn Kesîr, İbn Abbâs’ın şöyle dediğini aktarır:

Allah hangi peygamberi göndermişse mutlaka ondan şöyle bir ahit almıştır: Eğer o, diri iken Muhammed gönderilecek olursa mutlaka ona tabi olacaktır. Ve yine onun ümmetinden, Muhammed (s.a.v.) onlar diri iken gönderilecek olursa ona tabi olup yardım edeceklerine dair ahit almalarını bildirmiştir.³¹⁷

Peygamberimiz’in (s.a.v.) kendisinin Hz. İsa (a.s.) tarafından müjdelenen peygamber olduğunu kendisinden farklı tariklerle rivayet edilen hadislerden de anlamaktayız. İbn Kesîr âyetin tefsirinde farklı tariklerle gelen üç ayrı rivayete yer verir.

Birinci rivayet şöyledir;

Muhammed b. İshak der ki: Bana Sevr b. Yezîd, Hâlid b. Ma’dân kanalıyla Rasûlullah’ın ashabından nakletti ki onlar; “Ey Allah’ın Rasûlü, bize kendinden haber ver” demişler. Rasûlullah (s.a.v.) buyurmuş ki: “Atam İbrahim’in daveti ve İsa’nın müjdesiyim. Bana hâmile kaldığında annem kendisinden bir nurun çıktığını ve onunla Şâm diyarındaki Busra köşklerinin aydınlandığını görmüş.” İbn Kesîr bu rivayetin isnadının sağlam olduğunu, başka vecihlerle ona bazı şahidlerin de ilave edildiğini söyler.³¹⁸

İbn Kesîr’in ikinci rivayeti ise şöyledir:

İmâm Ahmed şöyle dedi: Bana Abdurrahmân b. Mehdî... Arbâd b. Sâriye’den nakletti ki; Rasûlullah (s.a.v.) şöyle demiş: “Doğrusu ben, Allah katında peygamberlerinin hâtemi idim. Halbuki Âdem o zaman daha çamurunun içine katılmış değildi. Bunun başını da size bildireceğim. Atam İbrahim’in çağırısı ve İsa’nın müjdesiyim. Annemin görmüş olduğu rüyayım. Bütün peygamberlerin anneleri böyle rüyalar görürler.”³¹⁹

Taberî’nin *Câmiu’l-Beyân*’ında da yer verdiği üçüncü rivayet yine İmam Ahmed’e dayandırılır:

Ahmed şöyle dedi: Bize Ebû Nadr... Lokman b. Âmir’den nakletti ki; o, Ebû Emeame’nin şöyle dediğini işittim demiştir: “Ey Allah’ın peygamberi, senin başlangıçtaki durumun nedir? dedim de, O buyurdu ki: Atam İbrahim’in

³¹⁶ Âl-i İmran, 3/81.

³¹⁷ İbn Kesîr, *Tefsîrû’l-Kur’âni’l-Azîm*, c. 8, s. 111.

³¹⁸ İbn Kesîr, *Tefsîrû’l-Kur’âni’l-Azîm*, c. 8, s. 111.

³¹⁹ İbn Kesîr, *Tefsîrû’l-Kur’âni’l-Azîm*, c. 8, s. 111.

çağrısı, İsa'nın müjdesiyim. Annem kendisinden bir nurun çıkıp Şam konaklarını aydınlattığını görmüş.”³²⁰

Görüldüğü üzere her üç rivayette de bazı farklılıklar olsa da Hadis-i Şeriflerin içeriği temel olarak aynıdır. Ancak rivayetlerin tümünde yer alan “İsa'nın müjdesiyim” ifadesi, âyette geçen Hz. İsa'nın “Ahmed'i müjdelemesi” ifadesiyle örtüşmektedir.

İbn Kesîr, İmâm Ahmed'in Abdullah b. Mesud'a dayandırdığı rivayetle, Habeşistan'a yapılan hicrette Müslümanların lideri Ca'fer b. Ebû Tâlib ile Necaşî arasında geçen ders niteliğindeki meşhur diyalogu da anlatır.³²¹

İbn Kesîr kıssa ile ilgili şu yorumu yapar:

Yeryüzünde peygamberlerin atası İbrahim Halîlullah'ın Mekke halkı için duâ ettiğinde, kendilerine onlardan bir peygamber göndermesini istediği meşhurdur. Meryem oğlu İsa'nın da dilinden müjdelendiği Hz. Peygambere başlangıcından bize haber ver dediklerinde, 'ben Atam İbrahim'in duası, Meryem oğlu İsa'nın müjdesi ve annemin gördüğü rüyayım' diye cevap vermiştir. Yani bu rüya daha sonra Mekke'de ortaya çıkmıştır.”³²²

³²⁰ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, c. 28, s. 87; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, c. 8, s. 111.

³²¹ Bahsi geçen diyalog şöyledir: Rasûlullah (s.a.v.) bizi yaklaşık seksen kişiyle Necâşî'ye gönderdi. Aralarında Abdullah b. Mes'ûd, Ca'fer, Abdullah b. Urfuta, Osman b. Maz'ûn ve Ebû Musa da vardı. Bunlar Necâşî'ye vardılar. Kureyş'liler de Amr b. As ile İmâre b. Velîd'i hediyelerle Necâşî'ye gönderdiler. Bu ikisi Necâşî'nin huzuruna varınca ona secde ettiler. Sonra sağından ve solundan ona yaklaşarak dediler ki: Amcamız çocuklarından bir topluluk, senin toprağına girdi, bizden ve dinimizden döndü. Necaşî; onlar neredeler? dedi. Onlar senin toprağındadırlar, gönder de onları getirt, dediler. Necaşî gönderip onları getirtti. Ca'fer b. Ebû Tâlib dedi ki: Ben, bugün sizin hatibinizim. Onlar da bunu kabul ettiler. Ca'fer b. Ebû Tâlib selâm verdi ve secdeye kapanmadı. Ona, hükümdara neden secde etmezsin? dediklerinde; o, biz Azîz ve Celîl olan Allah'tan başkasına secde etmeyiz, dedi. Necaşî; o da nedir? deyince, Ca'fer dedi ki: Allah bize peygamberini gönderdi. Azîz ve Celîl olan Allah'tan başka hiç bir kimseye secde etmememizi emretti. Namaz kılmamızı ve zekât vermemizi buyurdu. Amr b. Âs dedi ki: Onlar Meryem oğlu İsa konusunda sana muhalefet ediyorlar. Necaşî; Meryem oğlu İsa ve annesi hakkında ne dersiniz? deyince, o; Azîz ve Celîl olan Allah'ın dediği gibi deriz: O, Allah'ın kelimesi ve bakire Meryem'e hiç bir erkek eli değmeksizin ilkâ ettiği ruhudur. Abdullah b. Mes'ûd der ki: Necaşî yerden kalktı ve şöyle dedi: Ey Habeşliler topluluğu ve ey papazlar, rahibler! Allah'a andolsun ki onlar, bizim söylediklerimizden fazla bir şey söylemiyorlar. Sadece onun kadarını söylüyorlar. Merhaba siz ve katından geldiğiniz zâta. Ben, onun Allah'ın rasûlü olduğuna şehâdet ederim ve onun İncil'de gördüğümüz zât olduğuna kabul ederim. Meryem oğlu İsa'nın onu müjdelediğini bildiririm. İstedığınız yere konaklayın. Allah'a andolsun ki ben, eğer kral olmasaydım gider onun ayakkabılarını taşır ve ona abdest aldırırdım. Sonra emretti, diğerlerinin hediyesini onlara geri iade ettiler. Bilâhare Abdullah b. Mes'ûd, Bedir harbine katıldı. Rasûlullah'ın (s.a.v.) ölüm haberini aldığı anda Necaşî için mağfîret dilediğini söylemiştir. İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, c. 8, s. 111.

³²² İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, c. 8, s. 111.

6. İsa'nın (a.s.) Kavmine Müjdesi: Ahmed 'in (حمد) Gönderilmesi

إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيَّ مِنَ التَّوْرَةِ وَمُبَشِّرًا بِرَسُولٍ يَأْتِي مِنْ بَعْدِي اسْمُهُ أَحْمَدُ

“Şüphesiz ben, Allah'ın size, benden önce gelen Tevrat'ı doğrulayıcı ve benden sonra gelecek Ahmed adında bir peygamberi müjdeleyici (olarak gönderdiği) peygamberiyim” demişti ...”

Râzî, âyetin akışına göre sanki Hz. İsa'ya (a.s.) “Peki onun adı nedir?” diye sorulmuş da, o da, “Adı Ahmed'dir” deyivermiştir şeklinde bir manâ çıkarılabileceğini söyler.³²³ Dilcilere göre, âyetteki اسْمُهُ أَحْمَدُ يَأْتِي مِنْ بَعْدِي “bundan sonra gelecek bir peygamberi –ki adı Ahmed'dir–” ifadesi, mahallen mecrur olan bir cümledir. Çünkü bu cümlenin ikisi de nekra olan رَسُولٍ “bir peygamber” kelimesinin sıfatıdır.

Ayrıca Râzî, Kur'ân-ı Kerim'de sadece bu âyette geçen Ahmed kelimesinin şu iki manaya gelebileceğini ifade eder:

- a) Bu kalıp, ism-i fâilin mübalağa kalıbıdır. Bu, “O, Allah'a başkasından daha fazla hamdeder” manasına gelmektedir.
- b) Bu kalıp, ism-i mef'ûlün mübalağa kalıbıdır. “O, ihlasından ve güzel huylarından dolayı, başkalarına göre daha çok övülmüştür demektir.”³²⁴

Kurtubî Peygamberimizin adı olan “Ahmed” kelimesini şöyle analiz eder:

Bu özel bir isimdir. Fiilden değil, tafdil maksadı ile kullanılan افعل kipindeki sıfattan aktarılmıştır. Buna göre “Ahmed”; Rabbine hamdedenlerin en çok hamdedeni demektir. Bütün peygamberler Allah'a hamdederler. Peygamberimiz Ahmed ise onlardan daha fazla hamdedendir. “Muhammed” de aynı şekilde bir sıfattan aktarılmıştır. Bu da mübalağa ve tekrar anlamı içeren “Mahmûd” anlamındadır. “Muhammed” lafzı manasına uygundur ve ardı ardına hamdedilen (övülen) kimse demektir. Allah (c.c.) kendisine bu ismi vermeden önce ona “Ahmed” ismini vermiştir. Diğer taraftan o, Rabbine hamdedip Rabbi de ona peygamberlik vererek onu şereflendirinceye kadar “Muhammed” olmamıştır. Bundan ötürü “Muhammed” adından önce “Ahmed” adı zikredilmiş olmaktadır ki İsa (a.s.) bunu anmış “ve adı Ahmed olan” demiştir. Musa (a.s.) da Rabbi kendisine: ‘Bu ümmet Ahmed'in ümmetidir,’ deyince: O ‘Allah'ım beni de Ahmed'in ümmetine dahil eyle’ diyerek dua etmiş ve bu adı anmıştır.³²⁵

³²³ Râzî, *Mefâtihi'l-Gayb*, c. 29, s. 313.

³²⁴ Râzî, *Mefâtihi'l-Gayb*, c. 29, s. 313.

³²⁵ Kurtubî, *el-Câmiu'l-Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. 18, s. 83-84.

Peygamberimiz (s.a.v.) zaman zaman sahabeleriyle bir araya geldiği sohbetlerinde isimlerini ve isimlerinin hangi anlamlara geldiğini açıklamıştır. Kurtubî, bununla alakalı üç rivayet aktarır ki bu rivayetlerin tamamında Efendimiz, Ahmed ismini zikreder. Buharî’de yer alan ilk rivayete göre;

Ebû Yemmân... Cübeyr b. Mut’im’den nakleder ki; o, şöyle demiş: “Ben, Rasûlullah’ın şöyle buyurduğunu duydum: ‘Benim pek çok isimlerim vardır: Ben Muhammed’im, ben Ahmed’im, ben kendisiyle Allah’ın küfrü mahvettiği Mahî’yim, ben insanların ölümde haşredilecekleri Hâşir’im ve ben Âkib’im.’ Müslim de bu hadîsi, Zührî kanalıyla Cübeyr b. Mut’im’den aynı şekilde nakleder.”³²⁶

Peygamberimizin farklı isimlerinden bahsettiği ikinci rivayet, Ebû Musa’ya dayandırılır ki o şöyle demiştir:

“Rasûlullah (s.a.v.) bize kendisini bir çok isimlerle tanıttı. Bizim bunlardan ezberimizde kalan; ‘Ben Muhammed’im, Ahmed’im, Hâşim’im, Rahmet peygamberiyim, Tevbe’yim ve Mülhime’yim’ ifâdeleri bulunmaktadır. Müslim, A’mes kanalıyla Amr b. Mürre’den, o da Ebû Musa’dan bu hadîsi rivayet eder.”³²⁷

Son rivayete göre Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

“Benim Tevrat’taki ismim “احيد” (alıp götüren, uzaklaştırandır). Çünkü ben ümmetimi ateşten alıp başka tarafa uzaklaştırdım. Zebur’daki adım “المحي” dir. Çünkü yüce Allah benim vasıtamla puta tapıcıları mahvetmiştir. İncil’deki adım أَحْمَدٌ, Kur’ân’daki adım مُحَمَّدٌ dir. Çünkü ben sema ehli arasında da, arz ehli arasında da Mahmud’um (övülenim).”³²⁸

Bikâî, Hz. Peygamber’in yaratılış bakımından övmeye ve övülmeye en layık insan olduğunu ifade ederek, isminin göklerde yazıldığını ve bu müjdenin ona ulaştığını söyler.³²⁹

Ahmed’in Süryanice karşılığının Faraklit olduğu bilgisi, ilk dönem müfessirlerden Mukâtil b. Süleyman’ın tefsirinde yer alır.³³⁰ Bikâî, “Muhammed” kelimesinin

³²⁶ İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm*, c. 8, s. 109.

³²⁷ İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm*, c. 8, s. 111.

³²⁸ Kurtubî, *el-Câmiu'l-Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. 18, s. 84.

³²⁹ Bikâî, *Nazmü'd-Dürer*, c. 20, s. 14.

³³⁰ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, c. 4, s. 316.

Nasranî’de karşılığının el-Baraglitis³³¹ olduğunu aktarırken, Âlûsî ve İbn Âşûr tefsirlerinde Faraklit ifadesini kullanırlar.³³² Elmalılı, İncil’in eski tercümelerinde Faraklit (veya Paraklit) kelimesinin aynen korunarak gösterildiğini, yakın zamanda basılmış olan İncil tercümelerinde “Teselli edici” diye tercüme edildiğini söyler.³³³ Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisinde “Faraklit” maddesini yazan Mehmet Aydın, Faraklit kelimesini, “İncil’de Hz. İsa’nın (a.s.) kendisinden sonra geleceğini müjdelediği kimseye verilen ad” olarak tarif eder.³³⁴

Yukarıda geçmiş olan Âl-i İmrân sûresinin 81. âyetinde Allah’ın (c.c.), geçmiş peygamberlerin hepsinden ileride gelecek peygamberi müjdelemeleri, ona inanıp yardımcı olmaları hususunda ahit aldığını bildirmektedir. Saf sûresinin 6. âyeti, Hz. İsa’dan (a.s.) bu ahdin alındığının delilidir.

Râzî, Hz. İsa’nın (a.s.) Hz. Muhammed’in (s.a.v.) gelişiyile ilgili Yuhanna İncili’nin 14, 15 ve 16. bölümlerinde geçen ifadeleri şöyle aktarır:

1. 14. bölümünde, şu ifadeler yer almıştır: “Ben, sizin için, Babama talepte bulunacağım... Ta ki, ebediyete kadar sizinle beraber olacak olan “Faraklit”i size bağışlasın, versin. “Faraklit” yakîn olan Hakk’ın ruhudur.”³³⁵
2. 15. bölümde: “Faraklit” babamın, benim ismimle gönderdiği Rûhu’l-Kudüs’tür. Ki, o size bütün her şeyi öğretecek, her şeyi bağışlayıp verecek ve benim söylediklerimi size hatırlatacak...” Hemen bunun devamında ise şu ifadelere yer verilmiştir: “Ben size bunu o gelmezden önce haber verdim ki, o geldiğinde hemen iman ediniz...”³³⁶
3. Yuhanna İncili’nin 16. bölümünde ise şu ifade yer almıştır: “Ne var ki, ben size, şu anda yakîn ve katî olan bir gerçeği söylüyorum. Benim sizden ayrılmam, sizin için daha hayırlıdır. Çünkü şayet ben sizden ayrılıp da Babama gitmezsem (o zaman) “Faraklit” size gelemaz. Eğer ben gidersem onu size gönderirim. O

³³¹ Bîkâî, *Nazmü’l-Dürer*, c. 20, s. 28.

³³² Âlûsî, *Rûhu’l-Meânî*, c. 28, s. 87; İbn Âşûr, *Tefsirü’t-Tahrir ve’t-Tenvir*, c. 28, s. 185-186.

³³³ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, c. 7, s. 287.

³³⁴ Mehmet Aydın, “Faraklit”, *DİA*, c. 12, s. 165-166.

³³⁵ Yuhanna, 14/16-17 (Yuhanna İncilinde Faraklit kelimesi Yardımcı olarak çevrilmiştir). Bkz. İncil, *Kitabı Mukaddes Şirketi*, İstanbul 2011.

³³⁶ Yuhanna, 15/26.

geldiğinde, dünyaya hükmedecek, ihsanda bulunacak, günah ve salâhın ne olduğunu bildirecektir.”³³⁷

Yuhanna İncili’nden bu sözleri aktardıktan sonra Râzî, şöyle demiştir:

Bu sözlerde yer alan “Fraklit” ile, -geldiğinde onları hakka ileteceği ve onlara şeriatı öğreteceği için- Hz. İsa’nın (a.s.) çarmıha gerilmesinden sonraki gelişti kastedilmiştir. Havârîler, İncil’in sonunda şunlara yer vermişlerdir: İsa (a.s.) çarmıha gerildikten ve daha sonra dünyaya tekrar geldiğinde, kendi şeriatına dair bir şeyden bahsetmeyecek, onlara herhangi bir şey öğretmeyecek, onların yanında kısa bir süre duracak ve onlara şöyle diyecek: ‘Ben Mesih’im, beni öldü sanmayın, tam aksine ben, Allah katında kurtuluşa erdim, size bakıyorum, bundan sonra size vahiye bulunmayacağım...’ Bunun dışında başka bir şey söylemeyecek.”³³⁸

Konuyla ilgili İslam dünyasında yapılan çalışmaları anlatan Mehmet Aydın, Müslüman âlimlerin, bir taraftan “parakletos” şeklinde geçen kelimenin “Ahmed” anlamına gelen “perikleitos’un tahrif edilmiş biçimi olduğunu ileri sürdüklerini, diğer taraftan Yuhanna İncili’ndeki paraktetos kelimesinin gerek Hz. İsa için kullanılmış olması gerekse İncil’de zikredilen nitelikleri sebebiyle Kutsal Ruh olamayacağını, Hz. İsa’ya benzer bir Allah elçisine delalet ettiğini ve bu elçinin de Hz. Muhammed olduğunu ortaya koyduklarını söyler.³³⁹

Âyetteki فَلَمَّا جَاءَهُم بِالْبَيِّنَاتِ “Fakat o, kendilerine açık açık burhanlar getirince” ifadesinin failinin, yani “getiren”in Hz. İsa³⁴⁰ (a.s.) olduğunu söyleyenler olduğu gibi Ahmed³⁴¹ (Hz. Muhammed) (s.a.v.) olduğunu ileri sürenler de olmuştur. Bikâî bunun hem İsa (a.s.) hem de Muhammed (s.a.v.) olabileceğini söyler.³⁴² Süleyman Ateş, son üç âyete bakıldığında buradaki zamirin Hz. Ahmed’e gittiğini söyler. Bu iddiasını şu açıklamasıyla delillendirir:

Hz. İsa’nın İsrâîl oğullarıyla konuşup, onlara Ahmed’i müjdeledikten sonra “İsa gelince” demesi uygun değildir. Çünkü İsa zaten gelmiştir. Onun gelmesi beklenmemektedir. Beklenen onun geleceğini haber verdiği

³³⁷ Yuhanna, 16/7-8.

³³⁸ Râzî, *Mefâtihü’l-Gayb*, c. 29, s. 314.

³³⁹ Mehmet Aydın, “Faraklit”, *DİA*, c. 12, s. 165-166.

³⁴⁰ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, c. 4, s. 316; Âlûsî, *Rûhu’l-Meânî*, c. 28, s. 87; İbn Âşûr, *Tefsîru’t-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, c. 28, s. 186.

³⁴¹ Taberî, *Câmiü’l-Beyân*, c. 28, s. 87; Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, c. 7, s. 288.

³⁴² Bikâî, *Nazmü’d-Dürer*, c. 20, s. 27.

Ahmed'dir. Gelen Ahmed'e büyücü diyenler de İsrail oğullarıdır. Sözün akışından anlaşılan budur.”³⁴³

Onlara burhanlar getiren zatın, Allah katından getirdiğini beyan eden zat oluşundan dolayı bunun her ikisi de olabileceğini söyleyenler de olmuştur.³⁴⁴ Çünkü hem İsa (a.s.) hem de Muhammed (s.a.v.) beyyinelerini Allah katından getirdiklerini söylemektedirler.

Bu âyet-i kerimede, Hz. İsa'nın, Muhammed (s.a.v.) daha gelmeden önce, onun geleceğini ve isminin de “Ahmed” olacağını haber verdiği bildirilmektedir. Ancak, Hz. Muhammed (s.a.v.) gelince de, bu bilgiye sahip olan ehl-i kitabın herkesten evvel ona iman etmeleri gerekirken böyle yapmayıp onu sihirbazlıkla suçladıkları, açıkladığı şeylerin de sihir olduğunu söyledikleri beyan edilmektedir.³⁴⁵

İbn Kesîr âyetin bu bölümünde İbn Cüreyc ve Taberî'nin görüşünü teyit eder ve Taberî'nin; Onlara bir önceki asırda müjdelenen ve geçmiş dönemlerde zikri hürmetle anılan Ahmed risaletle geldiğinde, durumu ortaya koyup belgeler getirdiğinde ona muhalefet eden kâfirler, “Bu apaçık bir büyüdür dediler” görüşüne katıldığını beyan eder.³⁴⁶

سحر “Büyü” -anlamındaki lafzı Arap dili alimlerinden el-Kisâî ve Hamza; sıfat olmak üzere “ساحر” diye okumuşlardır. Bunu İbn Mesud'un da bu şekilde okuduğu rivayet edilmiştir. Diğerleri ise, Allah Rasûlünün getirdiğini tarif etmek ve onun sıfatı olmak üzere; “سحر” diye okumuşlardır.³⁴⁷

7. İftira ile Allah'a Yalan İsnad Edenden Daha Zalim Kim Olabilir?

وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ وَهُوَ يُدْعَى إِلَى الْإِسْلَامِ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ ﴿٧﴾

³⁴³ Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, c. 9, s. 414.

³⁴⁴ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, c. 5, s. 119; Râzî, *Mefâtiḥü'l-Gayb*, c. 29, s. 314; Kurtubî, *el-Câmiu'l-Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. 18, s. 84; Bikâî, *Nazmü'd-Dürer*, c. 20, s. 28; Said Havva, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, c. 10, s. 5882.

³⁴⁵ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, c. 28, s. 87.

³⁴⁶ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, c. 8, s. 111.

³⁴⁷ Kurtubî, *el-Câmiu'l-Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. 18, s. 84; Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, c. 9, s. 426.

“Kim, İslâm’a davet olunduğu halde, Allah’a karşı yalan uydurandan daha zalimdir? Allah, zalimler topluluğunu hidayete erdirmez.”

Âyetteki *وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ افْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ* “Allah’a karşı yalan uydurandan daha zalim kim olabilir?” ifadesi, “iftirası, Allah’a yalan nisbet edecek dereceye varan kimseden, zulmetmek bakımından daha çirkin davranışta bulunan kimse olamaz” anlamındadır.

Mukâtil, bu zalimlerin Yahudiler olduğunu söyler.³⁴⁸ Çünkü bunlar Hz. Peygamber’in (s.a.v.) sihirbaz olduğu iftirasını atmışlardır.³⁴⁹ Râzî âyetteki iftirayı, nimet ve ikramların Allah’tan olduğunu bile bile inkâr etmek³⁵⁰ olarak yorumlarken, İbn Kesîr bu gibi kimseleri Allah’a yalan isnâd edenler, tevhid ve ihlâsa çağırıldığı halde ortaklar kabul ederek şirk koşanlar şeklinde açıklar.³⁵¹

Taberî ise bu âyetle önceki âyet arasında münâsebet kurarak bunların “Muhammed sihirbazdır, getirdiği şeyler de sihirdir” gibi sözler söyleyerek Allah’a karşı iftirada bulunanlar olduklarını söyler. Bunlar Rablerini inkâr ederek cezalandırılmayı hak eden ve böylece kendi kendine zulmeden bir kavimdir. Allah da böyle bir kavmi doğru yola iletmez.³⁵² Yani, Allah onları bir ceza olsun diye, kendisine iman etmeye muvaffak kılmaz, onları iman nimetinden mahrum bırakır demektir.

Kurtubî, bu âyetle baş kısmı itibarıyla benzer olan En’am sûresi 6/21 ve 6/93. âyetlerin tefsirinde; Yüce Allah’ın: “Allah’a karşı yalan uydurandan daha zalim kim olur” ifadesinin mübteda ve haber olup, esasen “Allah’a karşı yalan uydurandan veya âyetlerini yalanlayanlardan daha zalim hiçbir kimse olamaz” anlamının çıkarılması gerektiğini söyler. Allah’ın âyetlerinden kasıt Kur’ân ve Allah’ın mucizeleridir. Allah’a karşı yalan uydurarak zalimlik yapanların iftiraları şunlardır: Kendisine hiçbir şey vahyolunmamışken “bana da vahyolundu” demeleri, Allah’ın

³⁴⁸ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, c. 4, s. 316.

³⁴⁹ Taberî, *Câmiü’l-Beyân*, c. 28, s. 88.

³⁵⁰ Râzî, *Mefâtihi’l-Gayb*, c. 29, s. 314.

³⁵¹ İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-Azîm*, c. 8, s. 112.

³⁵² Taberî, *Câmiü’l-Beyân*, c. 28, s. 87.

indirdiği gibi ben de indiririm” demeleri ve kendilerinin de peygamber olduğunu iddia etmeleridir.³⁵³

Kurtubî bu âyetin, hem Hz. İsa’nın hem de Hz. Muhammed’in ortaya koydukları apaçık mucizelerden sonra peygamberliğini inkâr edenlerin bu tutumlarını ‘hayret edilecek bir iş’ olarak değerlendirirken³⁵⁴ Bikâî, yaptıkları zulümden dolayı Allah’ın (c.c.) onları hidayete erdirmediğini söyler.³⁵⁵

“Davet edildiği halde” anlamındaki ifadeyi Talha b. Musarrif “ye” harfini üstün, “dal” harfini şeddeli ve “ayn” harfini esreli olarak, يَدَّي “iddia ettiği halde” şeklinde okumuştur. Bir konuda iddia sahibi olmak ile bir şeye intisab etmek aynı anlamı ifade eder.³⁵⁶

8. Allah’ın Nurunu Söndürmek İsteyenler

يُرِيدُونَ لِيُطْفِئُوا نُورَ اللَّهِ بِأَفْوَاهِهِمْ وَاللَّهُ مُتِمُّ نُورِهِ وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ ﴿٨﴾

“Onlar ağızlarıyla Allah’ın nurunu söndürmek istiyorlar. Halbuki kâfirler istemeseler de, Allah nurunu tamamlayacaktır.”

Kurtubî, bu âyetin nüzûl sebebi ile ilgili Ata’nın İbn Abbas’a dayandırdığı şöyle bir rivayeti aktarmaktadır:

Peygamber’e (s.a.v.) kırk gün süreyle vahiy gelmedi. Ka’b b. Eşref: ‘Ey Yahudiler topluluğu, müjdeler olsun size! Allah, Muhammed’e indirdiklerinin nurunu söndürdü. Zaten ona sürekli yardım edecek değildi’ dedi. Rasûlullah (s.a.v.) üzülünce, yüce Allah da bu âyeti indirdi ve bundan sonra vahiyde bir kesinti olmadı.³⁵⁷

Ancak rivayet çok makul gözükmemektedir. Zira böyle bir olay, vahyin Mekke döneminde ve 11. sırada nâzil olan Duha sûresi ile ilgili anlatılır. Konuyla ilgili farklı rivayetler olmakla birlikte, konumuzla doğrudan ilgisi olmaması nedeniyle

³⁵³ Daha geniş bilgi için bkz En’am sûresi 21 ve 93. âyetlerin tefsiri, Kurtubî, *el-Câmiu’l-Ahkâmi’l-Kur’ân*, c. 7, s. 401 ve c. 7, s. 39-42.

³⁵⁴ Kurtubî, *el-Câmiu’l-Ahkâmi’l-Kur’ân*, c. 18, s. 84.

³⁵⁵ Bikâî, *Nazmü’d-Dürer*, c. 20, s. 29.

³⁵⁶ Kurtubî, *el-Câmiu’l-Ahkâmi’l-Kur’ân*, c. 18, s. 84.

³⁵⁷ Kurtubî, *el-Câmiu’l-Ahkâmi’l-Kur’ân*, c. 18, s. 85. Aynı rivayet Âlûsî’nin *Rûhu’l-Meânî*, isimli tefsirinde de yer almaktadır. Bkz. Âlûsî, *Rûhu’l-Meânî*, c. 28, s. 88.

Taberî'den bir rivayet aktarmayla iktifa edeceğiz.³⁵⁸ Oysa Saf sûresi, Medenî bir sûredir. Medine döneminde de vahyin kesilmesi şeklinde bir rivayete rastlanmamaktadır.

Bir önceki âyette Allah'tan geleni yalanlayarak 'bu apaçık bir sihirdir' diyen zalimlikle suçlanmışlardı. Bu âyette ise yine Allah'ın nuru olarak nitelendirilen İslam'ı ve Kur'an'ı ağızlarıyla söndürmek isteyenler kafirlikle suçlanmaktadır.

Allah'ın nurunu söndürmek isteyenler kimlerdir ve burada söndürmek ifadesiyle anlatılmak istenen nedir? Âyetin siyak ve sibakına bakıldığında bunların yahudî ve hristiyanlar olduğu anlaşıyor. Mukâtil b. Süleyman, bunları Muhammed'in (s.a.v.) Tevrat ve İncil'deki durumunu, dini ile ilgili bilgileri gizlemiş olan Yahudî ve Hristiyanlar oldukları şeklinde yorumlar.³⁵⁹ Bu âyetin sonuna bakıldığında da "kâfirler" ifadesinin geçtiği görülmektedir. İbn Kesîr de bunların kâfirler olduğunu söyler. Her bir şeyin üstünü örtüp kapattığı için geceye, tanenin üstünü örtüp gizlediği için çiftçiye de kâfir dendiğini belirten İbn Kesîr, كَمَثَلِ غَيْثٍ أَعْجَبَ الْكُفَّارَ نَبَاتُهُ, "Tıpkı yağmurun bitirdiği ve çiftçilerin (kâfirlerin) de hoşuna giden bir bitki gibi..." (Hadîd, 57/20) âyetiyle de görüşünü teyit eder.³⁶⁰

Âyetteki, يُطْفِئُوا kelimesi لَإِنْ يَطْفِئُوا takdirindedir. Bu lâm adeta, kendisinde mevcut olan "dilemek, istemek..." anlamını tekit etmek için, irade fiilinden hemen sonra ona bitişik olarak gelir. Müfessirler bu ifadeyi جَنَّاتِكَ لَأَكْرِمَنَّكَ "sana ikram etmek arzusuyla geldim..." sözü ile, اَبَاكَ "senin baban" sözündeki izafet manâsını te'kid için, lâm ilave edilerek لَا اَبَاكَ لَكَ "Ey babası olmayasica" sözüne benzetmişlerdir.³⁶¹ İfadeden, Allah'ın nurunu söndürmek için gerekli gördükleri bütün güç ve kuvvetlerini

³⁵⁸ Taberî Duha sûresinin, vahyin kısa bir müddet için kesilmesi veya gecikmesi üzerine müşriklerin veya müşrik bir kadının ya da Hz. Hatice'nin "Rabbin sana darıldı ve seni terketti" demeleri üzerine indiğine dair rivayetleri zikretmektedir. Geniş bilgi için bkz.: Taberî, *Câmiü'l-Beyân* c. 30, s. 147.

³⁵⁹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, c. 4, s. 316.

³⁶⁰ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, c. 4, s. 136.

³⁶¹ Zemahşerî, *Keşşâf*, c. 6, s. 105; Râzî, *Mefâtihi'l-Gayb*, c. 29, s. 314; Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, c. 28, s. 88.

seferber ediyorlar anlamı çıkarılmıştır. Ebû Hayyân da farklı örneklerle aynı görüşü savunur.³⁶²

Taberî, “Ağızla söndürme” ifadesinden anlaşılması gerekenin, “o bir sihirbazdır”, “onun getirdiği sihirden başka bir şey değildir” türü söyledikleri söz ve attıkları iftiralar gibi ağız yoluyla işlenen fiillerin kastedilmiş olduğunu söylerken Zemahşerî; Onların “ağızlarıyla, Allah’ın nurunu söndürmeleri”, mesela Kur’an hakkında, “Bu apaçık bir büyüdür” şeklinde sözleri, İslam Dini’ni boşa çıkarma girişimleri ve isteklerini, alaylı tavırlarını kendisini söndürmek maksadıyla ağızıyla güneşin nuruna üfleyen kimsenin haline benzetir.³⁶³ Bikâî de benzer bir yorum getirir. Kafirlerin bütün hileleriyle, bütün sapkınlıklarını ortaya koyarak Kur’an’ı yalanlamak ve onu gizlemek istemelerini, bütün bir gayretle ağızlarıyla güneşin ışıklarını söndürmek isteyenlere benzetir ve bu durumun onları yormaktan başka bir işe yaramayacağını söyler.³⁶⁴

Onların, hakkı bâtıla çevirmek için gösterdikleri çabaları ağızıyla güneşin ışığını söndürmek isteyen kimsenin durumuna benzeten İbn Kesîri ise, “o nasıl imkânsız ise aynı şekilde bu da imkânsızdır”³⁶⁵ der.

“Ağızlarıyla Allah’ın nurunu söndürmek isterler” ifadesine farklı bir yorum getiren Kurtubî ise; “söndürmek” ile “alevini dindirmek” fiillerinin ikisinin de ateş hakkında kullanılması nasıl doğru ise, ateş ile benzer durumda olan ziya (aydınlık) ve zuhur (görünmek, ortaya çıkmak) için de kullanılabileceğini ifade eder.³⁶⁶

Sabuni’ye göre يُرِيدُونَ لِيطْفُؤُوا نُورَ اللَّهِ بِأَفْوَاهِهِمْ âyetinde latif bir istiâre vardır. “Yüce Allah nurunu ifadesini müstear olarak kullanmıştır. Bununla dini iptal etmek isteyen kimse, istiâre-i temsiliyye yoluyla, hakir ağızıyla güneşi söndürmek isteyen birine benzetilmiştir.”³⁶⁷

³⁶² Örnekler için Bkz. Ebû Hayyân, *İ’râbü’l-Kur’ân*, c. 5, s. 249.

³⁶³ Zemahşerî, *Keşşâf*, c. 6, s. 106.

³⁶⁴ Bikâî, *Nazmü’l-Dürer*, c. 20, s. 29-30.

³⁶⁵ İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-Azîm*, c. 8, s. 112.

³⁶⁶ Kurtubî, *el-Câmiu’l-Ahkâmî’l-Kur’ân*, c. 18, s. 85.

³⁶⁷ Sabuni, *Safvetü’t-Tefsîr*, c. 3, s. 375.

Saf sûresinin bu âyetinde, “kâfirler istemese de” Allah’ın tamamlayacağını vadettiği نُور kelimesi, Kur’ân-ı Kerim’de farklı kalıplarda 49 âyette geçer. Geçtiği yerlerde; aydınlık, kitap, Kur’an, ışık, nûr olarak tercüme ve tefsir edilmiştir. Nûr sûresi 35. âyette tam beş kez geçmektedir. Âyetin başında Allah (c.c.) kendisini “göklerin ve yerin nuru” olarak tarif eder. Dilediğini de o nura ulaştıracağını müjdeler.

اللَّهُ نُورُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ مِثْلُ نُورِهِ كَمِشْكُوهٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ الْمِصْبَاحُ فِي زُجَاجَةٍ الزُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُبَارَكَةٍ زَيْتُونَةٍ لَا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِيءُ وَلَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَارٌ نُورٌ عَلَى نُورٍ يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَنْ يَشَاءُ وَيَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ

“Allah, göklerin ve yerin nurudur. O’nun nurunun temsili şudur: Duvar da bir hücre; içinde bir kandil, kandil de bir cam fânûs içinde. Fânûs sanki inci gibi parlayan bir yıldız. Mübarek bir ağaçtan, ne doğuya ne de batıya ait olan zeytin ağacından tutuşturulur. Bu ağacın yağı, ateş dokunmasa bile neredeyse aydınlatacak (kadar berrak)tır. Nur üstüne nur. Allah, dilediği kimseyi nuruna iletir. Allah, insanlar için misaller verir. Allah, her şeyi hakkıyla bilendir.”³⁶⁸

“Nûr” kelimesinin geçtiği bu âyette ve diğer tüm âyetlerde kelime, hep yüceltme makamında kullanılmıştır.

Taberî’nin İbn Zeyd’e dayandırdığı; ‘ağızlarıyla Allah’ın nurunu söndürmek isterler sözünden murad, Kur’an’ın nurudur’ sözü de yukarıdaki çıkarımı teyit eder niteliktedir.³⁶⁹

Aynı şekilde bütün müfessirler “nûr” kelimesine oldukça yüce anlamlar yüklemişlerdir. İlk dönem müfessirlerden Râzî de bunlardan biridir. Râzî, نُور kelimesine, “Allah’ın dini”, “Allah’ın kitabı”, “Allah’ın elçisi” şeklinde üç ayrı manâ verilebileceğini söyler.

Birinci ihtimale göre nûr, Allah’ın dinidir ve şöyle tarif edilir: “Din, akıl sahiplerini kendi övgüye değer ihtiyar ve iradeleriyle güzel ve iyi şeylere sevkeden ilahî bir nizamdır.”³⁷⁰

³⁶⁸ Nûr, 24/35.

³⁶⁹ Taberî, *Câmiü’l-Beyân*, c. 28, s. 88.

İkinci ihtimale göre Nûr “Allah’ın kitabı”dır. Râzî bu yorumunu şu âyetle destekler: “İşte bu, açıklayan kitabın âyetleridir” (Yusuf, 12/1).

Üçüncü ihtimale göre âyetle zikredilen nûr, Hz. Peygamber’dir (s.a.v.). “Alemlere rahmet” olarak nitelendirildiği için o da nûrdur. Çünkü rahmet, sır olan şeyleri ortaya çıkarmakla olur. Hz. Peygamber (s.a.v.) Allah’ın nurlarından bir nûr olduğu için, bütün âlemi, her kenar ve köşesini aydınlatmıştır.

Buradaki “Allah’ın nûru” buyruğu hakkında beş görüş olduğunu söyleyen Kurtubî, bu görüşleri ve görüş sahiplerini şöylece sıralar:

1. İbn Abbas ve İbn Zeyd’den gelen görüşe göre bu Kur’ân’dır. Onlar Kur’ân’ı çürütmek ve sözleriyle yalanlamak isterler.
2. Süddî’nin görüşüne göre; kastedilen İslâm’dır. Onlar sözleriyle onu bertaraf etmeye kalkışırlar.
3. ed-Dahhâk’ın açıklamasına göre; Muhammed’dir (s.a.v.). Onlar yalan ve uydurma haberlerle onun başarısız olmasını isterler.
4. İbn Bahr’ın açıklamasına göre; Allah’ın hüccetleri ve delilleridir. Onlar inkâr ile ve yalanlamakla o delilleri çürütmek isterler.
5. İbn İsa’ya göre ise bu bir örnektir. Ağzıyla güneşin ışığını söndürmek isteyen birinin bunun imkânsız olduğunu göreceği gibi, hakkı çürütmeye kalkışan da bunu başaramayacağını anlayacaktır.³⁷¹

Allah nûrunu nasıl tamamlayacaktır? Allah’ın nurunda bir eksiklik mi söz konusudur ki âyetle Cenâb-ı Hakk, “Allah, kendi nurunu tamamlayacaktır?” buyurmuştur. Tamamlama, ancak bir noksanlık varsa söz konusu olabilir. Öyleyse bu nûrun nesi noksandır ve nasıl tamamlanacaktır? şeklinde bir soru sorulabilir. Râzî bu soruya şöyle cevap verir: “O nuru tamamlamak, neticedeki noksanlık açısından. Bu tamamlama işi o nurun, doğudan batıya her yerde ortaya çıkması ve her yeri

³⁷⁰ Kaynaklara göre İslam âlimleri dinin birçok tarifini yapmışlardır. Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi “Din” maddesi altında bu tariflere geniş olarak yer verilmiştir. Yukarıdaki tarifi Zebidi’de yer aldığı kaydedilmektedir. Geniş bilgi için bkz. Günay Tümer, “Din” *DİA*, c. 9, s. 312-320.

³⁷¹ Kurtubî, *el-Câmiu’l-Ahkâmi’l-Kur’ân*, c. 18, s. 85.

aydınlatması anlamına gelmektedir.” Râzî, yorumuna bu manâyı te’yid etmesi için şu âyeti delil getirir: “İşte bugün sizin için dininizi tamamladım” (Mâide, 5/3).

Âyetteki وَاللَّهُ مُتِمُّ نُورِهِ “Halbuki Allah, kendi nurunu tamamlayacaktır” cümlesi dildiler ve müfessirler tarafından iki farklı şekilde okunmuştur. Birinci okuyuşta “nûri” kelimesi, izafetten dolayı râ’nın kesresiyle okunmuştur. Bu şekilde okuyanlar İbn Kesîr, Hamza, el-Kisâî ve Âsım’dan rivayetle Hafs’dır.³⁷² “Allah nurunun tamamlayıcısıdır” diye izafet ile okumuşlardır ve Yüce Allah’ın; كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ “Her nefis ölümün tadıcısıdır.” (Âl-i İmran, 3/185) âyetiyle de görüşlerini pekiştirmişlerdir.

Bu lafızları, Süleyman Ateş’in topluca “diğerleri”³⁷³ diye guruplandığı Nâfi’, Ebû Bekir, el-Hasan, Talha, el-A’rec ve İbn Muhaysin³⁷⁴ ise; مُتِمُّ نُورِهِ “nurunu tamamlayacak olan” diye okumuşlardır. İsm-i fâil kipinde “tamamlayacak olan” manâsına gelir. Gelecek zaman ifade eder. Zira fiil henüz tamamlanmamıştır. Râzî’ye göre de asıl olan, مُتِمُّ kelimesinin tenvinli okunmasıdır. İbn Abbas, bu kelimeyi “dinini galip kılandır” şeklinde manalandırırken,³⁷⁵ Zemahşerî; “Hakk’ı tamamlayan, onu hedefine ulaştıran ve zirveye çıkaran” diye yorumlamıştır.³⁷⁶

Âyetteki وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ “Kâfirler hoş görmese de...” ifadesi geniş kapsamlı bir ifade olup Yahudiler, Hristiyanlar ve bunların dışında kalan bütün müşrikleri kapsar. Taberî bu ifadeyi açıklarken kâfirlerin Muhammed’e “sihirbaz”, getirdiklerine de “sihir” dediklerini, bu sözleriyle Allah’ın nuru olan İslam’ı ve Kur’an’ı söndürmeye, Peygamberi de ezmeye çalıştıklarını söyler.³⁷⁷ Müfessirler Bikâî ve Âlûsî küfür vasfını bütün yönleriyle üzerlerinde taşıyan kâfirlerin tüm gayretlerine rağmen Allah’ın nurunu tamamlayacağını³⁷⁸ ifade eder.

³⁷² Ateş, *Yüce Kur’an’ın Çağdaş Tefsiri*, c. 9, s. 426.

³⁷³ Ateş, *Yüce Kur’an’ın Çağdaş Tefsiri*, c. 9, s. 426.

³⁷⁴ Âlûsî, *Rûhu’l-Meânî*, c. 28, s. 88.

³⁷⁵ Râzî, *Mefâtihü’l-Gayb*, c. 29, s. 314.

³⁷⁶ Zemahşerî, *Keşşâf*, c. 6, s. 105.

³⁷⁷ Taberî, *Câmiü’l-Beyân*, c. 28, s. 88.

³⁷⁸ Bikâî, *Nazmü’l-Dürer*, c. 20, s. 31; Âlûsî, *Rûhu’l-Meânî*, c. 28, s. 88.

9. Hak Din Diğer Bütün Dinlere Galip Gelecektir

هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَىٰ وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ ﴿٩﴾

“Müşrikler istemeseler de dinini bütün dinlere üstün kılmak için peygamberini hidâyet ve hak din ile gönderen O’dur.”

Âyetteki “Hak din ile gönderilen Rasûl”den kastın Hz. Peygamber (s.a.v.) olduğu konusunda bütün müfessirler ittifak etmişlerdir.³⁷⁹ Kadim müfessirler “hak” kelimesinin, herkesin kendisine tâbi olması gereken şey,³⁸⁰ Allah’ın dini,³⁸¹ ve “Hanîf millet”³⁸² manâsına geldiğini söylemişlerdir. Râzî ise “hak” kelimesinin, “Allah” manâsına geldiğini söyler. Buna göre âyetin manâsı, “hidayet ve Allah’ın dini ile gönderme...” şeklinde olur. Yine bu kelimenin, “dîn”in sıfatı olduğunu söyleyenlerin de bulunduğunu aktaran Râzî, buna göre hak olanın “dîn” olduğunu, “hak din” terkihiyle de söylenebileceğini belirtir. İbn Kesîr ise هُدًى (hidayet) ifadesini; Rasûlullah’ın (s.a.v.) getirmiş olduğu haberler, sahih iman ve faydalı ilim, وَدِينِ الْحَقِّ (hak din) ifadesini ise dünyada ve ahirette yararlı, doğru ameller şeklinde tefsir etmiştir.

Hak din olan İslam’ın sonuçta bütün dinlere üstün olmak için gönderildiğini bildiren yukarıdaki ilâhî vaad, Kur’an’da bir çok yerde açıklanıp müjdelenmiştir. Saf sûresi, 61/9, Tevbe sûresi, 9/33 ve Fetih sûresi, 48/28 âyetlerinde olmak üzere üç kez zikredilerek te’kit edilmiştir. Yine Nasr sûresi “Allah’ın fetih ve yardımı geldiği zaman insanların bölük bölük Allah’ın dinine girdiğini görürsün” âyetinde de vaad olarak takviye buyurulmuştur. Bu sûrelerin nüzûl sırasına baktığımızda; Saf sûresi 108, Fetih sûresi 111, Tevbe sûresi 113 ve Nasr sûresinin 114. sırada nâzil oldukları ve nüzûl zamanlarının birbirlerine oldukça yakın olduğunu görürüz. Bunun böyle

³⁷⁹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, c. 4, s. 316; Taberî, *Câmiü’l-Beyân*, c. 28, s. 88; İbn Atıyye, *el-Muharrerü’l-Vecîz*, c. 5, s. 304; Kurtubî, *el-Câmiu’l-Ahkâmî’l-Kur’ân*, c. 18, s. 86; Âlûsî, *Rûhu’l-Meânî*, c. 28, s. 88; İbn Âşûr, *Tefsîrü’t-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, c. 28, s. 192.

³⁸⁰ Mâtürîdî “Hak Din” ifadesinden üç ayrı anlamın çıkarılabileceğini beyan eder. Birincisi; Hak ifadesinin Allah (c.c)’tan kinaye olabileceğini, dolayısıyla bunu “Allah’ın dini” şeklinde anlamının mümkün olduğunu, ikincisi; “Hak” ifadesinin “dîn” ifadesinin sıfatı olabileceğini, böyle olunca da “hak olan din” yani sair dinlerden daha hak, daha gerçekçi anlamına geleceğini, üçüncü olarak da herkesin “kendisine inanmaya ve bağlanmaya zorunlu olduğu ve bu inancı en çok hak eden” anlamına gelebileceğini ifade eder. Geniş bilgi için bkz. Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, c. 5, s. 121; Râzî, *Mefâtihü’l-Gayb*, c. 29, s. 315.

³⁸¹ Taberî, *Câmiü’l-Beyân*, c. 28, s. 88.

³⁸² Zemahşerî, *Keşşâf*, c. 6, s. 106; Âlûsî, *Rûhu’l-Meânî*, c. 28, s. 88.

defalarca ifade ve vaadedilmesi, bu üstünlüğün bir kereye mahsus değil bir çok defa gerçekleşeceğini gösterir.³⁸³ Elmalılı da aynı şekilde galibiyet vaadinin bir çok kez tekrarlanmasını, galibiyetin sadece bir kez değil, değişik dönemlerde olmak üzere bir çok kez tekrarlanacağını işareti olarak yorumlar.³⁸⁴

Mâtürîdî “onu üstün kılmak” ifadesiyle ilgili iki görüşün ortaya atılabileceğini, bunlardan birinin vahiy yardımıyla ve her şeyi beyan etmesi yoluyla peygamberinin dinle ilgili tebliğleri, açıklama yapması gereken her hususta peygamberine yardım etmesi ve onu net bir şekilde görünür kılması, diğeri ise bu dini her yerde açığa çıkarması şeklinde olabileceğini ortaya koyar.³⁸⁵

Râzî’nin görüşüne göre, âyetteki لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ “Çünkü O, bunu diğer bütün dinlerden üstün kılacaktır” cümlesindeki “bunu” zamiri ile Allahu Teâlâ, İslâm’ı da kastetmiş olabilir, Peygamberini de. Eğer Peygamber kastedilmişse şu şekilde manâ vermek mümkün olacaktır: “Peygamberini galip getirmek suretiyle, onu bütün dinlere üstün kılacaktır.” Yani Allah (c.c.) Peygamberini galip kılacak, böylece dinini de kuvvetli delillerle üstün kılacaktır.³⁸⁶

Kurtubî, “üstün kılmak”tan maksadın onun dışında bir başka dinin kalmaması olmadığını, asıl maksadın müslümanların üstün ve galip gelmeleri olmakla birlikte, ahir zamanda İslâm’ın dışında herhangi bir dinin kalmamasının da bu üstünlüğün kapsamı içerisinde değerlendirilebileceğini söyler. Ayrıca “Muhammed’i (s.a.v.) diğer dinler hakkında bilgi sahibi kılacaktır. Öyle ki onu bu dinlerin bâtil oluş yönleri ile ve sonradan gelen müntesipleri tarafından nerelerinin tahrif edilip nerelerinin değiştirilmiş olduğu hususunda bilgili kılacaktır” sözüyle de farklı bir yorum getirir.³⁸⁷

Bunun ne zaman gerçekleşeceği ve İslam’ın bütün dinlere üstün geleceği zaman ne tür hadiselerin zuhur edeceği hususu merak edilmektedir. Konuyla ilgili *Câmiu’l-Beyân*’da şu iki hadis-i şerif zikredilir.

³⁸³ Râzî, *Mefâtihi’l-Gayb*, c. 29, s. 315.

³⁸⁴ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, c. 7, s. 280.

³⁸⁵ Mâtürîdî, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-Azîm* c. 5, s. 121.

³⁸⁶ Râzî, *Mefâtihi’l-Gayb*, c. 29, s. 315.

³⁸⁷ Kurtubî, *el-Câmiu’l-Ahkâmî’l-Kur’ân*, c. 18, s. 85.

Peygamber Efendimiz, İslam geldikten sonra inkârcılığı yıkmasına rağmen zamanla insanların yozlaşarak tekrar putlara tapmaya döneceklerini beyan etmiş ve şöyle buyurmuştur: “Lat ve Uzza gibi putlara tekrar tapınılmadıkça gece ve gündüz yok olmayacaktır” (Kıyamet kopmayacaktır).

Hiz. Aişe (r.anha) anlatıyor: “Dedim ki: ‘Ey Allahın Rasûlü, Allah: “Müşrikler istemese de dinini bütün dinlerden üstün kılmak için peygamberini hidayet ve hak din ile gönderen O’dur.” (Tevbe sûresi, 9/33) âyetini indirince ben bu işin tamamlandığını sanıyordum.’ Rasûlullah şöyle buyurdu: “Bu iş, Allah’ın dilediği kadar devam edecektir. Sonra Allah, güzel bir rüzgâr gönderecek, kalbinde hardal tanesi kadar iman bulunan herkesi öldürecek, geriye kendisinde hiçbir hayır bulunmayan kimseler kalacaktır. Onlar da atalarının dinlerine dönecektir.”³⁸⁸

Bu rivayetlerle birlikte Kurtubî, Peygamberimiz’den (s.a.v.) içerik olarak daha farklı hadisler aktarır. Bu hadisler İsa’nın (a.s.) yeryüzüne inişiyle ilgilidir. Zemahşerî’nin Mücahid’den aktardığı³⁸⁹ ve Kurtubî’nin de zikrettiği rivayete göre; İsa’nın inişi yeryüzünde İslam dini dışında başka herhangi bir dine inanan kalmayacağı zaman gerçekleşecektir. Kurtubî’nin Ebû Hureyre kaynaklı ikinci rivayeti ise şöyledir: “Çünkü onu” (İslam’ı) İsa’nın gelişi ile “bütün dinlere üstün kılacaktır.” O vakit İslam’ı kabul etmemiş hiçbir kâfir kalmayacaktır.³⁹⁰ İslâm’ın tamamen hâkim olacağı hususu tartışmalıdır. Bu olup bitmiş midir? yoksa gelecekte mi olacaktır? sorusuna konumuz olan Saf sûresinin bu âyetinden net bir cevap çıkarılamamıştır.

Seyyid Kutub, tarih boyunca İslam’a ve müslümanlara müsallat olan zalim diktatörlerin düşmanlıklarını, onların hilelerini, azgınlıklarını ve bu zulüm karşısında inananların direncini, son dönem siyasi olaylarını yorumlamakta ve olayların sosyolojik tahlilini yapmaktadır. Kutub’a göre;

Allah nurunu tamamlamış, dinini eksiksiz kılmış, böylece onlara büyük nimetini sunarak İslam’ı onlara din olarak seçmiştir. İslam’ı, sevdikleri, uğrunda savaştıkları, ateşe girmeye razı olup onu terk ederek küfre dönmeye razı olmadıkları bir din kılmıştır. Böylece din gerçeği hem gönüllerde hem yeryüzünde egemen olmuştur. Bu gerçek bugün halâ yer yer dirilmektedir. Nabzı atmakta ve silkinip ayağa kalkmaktadır. İslama ve müslümanlara karşı sergilenen onca savaşımlara, hilelere, cezalandırmalara, soyutlamalara ve ağır zulümlere, işkencelere rağmen! Çünkü Allah’ın nurunu ağızlarıyla söndürmek, kulların ellerindeki ateş ve demirle onu bastırmak mümkün

³⁸⁸ Taberî, *Câmiü’l-Beyân*, c. 28, s. 88.

³⁸⁹ Zemahşerî, *Keşşâf*, c. 6, s. 106.

³⁹⁰ Kurtubî, *el-Câmiu’l-Ahkâmi’l-Kur’ân*, c. 18, s. 85.

değildir. Azgın zalim diktatörler, siyonistlerin ve haçlı zihniyetinin türettiği sahte kahramanlar bu uzak hedefe ulaştıklarını hayal etseler de Allah'ın bu nurunu söndüremeyeceklerdir. Allah'ın takdiri bu dini hâkim kılmayı dilemiştir. Öyle ise bunun gerçekleşmesi zorunludur, kesindir.³⁹¹

Âyeti tarih perspektifinden bakarak yorumlayan Elmalılı Hamdi Yazır, İslam'ın bu âyetlerde vadedilen şeyin ortaya çıkışının, yükselişinin, Peygamber döneminde “Bu gün size dininizi ikmal edip üzerinize olan nimetimi tamamladım. Sizin için din olarak İslam'ı beğendim” âyeti indiği sırada başladığını ve Abbasî halifeliğinin yıkılışına kadar doğudan batıya bütün dünyaya yayıldığını söyler.³⁹²

Buraya kadar sûrenin mukaddime bölümünden sonra gelen ve ikinci gurup olarak nitelendirdiğimiz âyetler incelenmiştir. Bu grupta yer alan âyetler inananları muhatap alır. Kınama, ikaz ve uyarı üslubundaki bu âyetler ilk dönem müfessirleriyle çağdaş müfessirlerin eserlerinden de istifade ile yorumlanmaya çalışılmıştır. Bundan sonraki bölümde yer alan âyetler üslûp bakımından önceki âyetlerden ayrılır. Burada uyarı ve ikazdan ziyade vaad ve müjdelerin yer aldığı âyetler görürüz. Yine bu âyetler de tefsir kaynaklarında yer alan yorumlardan istifade ile açıklanmaya çalışılacaktır.

³⁹¹ Kutub, *Fi Zılâli'l-Kur'ân*, c. 9, s. 645.

³⁹² Maide, 5/3.

C. ALLAH'IN KULLARINA VAAD ve MÜJDELERİ

Buraya kadar gerekli uyarılar, hatırlatmalar yapılmış, geçmiş peygamberin dönemlerinden örnekler verilerek alınması gereken derslere inananların dikkatleri çekilmiştir. Dokuzuncu âyetten sonra sûreye bambaşka bir iklim hâkim olmuştur. Bir anlamda 10. âyet sûrenin dönüm noktasıdır.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَى تِجَارَةٍ تُنْجِيكُمْ مِنْ عَذَابِ أَلِيمٍ ﴿١٠﴾

تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَتُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿١١﴾

يَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَيُدْخِلْكُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ وَمَسَاكِينَ طَيِّبَةً فِي جَنَّاتٍ عَدْنٍ ذَلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ ﴿١٢﴾

وَأُخْرَى تُحِبُّونَهَا نَصْرٌ مِنَ اللَّهِ وَفَتْحٌ قَرِيبٌ وَبَشِيرٌ الْمُؤْمِنِينَ ﴿١٣﴾

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا أَنْصَارَ اللَّهِ كَمَا قَالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ لِلْحَوَارِيِّينَ مَنْ أَنْصَارِي إِلَى اللَّهِ قَالَ الْحَوَارِيُّونَ نَحْنُ أَنْصَارُ اللَّهِ فَأَمَتَّ طَائِفَةٌ مِنْ بَنِي إِسْرَءِيلَ وَكَفَرَتْ طَائِفَةٌ فَأَيَّدْنَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَى عَدُوِّهِمْ فَأَصْبَحُوا ظَاهِرِينَ ﴿١٤﴾

10. “Ey iman edenler! Sizi elem dolu bir azaptan kurtaracak bir ticareti göstereyim mi size?”

11. “Allah’a ve peygamberine inanır, mallarınızla ve canlarınızla Allah yolunda cihat edersiniz. Eğer bilerseniz, bu sizin için çok hayırlıdır.”

12. “(Bunu yapınız ki) Allah, günahlarınızı bağışlasın, sizi içinden ırmaklar akan cennetlere ve Adn cennetlerindeki güzel meskenlere koysun. İşte bu büyük başarıdır.”

13. “Seveceğiniz başka bir kazanç daha var: Allah’tan bir yardım ve yakın bir fetih (Mekke’nin fethi). (Ey Muhammed!) Mü’minleri müjdele!”

14. “Ey iman edenler! Allah’ın yardımcıları olun. Nasıl ki Meryem oğlu İsa da havârîlere, “Allah’a giden yolda benim yardımcılarım kimdir?” demişti. Havârîler de, “Biz Allah’ın yardımcılarıyız” demişlerdi. Bunun üzerine İsrailoğullarından bir kesim inanmış, bir kesim de inkâr etmişti. Nihayet biz inananları, düşmanlarına karşı destekledik. Böylece üstün geldiler.”

Görüldüğü üzere sûredeki üslûp onuncu âyetten itibaren değişmektedir. Daha önce de işaret ettiğimiz gibi sûrenin ilk âyeti giriş mahiyetinde bir âyet olup bütün varlıkların Allah’ı tesbih ettiği, yani Yüce Allah’ın evrendeki mutlak hâkimiyeti hatırlatılmaktadır. Devam eden âyetlere baktığımızda özetle; bu gerçeği dikkate almayıp özü sözü bir olmamak, verdiği sözü tutmamak kınanmıştır. Savaş gibi en çetin ve sıkıntılı anlarda verilen talimatlara uymayıp nizam ve intizamı bozmanın sevimsizliğine işaret edilmiştir. Peygamber olduğunu bile bile Allah’ın Rasûlüne eziyet etmenin, Peygamberin Allah’tan getirdiğine itibar etmeyip bunun bir sihir olduğunu iddia etmenin, Allah’a karşı yalan uydurmanın, gerçeği inkâr edip Allah’ın nurunu söndürmeye çalışmanın, hele hele Allah’a karşı zevahiri kurtarma çabası içine girmenin ne kadar saçma olduğuna dikkat çekilmiştir. Buraya kadar hep olumsuzluklar gündeme getirilmiş, bunların yapana hiçbir getirisi olmayan ne kadar aşâğılık hadiseler olduğu en belîğ şekilde anlatılmıştır. Önceki peygamberlerden de verilen örneklerle, Hz. Peygamberin ashâbı kesinlikle yapmamaları gerekenler konusunda uyarılmıştır. Onuncu âyetten başlamak üzere sûrenin sonuna kadar devam eden âyetlerde ise müjde üstüne müjde vardır. Öncelikle kurtuluş yolunun gerçek ve samimi bir iman ve bu imanın gereğine uygun davranışlardan geçtiği bildirilmektedir. Hz. Muhammed’den (s.a.v.) önceki peygamber Hz. İsa’nın (a.s.) hayatından örnek verilmekte, Allah’ın dinine samimiyetle yardımcı olanlar büyük fetihler ve zaferlerle, sonrasında da en büyük ödül olan âhiret saadetine kavuşmakla müjdelenmektedir.

1. Elîm Bir Azaptan Kurtaracak Yol

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَىٰ تِجَارَةٍ تُنْجِيكُمْ مِنْ عَذَابٍ أَلِيمٍ ﴿١٠﴾

“Ey iman edenler! Sizi elem dolu bir azaptan kurtaracak bir ticaret göstereyim mi size?”

Bu âyet de, ikinci âyette olduğu gibi doğrudan inananlara hitapla başlamaktadır. Önceki âyetlerde peygamberlere eziyet etmenin, onların getirdiklerini sihir olarak takdim edip alay ve inkar etmenin, bu tür davranışların çıkmaz yol olduğu açıklanmakta, ne yaparlarsa yapsınlar Allah'ın nurunu söndüremeyecekleri vurgulu bir şekilde beyan edilmektedir. Bu uyarılardan sonra doğru hedefe ulaştıracak, Allah'ın rızasının kazanılmasına götürecektir doğru yol gösterilmektedir. Bir anlamda yanlıştan sonra doğru da açık bir şekilde ortaya konulmaktadır. Âyeti bir sonraki âyetle birlikte değerlendirdiğimizde yaratıcı ile kulları arasında bir diyalogun, karşılıklı bir alışverişin varlığından söz edebiliriz. Yüce Allah'ın: “Size bir ticareti göstereyim mi?” buyruğunun “göstereceğim” anlamına geldiği,³⁹³ cümledeki sorunun, teşvik ve özendirmek³⁹⁴ için sorulmuş bir soru³⁹⁵ olarak niteler. Müslümanlar kendilerine sorulmuş bu soru üzerine, “Allah’a andolsun, eğer bu ticareti bilseydik bu uğurda mallarımızı ve evlatlarımızı verirdik” demişlerdir.³⁹⁶

Sûrenin tamamıyla ilgili rivâyet edilen esbâb-ı nüzûlün dışında, münhasıran bu âyetin nüzûl sebebiyle ilgili iki ayrı rivayetten söz edilmektedir. Bunlardan ilki Kurtubî'nin Mukâtil b. Süleyman'a atfettiği rivayettir.³⁹⁷

İbn Kesîr'in Abdullah b. Selam'a dayandırdığı ikinci rivayete göre ise Ashâb-ı Kiram (r.a.) Allah'a (c.c.) en sevimli olan ameli sormak istemişler. İşte bu arzu üzerine Allahu Teâlâ bu âyet-i kerîme'yi inzal buyurmuş ve “Ey îmân edenler; sizi elim azapdan kurtaracak bir ticareti göstereyim mi size?” demek suretiyle adeta mü'minlere müjde vermiştir. İbn Kesîr'e göre bu ticaret; “bitmez tükenmez büyük

³⁹³ Kurtubî, *el-Câmiu'l-Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. 18, s. 86.

³⁹⁴ Bikâî, *Nazmü'd-Dürer*, c. 20, s. 34.

³⁹⁵ Sabuni, *Safvetü't-Tefâsîr*, c. 3, s. 376.

³⁹⁶ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, c. 4, s. 317.

³⁹⁷ Kurtubî'nin tefsirinde yer alan bu rivayete göre âyet, Osman b. Maz'un hakkında inmiştir. O Rasûlullah'a (s.a.v.) şöyle demiştir: Bana izin versen de Havle'yi boşasam, rahipliğe yönelse, et yemeyi kendime haram kılsam, geceleyin hiçbir zaman uyumasam, gündüzün hiçbir zaman oruç açmasam. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: “Şüphesiz ki nikâh benim sünnetimdir. İslam'da ruhbanlık yoktur. Ümmetimin ruhbanlığı Allah yolunda cihattır. Ümmetimin hadımlığı oruç tutmaktır. Allah'ın size helal kıldığı hoş şeyleri haram kılmayınız. Benim sünnetimden olmak üzere ben uyurum, namaz kılarım, oruç açarım, oruç tutarım. Kim benim sünnetimden yüz çevirecek olursa benden değildir.” Bu sefer Osman şöyle dedi: Ey Allah'ın Peygamberi, Allah'a yemin ederim ki Allah'ın en sevdiği ticaretin hangisi olduğunu bilmeyi çok isterdim. Böylelikle ben de o ticareti yapardım. Bunun üzerine bu âyet-i kerime nâzil oldu. Kurtubî, *el-Câmiu'l-Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. 18, s. 87.

bir kazanç, istenenin elde edilmesini sağlayacak, kaçınılması gerekeni ortadan kaldıracak bir ticarettir.”³⁹⁸

Taberî, Katâde’nin bu âyet-i kerimeyi şu şekilde izah ettiğini açıklamaktadır:

Eğer Allah insanlara can yakıcı azaptan nasıl kurtulacaklarını açıklamayacak olsaydı insanlar onu öğrenmek için kendilerini telef ederler ve anlamaya çalışırlardı. Allah şimdi bunu bildirdi ve sizi elîm bir ateşten kurtaracak alış verişin, Allah ve Rasûlüne iman etmek, Allah yolunda mallarınızla canlarınızla cihat etmek olduğunu açıkladı. Bunu bize beyan eden Allah’a hamdolsun.³⁹⁹

Katâde’nin bu sözünden âyetten teşvik ve özendirme anlamını çıkarmanın isabetli bir yorum olduğunu söylemek mümkündür.

Âyetteki عَلَى تِجَارَةٍ “bir ticaret” ifadesi, mü’minler ile Allah (c.c.) arasında olan bir ticareti anlatır. Nitekim Allah Teâlâ, başka bir âyette “Allah, karşılığında cenneti vermek üzere, mü’minlerin canlarını ve mallarını onlardan satın almıştır” (Tevbe, 9/111) buyurmaktadır. Ticaret, almak ve satmak, bir şeyi bir şeyle değiştirmek, kâr etmek maksadıyla mal üzerinde tasarrufta bulunmaktan ibarettir.⁴⁰⁰ Râzî burada maddi ticaretle mânevî ticareti mukayese eder. “Dil ile ikrar, kalp ile tasdikle elde edilen mânevî kârın kişiyi ahiret zahmetlerinden kurtardığını, maddi ticaretle elde edilen kârın ise, fakirlik sıkıntısından ve fakirlikle gelen şeylere sabır zahmetinden kurtardığını” beyan eder. Kalp ile tasdik ve dil ile ikrar ifadelerinin, imanın tarifinde geçtiğini, işte bu sebeple, Hak Teâlâ’nın, bu hususu, “ticaret” lafzı ile anlattığını ifade eden Râzî şöyle bir yorum getirir:

Ticarete kazanmak da kaybetmek de mümkündür. Bu durum iman için de geçerlidir. İman edip, sâlih amellerde bulunan kimseler için bol kazanç ve gözle görülür bir kolaylık vardır. Salih amelden yüz çevirenler için ise bir üzüntü, kederlenme ve net bir zarar vardır.⁴⁰¹

Seyyid Kutub’a göre burada, ifade gücünün tüm etkileme araçları kullanılarak bu çağrının kalpler üzerinde daha büyük bir etki yapması amaçlanmıştır. O’na göre “sizi

³⁹⁸ İbn Kesîr, *Tefsîrû’l-Kur’âni’l-Azîm*, c. 8, s. 112.

³⁹⁹ Taberî, *Câmiü’l-Beyân*, c. 28, s. 89-90.

⁴⁰⁰ el-Halîl, *Kitâbü’l-âyn*, t-c-r md., c. 1, s. 215-216; Râgıb, *Müfredât*, t-c-r md., s.164; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, t-c-r. md., c. 2, s. 19.

⁴⁰¹ Râzî, *Mefâtihü’l-Gayb*, c. 29, s. 316.

elîm azâbtan kurtaracak bir ticâreti göstereyim mi size” sorusu doğrudan duygulara hitap eden, yönelten ve cevaba teşvik eden anlamlı bir sorudur. Kutub bu soruya şöyle cevap veriyor: “Yüce Allah’ın böyle bir ticareti kendisine göstermesini kim istemez ki?”⁴⁰²

Elmalılı “تَجَارَةٍ” kelimesindeki tenvinin ta’zim için olduğunu, yani büyük, şanlı bir ticaret manâsı ihtiva ettiğini, bu nedenle müfessirlerin bu âyeti “bu ticaret, sizi acı bir azabdan kurtarıp, hürriyete kavuşturacak ve büyük murada erdirecek” bir ticaret şeklinde tefsir ettiklerini açıklamaktadır.⁴⁰³

Kıraat alimleri, daha önce bazı âyetlerde geçen farklı ifadelerde olduğu gibi bu âyette geçen تُنَجِّيْكُمْ ifadesini iki farklı tarzda okumuşlardır. Bunlardan el-Hasen, İbn Âmir ve Ebû Hayve âyetteki, “Acı verici olan bir azabtan sizi kurtaracak...” anlamına gelen تُنَجِّيْكُمْ ifadesini şeddesiz olarak, diğerleri تُنَجِّيْكُمْ şeklinde şeddeli olarak okumuşlardır.⁴⁰⁴

“Sizi çok acıklı” acıtıcı “bir azaptan kurtaracak” ifadesine dair açıklamaları Bakara sûresi 10. âyetin tefsirinde yapan Kurtubî, “elîm” kelimesinin tahlilini örneklerle anlatmaktadır.⁴⁰⁵

2. İman ve Cihat

تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَتُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ ذَلِكَُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ

“Allah’a ve peygamberine inanır, mallarınızla ve canlarınızla Allah yolunda cihat edersiniz. Eğer bilerseniz, bu sizin için çok hayırlıdır.”

⁴⁰² Kutub, *Fî Zılâli’l-Kur’ân*, c. 9, s. 647.

⁴⁰³ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, c. 7, s. 292-293.

⁴⁰⁴ Râzî, *Mefâtihü’l-Gayb*, c. 29, s.316; Kurtubî, *el-Câmiu’l-Ahkâmi’l-Kur’ân*, c. 18, s. 87; Bikâî, *Nazmü’d-Dürr*, c. 20, s. 34; Ateş, *Yüce Kur’an’ın Çağdaş Tefsiri*, c. 10, s. 427.

⁴⁰⁵ “Onlara acıklı bir azap vardır” buyruğunda yer alan “elim (acıklı)” kelimesinin Arap dilindeki anlamı, acı veren, can yakan demektir. Nitekim “es-Semî” kelimesi de işittiren anlamına kullanılır. Zu’r-Rimme bir devenin niteliğini anlatırken, şöyle der: “Uzun boylu develeri hızlıca koştururuz, Yüzlerine elim (yakıcı) bir ısı vurarak.” “Elim” kelimesinin çoğulu, “ulemâ” şeklinde gelir, kerim ve kürema gibi. Âlâm da “eşraf” kalıbında acılar anlamındadır. Kurtubî, *el-Câmiu’l-Ahkâmi’l-Kur’ân*, c.1, s. 197-198.

Bu âyette Allah'ın (c.c.) inananlara teklif ettiği, kabul etmeleri ve uygulamaları halinde kendilerini elim bir azaptan kurtaracak beklentiler anlatılır. Esasen bu beklentiler yol gösterme bağlamında yaratıcının kullarına emirleridir. Âyete göre Mü'minlerin yapması gereken iki husus vardır.

1. تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ “Allah’a ve Rasûlüne iman etmek”

2. وَتُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ “Allah yolunda cihat etmek”

Âyetin başlangıcındaki تُؤْمِنُونَ “İman edersiniz” anlamındaki fiil, el-Ferra (ö. 207/822) ve ez-Zeccâc’a (ö. 311/923) göre; “îman ediniz” anlamına gelen ihbarî cümledir.⁴⁰⁶ Bir sonraki âyette cezmlî olarak “günahlarınızı da mağfîret eder” anlamına gelen fiili emrin cevabı olarak yorumlayan el-Ferrâ’nın görüşüne⁴⁰⁷ Zemahşerî de katılmakta ve Ferrâ’nın görüşünün “Delâlet göstermeksizin taalluk ettiği şey ticaret”tir şeklinde anlaşılması gerektiğini beyan etmektedir. Ebû Hayyân da burada ticaret üzerine atfî beyan olduğunu, ticaretin iman ve cihat ile açıklandığını söyler.⁴⁰⁸ Âyetle sanki şöyle denilmiş gibidir: Eğer sizler iman ve cihat ile ticarete varsanız O da sizin günahlarınızı bağışlar.

Bikâî, bu âyetle bir önceki ayet arasında bir münabete kurarak ikisini birlikte değerlendirir. Allah'ın bir önceki sorusuna ‘evet’ şeklinde hızlı bir mukabele ile eden müminler, layık oldukları şekilde iman ile cevap vermişler, canları ve mallarını da ortaya koyarak görevi tamamlamışlardır.⁴⁰⁹

Yüce Allah'ın, sadece kendilerine fayda verecek şeyleri göstermekle iman edenlerin günahlarını bağışlamayacağını söyleyen ez-Zeccâc, ancak, Allah tarafından kendilerine gösterilenlere iman edip cihat etmeleri halinde mağfîret edileceklerini,⁴¹⁰ yani uygulama şartının gerekliliğine vurgu yapar.

⁴⁰⁶ Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, c. 3, s. 154; Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, c. 5, s. 166.

⁴⁰⁷ Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, c. 3, s. 154.

⁴⁰⁸ Ebû Hayyân, *Î'râbü'l-Kur'ân*, c. 5, s. 250.

⁴⁰⁹ Bikâî, *Nazmü'd-Dürer*, c. 20, s. 35.

⁴¹⁰ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, c. 5, s. 166.

Zemahşerî'ye göre تَوَمَّنْ ifadesi, “müste'nef” (başlangıç) bir cümledir.⁴¹¹ Bir önceki âyetin tefsirinde de ifade ettiğimiz gibi Hz. Peygamber'in ashabından içlerinde İbn Abbas'ın da olduğu bir gurup sanki “ne tür ameller işleyelim, nasıl çalışalım?” diye sormuşlar da, Cenâb-ı Hakk cevaben, “Allah'a ve peygamberine iman ediniz...” buyurmuştur. Râzî'ye göre bu, emre imtisâlin vücûbiyyetini (gerekliliğini) net bir şekilde göstermek için kullanılmış bir üslûptur.⁴¹²

Allah'a imanı birinci merhale, Rasûlüne imanı ikinci merhale olarak kabul eden Râzî, تَجَاهَدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ “Allah yolunda mücahede edersiniz” emrini üçüncü merhale olarak kabul eder ve cihadı üç kısma ayırır:

- a) Kişinin nefsiyle arasındaki cihadı. Bu, nefse hükmetmek ve onu yapmayı arzuladığı, şeylerden (günahlardan) alıkoymaktır.
- b) Kişinin nefsi ile diğer mahlûkat arasındaki cihadı. Bu da, mahlûkattan beklentilerini kesmesi, onlara acıması ve onlara merhamet etmesidir.
- c) Kişinin kendisi ile dünyası arasındaki cihadı. Bu da insanın, dünyasını âhireti için bir azık (hazırlık) vasıtası olarak görmesidir.⁴¹³

Bikâî Allah'tan sonra Rasûlüne imanın, Allah'a itaatın ve O'na boyun eğmenin tam bir delili, imandan sonra canla ve malla Allah (c.c.) yolunda cihadın da imanın samiyetiyle ilgili olduğunu açıklar.⁴¹⁴

Kurtubî de önceki müfessirler gibi, bu âyetin bir önceki âyetle münâsebetini ortaya koymakta, Rabbimizin bu âyetle, bir önceki âyette sözünü ettiği ticaretin mahiyetini açıkladığını ifade etmektedir.⁴¹⁵

Ticaret, alanın ve satanın olduğu gibi alınan ve satılan bir mal veya hizmetin olduğu karşılıklı yapılan bir ameliyedir. Âyette bahsedilen ticaret, Allah ile kulları arasında akdedilen bir ticarettir. Bu ticarete Allah'ın kullara, kulların da Allah'a vermeleri gereken bir şey olmalıdır. İşte bu ticarete kulların Allah'a vermeleri gerekeni Elmalılı şöyle açıklar: Allah ve Rasûlüne iman etmek, emirlerini tutmak, verdiği haberlerin ve müjdelerin doğruluğuna inanmak, mallarıyla ve canlarıyla Allah

⁴¹¹ Zemahşerî, bu hadis-i şerifin rivayetini İbn Abbas'a dayandırmaktadır. Zemahşerî, *Keşşâf*, c. 6, s. 107.

⁴¹² Râzî, *Mefâtihi'l-Gayb*, c. 29, s. 316.

⁴¹³ Râzî, *Mefâtihi'l-Gayb*, c. 29, s. 316.

⁴¹⁴ Bikâî, *Nazmü'd-Dürer*, c. 20, s. 35.

⁴¹⁵ Zemahşerî, *Keşşâf*, c. 6, s. 107; Kurtubî, *el-Câmiu'l-Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. 18, s. 87.

yolunda cihat etmek. Bir anlamda iman ile cihadı bütünleştirmek. Bakıldığında kullardan istenenin o kadar da kolay olmadığı görülmektedir. Elmalılı burada cihadın zorluğunu anlatmak için iki âyet-i kerimeyi delil olarak getirir. Birincisi Bakara sûresi 2/216. âyettir.

كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ وَهُوَ كُرْهُ لَكُمْ

“Hoşunuza gitmediği halde savaş size yazıldı (farz kılındı).”

Âyete göre cihat insanların zoruna gider ve sevimli gözükmez. Çünkü âyetin devamında:

وَعَسَىٰ أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ وَعَسَىٰ أَنْ تُحِبُّوا شَيْئًا وَهُوَ شَرٌّ لَّكُمْ

“Bazan hoşunuza gitmeyen bir şey hakkınızda iyi olabilir ve hoşunuza giden bir şey de hakkınızda kötü olabilir...” (Bakara, 2/216) buyurulmuştur.

Elmalılı cihadın öneminin anlatıldığı bir de hadis-i şerif zikreder. Hadîse göre cihat, İslâm’ın hörgücü, yani kubbesidir. İslâm binasının temeli iman, zirvesi ve en yüksek kubbesi, cihattır. Böyle bir iman ve cihadın inananlar için hayırlı olduğu vurgulanmıştır. Burada Elmalılı, âyet ve hadislerin içeriklerindeki vurgulara dayanarak sosyolojik bir de yorum yapar:

Herhalde fâsıkların, zalimlerin ve müşriklerin hükmü altında esaretle ezilmektense, Allah yolunda ve hak uğrunda mallarınız ve canlarınızla savaşıp ya şehid ya gazi olmak elbette hayırlıdır. İlim sahibi olur ve iman ile cihat etmesini bilerseniz cihadın hayırlı olduğunu anlarsınız. Demek ki cihat için de körükörüne hareket edilmemeli, bilgi sahibi olunmalıdır. Çünkü iman ve ümitle itaat etmek, ümitsizlik ve küfürden; cihat ve şehadet ise esaret ve zilletten her halde hayırlıdır.⁴¹⁶

Seyyid Kutub âyetteki “...mallarınızla ve canlarınızla Allah yolunda cihat edersiniz” ifadesinin bu sûrenin ele aldığı temel konu olarak niteler. Kutub’a göre bu bir hatırlatmadır. Çünkü yüce Allah, insanın manevî dünyasının böyle hatırlatma ihtiyacı içinde olduğunu bilmektedir. İnsanın yapısı itibarıyla İlâhi nizamın yeryüzünde tesisi ve bunun bekçiliğini yapması, böyle zorunlu ve kaçınılmaz bir görevi üstlenmesi için sürekli teşviiklere ihtiyacı vardır. Allah (c.c.) ticareti

⁴¹⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, c. 7, s. 293.

süsleyerek güzelleştirmiş ve arkasından şöyle buyurmuştur: “Eğer bilerseniz bu sizin için daha hayırlıdır.”⁴¹⁷

3. Mü'mine İman Emri Verilmesinin Hikmeti

Burada dikkat çeken önemli bir husus da şudur. Onuncu âyet “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا” Ey iman edenler...” ifadesiyle, onbirinci âyet ise تَوَكَّلْ takdiren “iman ediniz” emriyle başlamaktadır. Âyetin başındaki, “Ey iman edenler...” nidasından sonra, “Allah’a ve peygamberine iman edersiniz” buyruğu ile yeniden imanı emretme ne anlama gelmektedir?” Burada iman etmesi istenenler kimlerdir? Râzî, muhatap kitle ile ilgili üç ihtimalden söz eder:

Birincisi, bu ifade ile münafıklara hitap edilmiş olabilir. Çünkü onlar, gerçekte değil, zahiren iman edenlerdir.⁴¹⁸

İkincisi, Ehl-i Kitap, yani yahudi ve hristiyanlar kastedilmiştir. Çünkü bunlar, önceki kitaplara iman etmişlerdi. Buna göre Cenâb-ı Hakk sanki burada, “Ey önceki kitaplara iman edenler, Allah’a ve O’nun Rasûlü olan Muhammed’e de iman edin” demektedir.

Üçüncü ihtimal olarak da gerçek mü’minler kastedilmiştir.⁴¹⁹

Konuyla ilgili aşağıdaki üç âyet ve bir hadisi delil olarak getirmesine bakılırsa Râzî’nin bu üç ihtimalden sonuncusunu tercih ettiği söylenebilir.

1. فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَرَزَادَتْهُمْ إِيمَانًا وَهُمْ يَسْتَبْشِرُونَ ﴿١٢٤﴾

“İman edenlere gelince bu, onların imanını artırır” (Tevbe, 9/124).

2. يُثَبِّتُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ وَيُضِلُّ اللَّهُ الظَّالِمِينَ وَيَفْعَلُ اللَّهُ مَا يَشَاءُ ﴿٢٧﴾

“Allah iman edenleri hem dünya hayatında hem de ahirette sabit bir sözle sağlamlaştırır, zalimleri ise saptırır. Ve Allah dilediğini yapar” (İbrahim, 14/27).

3. يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَالْكِتَابِ الَّذِي نَزَّلَ عَلَى رَسُولِهِ وَالْكِتَابِ الَّذِي أَنْزَلَ مِنْ قَبْلُ ﴿١٣٦﴾

⁴¹⁷ Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, c. 9, s. 647.

⁴¹⁸ Râzî, *Mefâtihi'l-Gayb*, c. 29, s. 317.

⁴¹⁹ Râzî, *Mefâtihi'l-Gayb*, c. 29, s. 317.

“Ey iman edenler! Allah’a, Peygamberine, Peygamberine indirdiği kitaba ve daha önce indirdiği kitaba iman edin” (Nisâ, 4/136).

Hiz. Peygamber de (s.a.v.) “Abdestini yenileyen, sanki imanını yenilemiş gibi olur” buyurmuştur.⁴²⁰

Âyetin sonundaki **ذَٰلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ** “İşte bu sizin için çok hayırlıdır” ifadesinde geçen işaret zamirinin âyetin başında geçen “Allah’a ve Rasûlüne iman etme, O’nun yolunda cihat etme gibi şeyleri işaret ettiğini söyleyen Râzî, “bunlarla emrolunmanız, bunlarla mükellef tutulmanız, nefsinize uymanızdan daha hayırlıdır” manasına geldiğini söyler.”⁴²¹ Bıkâî, bu âyette kalpleri katılaşmış kafirler için de ölmeden önce bir yol gösterme olduğunu beyan etmektedir.⁴²²

4. İman Edip Cihat Edenlere Allah’ın Vereceği Mükâfât

يَغْفِرُ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَيُدْخِلُكُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ وَمَسَاكِينٌ طَيِّبَةً فِي جَنَّاتٍ عَدْنٍ ذَٰلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ ﴿١٢﴾

“(Bunu yapınız ki) Allah, günahlarınızı bağışlasın, sizi içinden ırmaklar akan cennetlere ve Adn cennetlerindeki güzel meskenlere koysun. İşte bu büyük kazançtır.”

Bu âyetle bir önceki âyet arasında tam bir münâsebet vardır. Âyet, bir önceki âyetle emir manâsına olan “Allah’a ve Rasûlüne inanırsınız” mealindeki haber cümlesinin cevabıdır. (Allah’a ve Rasûlüne iman ediniz ki... sizi bağışlasın) Yani, “Allah’a ve Rasûlüne iman (edin) ve O’nun yolunda cihat edin. Eğer bunları yaparsanız, Allah da karşılığında sizin günahlarınızı bağışlar, yani sizi onlardan sorumlu tutmaz. Sizi, altından cennet nehirleri akan köşklere yerleştirir, bağlara ve bahçelere sokar, Adn cennetlerindeki güzel makamlara koyar ve sizi devamlı kalınacak cennetlerde yüksek köşklarle ödüllendirir. İşte anlatılan bu kazanç, öyle büyüktür ki, ondan öte kazanç yoktur. Öyle büyük bir mutluluktur ki, ondan öte daha büyük bir mutluluk olamaz.”⁴²³

Râzî, geçmiş dönem âlimlerinin âyeti şu şekilde tahlil ettiklerini aktarır:

⁴²⁰ Râzî, *Mefâtihi’l-Gayb*, c. 29, s. 317.

⁴²¹ Râzî, *Mefâtihi’l-Gayb*, c. 29, s. 317.

⁴²² Bıkâî, *Nazmü’d-Dürer*, c. 20, s. 37.

⁴²³ Taberî, *Câmiü’l-Beyân*, c. 28, s. 90; Râzî, *Mefâtihi’l-Gayb*, c. 29, s. 317; İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-Azîm*, c. 8, s. 112.

Emir manâsındaki, ‘Allah’a ve peygamberine iman edersiniz...’ cümlesinin cevabı, aynı âyetteki, ‘İşte bu sizin için çok hayırlıdır’ cümlesidir. Bu âyetin başındaki يَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ ifadesiyle ‘hayır’ olanın ne olduğu açıklanmaktadır. Bu açıklama nedeniyle يَغْفِرْ fiilinin meczum olması nedeniyle, ‘işte bu sizin için çok hayırlıdır’ ifadesi mahallen meczum olmuştur. Bu, Münafikûn sûresindeki لَوْلَا أَخَّرْتَنِي إِلَىٰ أَجَلٍ قَرِيبٍ فَأَصَّدَّقْتُ وَأَكُن مِّنَ الصَّالِحِينَ ‘Beni yakın bir zamana kadar geciktirsen de sadaka verip iyilerden olsam!’ (Münafikûn, 63/10) âyetine benzetilmiştir. Çünkü buradaki فَأَصَّدَّقْتُ ifâdesi, لَوْلَا أَخَّرْتَنِي ifadesinden ötürü, mahallen meczumdur.⁴²⁴

Kurtubî bazılarının يَغْفِرْ لَكُمْ “Günahlarınızı da mağfiret eder” ifadesini (“ra” harfini lam harfine) idğam ile okumuş okumalarına rağmen bu şekilde okumanın güzel olmadığını, güzel olanın idğam yapılmaması olduğunu söyler. Çünkü “ra” harfi mütekerrer bir harftir ve güçlüdür. Kuvvetli bir harf, daha zayıf bir harfe idğam edilmez.⁴²⁵

Âyette geçen teşvik unsurları şunlardır:

يَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ Günahlarınızı bağışlar,

وَيُدْخِلُكُمْ جَنَّاتٍ Sizi cennetlere sokar.

Bu tür teşvik ifadelerinin Tevrat’ta da geçtiğine vurgu yapan Râzî, Allahu Teâlâ’nın bu âyetinde mü’min kullarını, malı mülkü terkedip, servetlerini Allah yolunda infâk etmeye ve cihat etmeye teşvik ettiğini söyler.⁴²⁶ Râzî gibi Mevdudî de bu ticaretin asıl kârının, ahiretin sonsuz hayatında elde edileceğini söyler ve bunları şöyle sıralar:

- a. Allah’ın azabından korunmanız,
- b. Günahlarınızın affedilmesi,
- c. Allah’ın nimetlerinin sonsuz olduğu cennete girmeniz.⁴²⁷

Adn, cennetteki güzel yerler, bostanlar, ıslaha ihtiyacı olmayan ikamet edilecek mekânlar demektir.⁴²⁸

⁴²⁴ Râzî, *Mefâtihü’l-Gayb*, c. 29, s. 317.

⁴²⁵ Kurtubî, *el-Câmiu’l-Ahkâmi’l-Kur’ân*, c. 18, s. 88.

⁴²⁶ Râzî, *Mefâtihü’l-Gayb*, c. 29, s. 318.

⁴²⁷ Seyyid Ebü’l-A’la Mevdudî (1903-1979), *Tefhimü’l-Kur’an: Kur’an’ın anlamı ve tefsiri*, ed. Ali Bulaç; trc. Muhammed Han Kayani (vd), c. 6, s. 259, İstanbul: İnsan Yayınları, 1986.

5. Allah'ın Yardımı ve Fetih Müjdesi

وَأُخْرَى تُحِبُّونَهَا نَصْرٌ مِّنَ اللَّهِ وَفَتْحٌ قَرِيبٌ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ ﴿١٣﴾

“Seveceğiniz başka bir kazanç daha var: Allah’tan bir yardım ve yakın bir fetih (Mekke’nin fethi). (Ey Muhammed!) Mü’minleri müjdele!”

Bu âyetin doğrudan 11. ve 12. âyetlerle münâsebeti vardır. Bir önceki âyette verilen müjdelere ahirette elde edilecek kazançlardır. Taberî, Allah’a ve Rasûlüne iman edip, Allah yolunda mallarıyla ve canlarıyla cihat edecek, olanların ahiretin yanı sıra bu dünyada da bir mükafaat elde edeceklerini bunun da, Allah’ın, kâfirlere karşı inananlara zafer bahşetmesi ve yakın bir fetih vermesi olduğunu söyler.⁴²⁹

Âyetteki وَأُخْرَى تُحِبُّونَهَا “Ve sevdiğiniz bir diğeri daha” ifadesinden neyin kastedildiği hususunda ihtilaf vardır. “Diğeri” ifadesi önceki âyetlere mi bir atıftır yoksa kendinden sonra gelen âyetlere veya âyetlerden bir bölüme mi işaret eder? İlk dönem Arap dili ve tefsir âlimlerinden el-Ahfeş’e (215/830) göre atıf önce geçen bir ifadeye yapılmış olup bu, تِجَارَةٌ “ticaret” kelimesidir. Bundan dolayı وَأُخْرَى kelimesi cer konumundadır.⁴³⁰ el-Ferra ise işaretin kendinden sonraya olduğunu, ref konumundaki أُخْرَى ifadesinin başında “لكم” kelimesinin takdir edilmesi gerektiğini, bu durumda âyetin manâsının “sizin için ahiret sevabıyla birlikte dünyada sevdiğiniz bir şey daha” şeklinde olacağını, sevilen şeyin “Allah’ın yardımı ve yakın bir fetih” olduğunu söyler.⁴³¹ el-Ferrâ’nın bu görüşüne katılan Taberî, “sevdiğiniz bir diğeri daha” sözünden kastın “Allah’tan bir yardım ve yakın bir fetih” olduğunu ifade

⁴²⁸ Bikâî, *Nazmü'd-Dürer*, c. 20, s. 38; “Çok hoş meskenler” buyruğu ile ilgili olarak Kurtubî şöyle bir rivayet aktarır: Ebu'l-Huseyn el-Âcurî, el-Hasen’in şöyle dediğini rivayet etmektedir: Ben İmran b. el-Husayn’e ve Ebû Hureyre’ye şu; “çok hoş meskenler” buyruğunun tefsirine dair soru sordum, her ikisi de şöyle dedi: Sen bu işi bilene sordun. Biz Rasûlullah’a (s.a.v.) buna dair soru sorduk, şöyle buyurdu; “Cennette inciden bir saraydır. Onun içinde kırmızı yakuttan yetmiş ev vardır. Her bir evde yeşil zebircetten yetmiş oda vardır. Herbir odada yetmiş divan vardır. Her divan üzerinde her renkten yetmiş döşek vardır. Her döşegin üzerinde hûrî’l-ıyn’dan yetmiş kadın vardır. Her odada yetmiş sofrâ vardır. Her sofrâ üzerinde de yetmiş çeşit yemek vardır. Yine her odada yetmiş erkek ve kız hizmetçi vardır. Şanı yüce ve mübarek olan Allah, mü’min kişiye tek bir sabah vaktinde bütün bunların üstesinden gelebilecek kadar güç verecektir. Kurtubî, *el-Câmiu’l-Ahkâmi’l-Kur’ân*, c. 18, s. 88.

⁴²⁹ Taberî, *Câmiü’l-Beyân*, c. 28, s.90.

⁴³⁰ Ahfeş, *Meâni’l-Kur’ân*, c. 2, s.708.

⁴³¹ Ferrâ, *Meâni’l-Kur’ân*, c. 3, s.154. Kurtubî de Ferrâ’nın görüşüne katılır ve “bir diğeri” ifadesinin ref konumunda olduğu söyler. Yani sizin için sevdiğiniz bir başka özellik ve bir diğeri ticaret daha vardır. “Allah’tan bir zafer,” o Allah’tan gelecek zaferdir, demektir, Buna göre; “Bir zafer”, “bir diğeri” anlamındaki lafzın tefsiridir. Kurtubî, *el-Câmiu’l-Ahkâmi’l-Kur’ân*, c. 18, s. 89.

eder.⁴³² Râzî'ye göre ise, âyetteki *نَصْرٌ مِّنَ اللَّهِ* “Allah’dan bir galibiyet...” ifadesi, *وَأُخْرَى* “diğeri” ifadesinin tefsiridir. Çünkü doğru olan, bu ifadenin, “ticaret”in tefsiri olmasıdır. Çünkü yardım, bir ticaret değildir. Aksine ticaretin neticesi, yani kârıdır.⁴³³ Esasında bir manâda dünyada elde edilen bir kazanç söz konusudur. Bu nedenle Zemahşerî, Râzî ve Bikâî gibi alimler *تُحِبُّونَهَا* ifadesinin dünya sevgisinden dolayı hafif bir kınama ihtiva ettiğini de söylemişlerdir.⁴³⁴

İbn Kesîr de âyeti, “diğeri” ifadesini kendinden sonra gelene hamlederek şöyle tefsir etmiştir: Bununla birlikte seveceğiniz daha başka bir şey daha veririm: O da “Allah katından yardım ve yakın bir fetih”tir. Siz Allah’ın (c.c.) dini için savaşır ve O’nun dinine yardım ederseniz bunun karşılığında Allah da size yardım etmeyi tekeffül eder. Görüşünü desteklemek üzere şu iki âyeti delil olarak sunmuştur. “Ey îmân edenler; eğer siz Allah’a yardım ederseniz O da size yardım eder ve sebatınızı artırır” (Muhammed, 47/7). Ve yine bir başka âyette şöyle buyurur: “Allah, kendisine yardım edenlere elbette yardım eder. Şüphesiz ki Allah; Kavî’dir, Azîz’dir” (Hacc, 22/40).⁴³⁵ Bikâî ‘diğeri’ ifadesini, insanın peşin olanı daha çok sevdiği ve daha fazla mutluluk duyduğu için dünyada verilen nimetlere ilave nimet olarak anlamlandırır.⁴³⁶

İbn Kesîr’in ahiret nimetiyle birleştirilmiş, dünyanın en hayırlı şeyi olarak nitenlendirdiği⁴³⁷ “yakın bir fetih” Allah’a ve Rasûlüne itaat edip Allah’a ve dinine yardım edenlere müjdelenen bir fetihtir. Ancak bu fethin nerenin fethi olduğuna dair de bir ittifak yoktur. İbn Abbas’a göre, İran ve Bizans ülkelerinin fethedileceğine işaret edilmektedir.⁴³⁸ Zemahşerî, Hasan el-Basrî’nin, burada bahsedilen fetih ile Fars ve Roma imparatorluklarının fethinin kastedilmiş olduğunu söylediğini aktarır. Diğer bazı müfessirlere göre ise “yakın fetih”, Mekke’nin fethidir.⁴³⁹ Bu sûreden

⁴³² Taberî, *Câmiü’l-Beyân*, c. 28, s. 90.

⁴³³ Râzî, *Mefâtihi’l-Gayb*, c. 29, s. 318.

⁴³⁴ Zemahşerî, *Keşşâf*, c. 6, s. 107; Râzî, *Mefâtihi’l-Gayb*, c. 29, s. 318; Bikâî, *Nazmü’d-Dürer*, c. 20, s. 39.

⁴³⁵ İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-Azîm*, c. 8, s. 112.

⁴³⁶ Bikâî, *Nazmü’d-Dürer*, c. 20, s. 38.

⁴³⁷ İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-Azîm*, c. 8, s. 112.

⁴³⁸ Kurtubî, *el-Câmiu’l-Ahkâmi’l-Kur’ân*, c. 18, s. 89.

⁴³⁹ Zemahşerî, *Keşşâf*, c. 6, s. 107; Râzî, *Mefâtihi’l-Gayb*, c. 29, s. 318; Bikâî, *Nazmü’d-Dürer*, c. 20, s. 39; İbn Âşûr, *Tefsîrü’t-Tahrir ve’t-Tenvir*, c. 28, s. 171.

sonra inen Fetih Sûresinde de Hz. Muhammed'e "açık bir fetih" verildiği bildirilmektedir. Bunun Hudeybiye Barışı olarak tefsir edildiğini söyleyen Süleyman Ateş, Hayber olayını ve orada Müslümanların kazanımlarını "yakın fetih" in delilleri olarak sayar.⁴⁴⁰

"Mü'minlere müjdele!" ifadesi, Kurtubî'ye göre "Allah'ın kendilerinden razı olduğu müjdesini ver" manâsına gelmektedir.⁴⁴¹

Seyyid Kutub insanı en iyi tanıyanın Allah (c.c.) olduğunu, dolayısıyla onun duygu dünyasına ne şekilde hitap edeceğini O'nun bildiğini söylerek şu yorumu yapar:

Yarattığı kullarını en iyi şekilde tanıyan yüce Allah, gönüllerin zaafa düşeceğini, güzel arzuların zamanla sönebileceğini, çabaların tükenebileceğini, rahatlık sevgisinin tüm bu duyguları bastırabileceğini ve onları alçak bir hayata razı olmaya götürebileceğini bilmektedir. İşte bu nedenle Kur'an-ı Kerim söz konusu gönüllere cihat aşkını aşılamaya ve onları bu şekilde tedavi etmeye çalışır. Çeşitli vesilelerle defalarca pekiştirdiği çağrılarda bulunur. Değişik mesajlar ve etkileyici çağrılarla onları beslemeye çalışır. Onları sadece imanları ile başbaşa bırakmaz.⁴⁴²

6. Allah'ın Yardımcıları Olmak

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا أَنْصَارَ اللَّهِ كَمَا قَالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ لِّلْحَوَارِيِّينَ مَنْ أَنْصَارِي إِلَى اللَّهِ قَالَ
الْحَوَارِيُّونَ نَحْنُ أَنْصَارُ اللَّهِ فَأَمَنَّا طَائِفَةٌ مِّنْ بَنِي إِسْرَءِيلَ وَكَفَرَتْ طَائِفَةٌ فَأَيَّدْنَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَى
عَدُوِّهِمْ فَأَصْبَحُوا ظَاهِرِينَ ﴿١٤﴾

"Ey iman edenler! Allah'ın yardımcıları olun. Nasıl ki Meryem oğlu İsa da havârîlere, "Allah'a giden yolda benim yardımcıları kimdir?" demişti. Havârîler de, "Biz Allah'ın yardımcılarıyız" demişlerdi. Bunun üzerine İsrailoğullarından bir kesim inanmış, bir kesim de inkâr etmişti. Nihayet biz inananları, düşmanlarına karşı destekledik. Böylece üstün geldiler."

Sûrenin son âyeti de ikinci ve dokuzuncu âyette olduğu gibi doğrudan inanlara hitapla, يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا "Ey iman edenler" ifadesiyle başlamaktadır. Muhatap alınan

⁴⁴⁰ Ateş bu iddasını ispatlamak üzere şu açıklamayı yapmaktadır. "Hudeybiye Barışından sonra vuku bulan Hayber olayında Müslümanların eline çok ganimet geçmiştir. Böylece Kur'an'ın haber verdiği dünya ödülü (zafer, yakın fetih ve ganimetler), hemen bu sûrenin inişinden sonra vukubulan Hudeybiye Barışı, Hayber Vak'ası ve sonraki olaylarla birbir gerçekleştirmeye başlamıştır." Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, c. 9, s. 419.

⁴⁴¹ Kurtubî, *el-Câmiu'l-Ahkâmî'l-Kur'ân*, c. 18, s. 89.

⁴⁴² Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, c. 9, s. 649.

hedef kitle; Allah'ı ve Peygamberi Muhammed'i (s.a.v.) tasdik etmiş,⁴⁴³ Allah yolunda mallarıyla ve canlarıyla cihat edip günahları bağışlanmış, cennete girmeye hak kazanmış, Allah'ın yardımı ve "yakın bir fetih"le müjdelanmış müslümanlardır. Bu âyetle de Allah (c.c.), mü'min kullarına bütün halleriyle, söz ve fiilleriyle Allah'a yardımcı olmalarını emretmekte, tıpkı "Allah'a giden yolda benim yardımcılarım kim?" diye sorduğunda Havârîlerin İsa'ya (a.s.) icabet ettiği gibi, siz de Allah'a ve Rasûlüne icabet edin⁴⁴⁴ buyurmaktadır.

Arap dili âlimleri أَنْصَارَ اللَّهِ "Allah'ın yardımcıları" ifadesini iki farklı şekilde okumuşlardır. İbn Kesîr, Ebû Amr ve Nâfî, buyruğu أَنْصَارًا لِلَّهِ şeklinde (ra harfini) tenvinli okumuş ve şöyle demişlerdir: "Bu okunuşla âyetin anlamı sebat gösterin ve düşmanlarına karşı kılıç ile Allah'ın (dininin) yardımcıları olun, demektir."⁴⁴⁵ Bikâî âyetin bu şekilde okunması durumunda; 'bazı şeylerde O'nun yardımcısı olun' manâsına gelir - ki o da en düşük derecede de olsa iman üzere sabit olun demek gibidir - şeklinde açıklama yapmaktadır.⁴⁴⁶ İbn Mes'ûd (r.a.) bu ifadeyi, كُونُوا أَنْصَارَ اللَّهِ şeklinde kıraat etmiştir. Arap dili ve edebiyatı, fıkıh, hadis ve kıraat âlimi Ebû Ubeyd (ö. 224/838) ile Basralı, Kûfeli ve Şam'lı kıraat âlimleri, أَنْصَارَ اللَّهِ "Allah'ın yardımcıları" şeklinde tenvinsiz okumuşlar ve "Allah" ismi celâlinin başındaki izafet lam'ını hazfetmişlerdir.⁴⁴⁷

Âyetle ilgili kimin kime, hangi şekilde yardımcı olacağı hususunda müfessirler farklı yorumlarda bulunmuşlardır. Mukâtil, Havârîlerin Meryem oğlu İsa'ya (a.s.) yardım etmeleri örnek gösterilerek yardım edilmesi istenenin Muhammed (s.a.v.) olduğunu,⁴⁴⁸ Taberî ise, âyetin 'sizden önce Meryem oğlu İsa'nın (a.s.) en yakınındaki adamlarına: "Allah yolunda benim yardımcılarım kim olacak" diye sorduğunu, anlaşılması gerekenin 'siz de Allah'ın dininin yardımcıları olun' şeklinde olduğunu söylemişlerdir.⁴⁴⁹ "Allah'ın yardımcıları olun" ifadesinin ilk bakışta kalpte bir takım şüpheler uyandırdığını, çünkü Allah'ın kimseden korkmadığını ve

⁴⁴³ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, c. 28, s. 91.

⁴⁴⁴ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, c. 8, s. 113.

⁴⁴⁵ Kurtubî, *el-Câmiu'l-Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. 18, s. 89.

⁴⁴⁶ Bikâî, *Nazmü'd-Dürer*, c. 20, s. 40-41.

⁴⁴⁷ Kurtubî, *el-Câmiu'l-Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. 18, s. 89.

⁴⁴⁸ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, c. 4, s. 317.

⁴⁴⁹ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, c. 28, s. 91.

kimsenin yardımına ihtiyacı olmadığını söyleyen Mâtürîdî, konunun anlaşılması için “Allah’a güzel bir borç verin” (Müzzemmil, 73/20) âyetini delil olarak getirerek şu yorumu yapar:

Allah’a borç vermek fiilen mümkün değildir. Ancak, Allah’ın emrine uygun olarak insanlara merhametli davranmak, yoksullara yardım etmek ve bunların karşılığını ahirette Allah’tan beklemek Allah’a borç vermek gibidir. Aynı şekilde Allah’ın dinine ve O’nun Rasûlüne yardımcı olmak, Allah’a yardım etmek manâsına gelir.⁴⁵⁰

Zemahşerî ve Râzî’ye göre âyetteki, “Allah’ın yardımcıları olun” ifadesi, bu nusreti sürdürmeyi ve o yardıma devam edilmesini emreden bir ifade olup “O’nun dinine yapmakta olduğunuz yardım işine devam edin” demektir.⁴⁵¹ Bikâî ise âyette Allah’ın (c.c.) sanki müminlere “Hz. Peygamberin size şöyle söylemesini emrettim: ‘Bütün gücünüzle, yardımcı olma vasfının en yüksek derecesiyle Allah’ın yardımcıları olun’ dediğini söyler.”⁴⁵²

“Allah yolunda benim yardımcılarım kim olacak?” buyruğunun, “Allah ile birlikte bana kim yardımcı olur?” veya “Beni Yüce Allah’a yakınlaştıracak ameller hususunda yardımcım kim olur?” şeklinde anlaşılması gerektiğini açıklayan Kurtubî, bir de benzetme yapar: الذَّودُ إِلَى الذَّودِ إِبْلٍ أَيَّ مَعَ الذَّودِ “Küçük deve sürüsü, küçük deve sürüsüne (katılırsa) büyük bir deve sürüsü olur” şeklinde kullanılan ifade aynen şuna benzer. “Küçük deve sürüsü, bir diğer küçük sürü ile birlikte olursa..” şeklinde söylemek gibidir.”⁴⁵³

Zemahşerî’ye göre, âyetteki İsa’nın (a.s.) اِنصَارِي إِلَى اللَّهِ sorusu, Havârîlerin verdiği cevabına uygun bir sorudur.⁴⁵⁴ Said Havva da âyete ‘Allah’ın dininin yardımcıları olun’⁴⁵⁵ manâsı vermiştir. Bir diğer görüşe göre buyrukta hazfedilmiş

⁴⁵⁰ Geniş bilgi için bkz. Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, c. 5, s. 123. Mâtürîdî Muhammed sûresi 7. âyeti de aynı konuya delil olarak getirir. اَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اِنْ تَنْصُرُوا اللَّهَ يَنْصُرْكُمْ “Ey iman edenler! Eğer siz Allah’a yardım ederseniz Allah da size yardım eder.” Allah’a yardım etmekten kasıt, Allah’ın dinine veya O’nun Rasûlüne ya da Hakk’a yardım etmektir.

⁴⁵¹ Zemahşerî, *Keşşâf*, c. 6, s. 107; Râzî, *Mefâtihi’l-Gayb*, c. 29, s. 318.

⁴⁵² Bikâî, *Nazmü’d-Dürer*, c. 20, s. 40.

⁴⁵³ Kurtubî, *el-Câmiu’l-Ahkâmî’l-Kur’ân*, c. 18, s. 90.

⁴⁵⁴ Geniş bilgi bkz. Zemahşerî, *Keşşâf*, c. 6, s. 107; Râzî, *Mefâtihi’l-Gayb*, c. 27, s. 318.

⁴⁵⁵ Said Havva, *el-Esâs fi’t-Tefsîr*, c. 10, s. 5888.

lafızlar vardır. Aslında bu, “Ey Muhammed onlara Allah’ın yardımcıları olunuz de” demektir.⁴⁵⁶

İnananlara “Allah’ın yardımcıları olun” derken İsa’dan (a.s.) örnek gösterilmesini, cihatla destek verme ve taraf çıkma işinin, sadece Ümmet-i Muhammed’e has bir görev olmadığına işaret olarak sayan Râzî, İsa’nın (a.s.) arkadaşlarının çağrıya cevap verip, Muhammed’in (s.a.v.) ashabının buna cevap vermemesini şöyle yorumlar:

Hz. İsa’nın (a.s.) sözü, soru üslûbundadır ve buna cevap vermek gerekmiştir. Hz. Muhammed’in (s.a.v.) sözü ise susturma ve emir şeklinde olup, buna cevap vermek değil, emre uymak gerekir. Bu emir ise, ‘Allah’ın yardımcıları olun’ âyetidir.⁴⁵⁷

Âyetteki كُنُوا أَنْصَارَ اللَّهِ ifadesinde geçen “Ensar”dan kimin kastedildiğine dair farklı görüşler ileri sürülmüştür. Râzî Katâde’ye atıfla âyetle kastedilen Ensar’ın hepsinin Kureyşli oldukları görüşünü dile getirmiştir.⁴⁵⁸ İbn Kesîr bunların Mekke döneminde hacc günlerinde Rasûlullah’ın (s.a.v.): “Rabbimin risâletini tebliğ edinceye kadar kim beni koruyacak? Çünkü Kureyş’liler Rabbimin risâletini tebliğ etmeme mani oluyorlar” demesi üzerine, Allahu Teâlâ’nın Medîne halkından kendisine yardımcı olarak gönderdiği Evs ve Hazrec kabilelerine mensup insanlar olduğunu söyler. Bunlar Allah Rasûlüne bîat etmişler, Medine’ye hicret ettiği takdirde kızıla ve karaya karşı koruyacaklarını bildirdirmişler ve onu desteklemişlerdir. O, Ashabı ile beraber Medine’ye hicret edince de Allah’a verdikleri sözün gereğini yerine getirip onu korumuşlardır. Bu sebeple Allah ve Rasûlü onlara, yardımcılar anlamına gelen “Ensâr” adını vermiş, bu da onların özel ismi olmuştur.⁴⁵⁹ Kurtubî de İbn Kesîr gibi düşünür ve Ma’mer’e atfen âyetle kastedilen “Ensar”ın Akabe’de Hz. Peygamber’e biat eden 70 kişilik Medineli grup olduğunu söyler.⁴⁶⁰ Ancak sûrenin nüzûl zamanı dikkate alınırsa âyetle geçen “Ensar” ile müslüman Medine halkına verilen Ensar

⁴⁵⁶ Kurtubî, *el-Câmiu’l-Ahkâmi’l-Kur’ân*, c. 18, s. 89; Bikâî, *Nazmü’d-Dürer*, c. 20, s. 40.

⁴⁵⁷ Râzî, *Mefâtihi’l-Gayb*, c. 29, s. 318-319. Râzî bu sahâbelerin şunlar olduğunu söyler: Ebû Bekir, Ömer, Ali, Hamza, Cafer, Ebû Ubeyde, Osman b. Maz’ûn, Sa’d b. Malik, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. el-Avvam (r.ahm). Elmalılı’nın Katade’den aktardığı rivayette; bu sahâbeler arasında hem Osman hem de Osman b. Mazun isimleri geçer. Ayrıca Abdurrahman b. Avf ve Sa’d b. Malik yerine Sa’d b. Ebi Vakkas isimleri yer almaktadır. Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, c. 7, s. 299.

⁴⁵⁸ Râzî, *Mefâtihi’l-Gayb*, c. 29, s. 318; Kurtubî, *el-Câmiu’l-Ahkâmi’l-Kur’ân*, c. 18, s. 90.

⁴⁵⁹ İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-Azîm*, c. 8, s. 113.

⁴⁶⁰ Kurtubî, *el-Câmiu’l-Ahkâmi’l-Kur’ân*, c. 18, s. 89.

ismi farklı anlamlar ifade etmektedir. Çünkü Medinelilerin bu sıfatla muttasıf olmaya hak kazanmaları, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ashabı ile birlikte Medine'ye hicret etmesi ve Medine halkının muhacirlere tam anlamıyla kucak açması, her şeylerini onlarla paylaşması neticesinde, yani sûrenin nüzûlünden önce olmuştur. Âyette geçen "Ensar" ifadesi ise genel bir ifadedir. Kanaatimizce her dönemde Allah'ın dininin tüm insanlığa ulaşması için çalışan tüm mü'minleri kapsar.

Hz. İsa'nın (a.s.) "Allah'a (c.c.) davet konusunda kim bana yardım eder?" sorusuna حَوَارِيُّونَ "Biziz Allah'ın yardımcıları"⁴⁶¹ cevabıyla mukabelede bulunan "Havârîler" kelimesi, Kur'ân-ı Kerim'de üç ayrı sûrede beş kez geçmektedir. Bu sûreler; Al-i İmran 3/52, Maide 5/111, 112 ile Saf sûresi 14. âyetleridir. Burada dikkat çeken husus, üç sûrenin de Medenî sûre oluşudur. Havârî ifadesinin geçtiği sûrelerin tamamının Medenî oluşu, Medine döneminde vahye muhatap kitlenin Yahudilerle birlikte Hristiyanların olması gerçeğiyle açıklamak mümkündür.

Âyette sözü edilen Havârîler, Hz. İsa'ya (a.s.) inanan ve onu ilk tasdik eden seçkin adamlardır. Bunlar 12 kişi idiler. Bir insanın Havârîleri, onun sadık dostları, seçkin adamları demek olup, aslı حَوْر kelimesidir.⁴⁶² Gözün beyazlığının ve siyahlığının şiddetli oluşu manâsına gelir. Bedevi olmayan yerli kadına (imraetün havâriyye) denildiğini söyleyen el-Halil, her yardımcıya Havârî denilmesinin dil alışkanlığı haline geldiğini ifade eder.⁴⁶³ Bunların bu adı alışı nebati dilinde "elbise ağartıcıları,"⁴⁶⁴ çamaşırları tertemiz, bembeyaz yıkayan çamaşırcı kimseler olmalarından kaynaklandığı söylenmektedir.⁴⁶⁵ Aynı zamanda "yardımcı" manâsına gelen Havârî ile ilgili Rasûlullah'tan (s.a.v.) şöyle bir hadis-i şerif rivayet edilmiştir: "Her bir peygamberin bir Havârîsi vardır. Benim havârim ise ez-Zübeyr'dir."⁴⁶⁶

⁴⁶¹ İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm*, c. 8, s. 113.

⁴⁶² Râgıb, *Müfredât*, h-v-r md. s.263; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, h-v-r. md. c. 3, s. 385.

⁴⁶³ el-Halil, *Kitâbü'l-ayn*, h-v-r md. c. 1, s. 442.

⁴⁶⁴ Mâtürîdî, Havârîlerin vasıflarını şöyle tarif eder: Onlar; dinlerini şüpheden, her türlü bela ve ayıptan koruyan, İsa'nın (a.s.), dinine davet ettiği zaman hemen kabul etmiş, O'na inanmış, daha sonra kendileri kavimlerini dine davet eden seçkin ve önemli arkadaşlarıdır. Bkz. Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, c. 5, s. 123; Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, c. 28, s. 92; İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm*, c. 8, s. 113.

⁴⁶⁵ Râzî, *Mefâtihi'l-Gayb*, c. 29, s. 318.

⁴⁶⁶ Buhârî, Cihâd 40, 41, 135, Meğâzî 29, Fedâilu's-Sahâbe 13; Müslim, Fedâilu's-Sahâbe 48; İbn Mâce, Sünne 11 (Fadlu'z-Zubeyr); Müsned, I, 89, 102, 103, III, 307, 314, 338, 365.

Havârîlerin; senin gönderildiğin gerçeğe iman edip bu hususta destek olacak kişiler biziz, demeleri üzerine İsa (a.s.), onları Şâm diyarındaki Yahudiler ve Yunanlılar arasına dinini tebliğ etmek üzere göndermişti.⁴⁶⁷

Kurtubî حَوَارِيُّونَ kelimesinin geçtiği Âl-i İmran sûresi, 3/52. âyetin tefsirinde, İbn Abbas'a atfen Havârîlerin, İsrailoğulları arasından İsa'ya (a.s.) ilk iman eden 12 kişi olduklarını, onun en seçkin adamları durumuna geldiklerini aktarır.⁴⁶⁸ Bikâî de bunların kesin bir inançla inandıklarını, İsa'nın (a.s.) böyle bir soru sorduğunda hiç tereddüt etmediklerini, çünkü onun konuştuğu zaman hevasından konuşmadığına iman ettiklerini aktarır.⁴⁶⁹

أَفَآمَنْتَ طَائِفَةٌ مِنْ بَنِي إِسْرَآئِيلَ وَكَفَرَتْ طَائِفَةٌ

“İsrailoğullarından bir kısmı iman etti diğer bir kısmı ise kâfir oldu.”

Tefsirinde canları pahasına peygamberlerine destek veren Havârîlerin fedakârlıklarını⁴⁷⁰ anlatan Taberî, Havârîlerden bir kısmının inandıktan sonra 12 kez onu inkâr ettiklerini anlatır. İsa'nın (a.s.) aralarından ayrılmasından sonra Havârîler görüş farklılıklarıyla üç gruba ayrılmışlardır:

1. Bir grup, “İsa (a.s.) Allah (c.c.) dilediği süre bizim aramızda bulundu, sonra göğe yükseldi diyenlerdir.” Ki bunlar “Yakûbîlerdir.”
2. İkinci grup, “O, Allah'ın oğlu idi. Allah dilediği sürece bizim aramızda kaldı. Sonra Allah, oğlunu kendi katına yükseltti diyenlerdir.” Bunlar da “Nastûrîlerdir.”

⁴⁶⁷ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, c. 8, s. 113; Kurtubî İbn İshak'a dayandırdığı rivayetinde Havarîlerin isimlerini ve görevlendirildiği bölgeleri şöyle aktarır: Roma'ya Futrus ve Bavlus'u; ahalisinin insan yediği bölgeye Andrais ve Mesa, doğudaki Babil'e Tomas, Kartacana'ya yani Afrika'ya Filibus, Kehf ahalişi kasabası olan Daksus'a Yohannes, Beytu'l-Makdis'in diğer adı olan Oriselim'e Yakubes'i Hicaz toprakları olan el-İrabiye'ye İbn Telma, Berber topraklarına Simen, İskenderiye ve çevresine Yehuda ve Berdes'i gönderdi. Allah da delille onları destekledi. Bkz. Kurtubî, *el-Câmiu'l-Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. 18, s. 90.

⁴⁶⁸ Kurtubî, *el-Câmiu'l-Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. 18, s. 89.

⁴⁶⁹ Bikâî, *Nazmü'd-Dürer*, c. 20, s. 41.

⁴⁷⁰ Taberî, Abdullah İbn Abbâs'tan şöyle bir rivayet aktarmaktadır: Allah Azze ve Celle İsa'yı (a.s.) göğe yükseltmek istediğinde, İsa arkadaşlarının yanına gitti. Onlar 12 kişi olarak bir evdeydiler. Başından su damlıyordu. İsa dedi ki: Bana îmân ettikten sonra sizden birisi on iki kez beni inkâr edecektir. Sonra şöyle dedi: Sizden hanginiz benim şeklime girdirilecek de benim yerime öldürülecek ve benim derecemde yanımda olacak? Yaşı en küçük olan bir delikanlı kalktı ve ben, dedi. İsa ona; otur, dedi. Sonra tekrar aynı sözü söyledi. Delikanlı; ben, dedi. İsa ona; otur, dedi. Sonra aynı sözü tekrarladı, delikanlı kalktı ve ben, dedi. Bunun üzerine İsa ona; evet, sen osun, dedi. Ona İsa'nın (a.s.) şekli verildi ve İsa (a.s.) tavandaki delikten göğe yükseltildi. Yahudilerden İsa'yı (a.s.) arayan görevli gelince, onun benzerini aldı ve öldürüp haça gerdi.

3. Diğer bir grup ise, “O, Allah’ın kulu ve Rasûlü idi. Allah’ın istediği sürece aramızda kaldı. Sonra Allah onu kendi katına yükseltti diyenlerdir.” İşte bunlar da “Müslümanlardır.”⁴⁷¹

Râzî tefsirinde; Allah (c.c.) daha sonra, “İsrailoğullarından bir zümre iman etmiş, bir zümre de kâfir olmuştu. Nihayet Biz, o iman edenleri, düşmanlarına karşı destekledik de bu suretle galip geldiler” buyruğuyla ilgili İbn Abbas’dan (r.a.) gelen şu rivayeti aktarır: “Cenâb-ı Hakk, bu ifade ile, Hz. İsa (a.s.) zamanında iman edenlerle yine o zamanda kâfir olanları kasdetmiştir. Zira İsa (a.s.) göğe kaldırılınca, o dönemde yaşayan insanlar üçe bölündüler”⁴⁷² diyerek Taberî gibi Havârîlerin farklı inanç tarzlarıyla üç gruba ayrılmalarını anlatır. Her guruba belli bir kesim tâbi olmuş, kâfir olan ilk iki grup, müslüman olan üçüncü grup aleyhine ittifak etmişler, kâfir olan gruplar, müslüman olanları kılıçtan geçirip, onları sürmüşlerdir.

فَأَمْنَتْ طَائِفَةٌ “Bir grup inandı” ile وَكَفَرَتْ طَائِفَةٌ “Bir grup inkâr etti” âyetleri arasında tıbak sanatı vardır.⁴⁷³

فَأَيَّدْنَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَىٰ عَدُوِّهِمْ فَأَصْبَحُوا ظَاهِرِينَ

“Nihayet biz inananları, düşmanlarına karşı destekledik. Böylece üstün geldiler.”

Müfessirlerden gelen rivayetlere göre kendi aralarında görüş ayrılığına düşen Havârîlerden kâfir olan o iki grup, Müslüman olanlara karşı savaş ilan ettiler, onların üzerine saldırdılar ve onları yenip öldürdüler. Allah (c.c.) Hz. Muhammed’i (s.a.v.) peygamber olarak gönderinceye kadar İslam gizli ve kapalı bir haldeydi. Hz. Muhammed (s.a.v.) gelince İslam görünür hale geldi.⁴⁷⁴ Kurtubî ve İbn Kesîr de aynı olayı benzer şekilde anlatır.⁴⁷⁵

⁴⁷¹ Taberî, *Câmiü’l-Beyân*, c. 28, s. 92.

⁴⁷² Râzî de burada Taberî gibi inanışlarına göre üç gruba ayrılmış havârîleri anlatır. Râzî, *Mefâtihü’l-Gayb*, c. 29, s. 319.

⁴⁷³ Sabuni, *Safvetü’t-Tefâsîr*, c. 3, s. 376.

⁴⁷⁴ Taberî, *Câmiü’l-Beyân*, c. 28, s. 92; İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-Azîm*, c. 8, s. 113; Âlûsî, *Rûhu’l-Meânî*, c. 28, s. 92. Âlûsî, Zeyd b. Ali ve Katade’ye dayandırdığı rivayetiyle ilgili kesinlik vurgusu yapar. Yine Âlûsî İbn Abbas’dan rivayetle İsa’nın (a.s.) gökyüzüne kaldırılmasından sonra Müslümanlarla kâfir olanlar arasında meydana gelen savaşta Müslümanların kafirleri öldürdüğünü söyler.

⁴⁷⁵ Kurtubî, *el-Câmiu’l-Ahkâmî’l-Kur’ân*, c. 18, s. 89; İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-Azîm*, c. 8, s. 113.

Müfessirlerin büyük bir bölümü kâfir olanların müslümanlara karşı savaşıarak onları kılıçtan geçirmelerinden ve galip gelmelerinden sonra işin tersine dönüp bu defa inananların düşmanlarına üstün gelmelerinin Hz. Peygamber'in bi'setinden sonra gerçekleştiğini beyan etmişlerdir.⁴⁷⁶ Ancak bu galibiyetin farklı şekillerde Hz. Peygamber'in gelişinden önce oluştuğunu söyleyenler de vardır. İnananların bu galibiyetinin, Hz. İsa'nın göğe yükseltilmesinden sonra İsa (a.s.) ile ilgili söylemleri nedeniyle kâfir olanlarla müslüman olanlar arasında meydana gelen savaşta Allah'ın yardımıyla elde edilen bir galibiyet olduğunu⁴⁷⁷ veya Hz. İsa'nın göğe yükseltilmesinden sonra, inanmayanlara karşı Allah'ın, ona ihlaslı bir şekilde inananları söz, fiil ve sağlam bir kalple desteklediği ifade edilmiştir.⁴⁷⁸

Naklettiği hadislerle, Muhammed'in (s.a.v.) ümmetinin bu galibiyetinin Allah'ın emri gelinceye kadar hak üzere sabit olmaya devam edeceğini ifade eden İbn Kesîr, onlar bu durumda iken Allah'ın emrinin geleceğini, nihayet onlardan en sonuncusunun Meryem oğlu İsa (a.s.) ile birlikte Deccâl'a karşı savaşacağını söyler.⁴⁷⁹

Müfessirlerin aktardığına göre Katâde, Kelbî ve Zeyd b. Ali âyetin bu bölümüne “Onlar hüccet (delil) bakımından galip geldiler” manâsını vermiştir. Hüccet ile kâfirlere karşı nasıl galip geldiklerini şu sözleriyle başarmışlardır: “İsa'nın Allah olduğunu iddia eden sizler, İsa'nın bir insan olarak uyuduğunu Allah'ın ise uyumadığını, İsa'nın yemek yediğini, buna karşılık Allah'ın yemek yemediğini görmüyor musunuz?”⁴⁸⁰

Kurtubî Mücahid'in âyetin bu bölümünü iki farklı şekilde tefsir ettiğini aktarır: İlk yoruma göre; “Havâîlilere kendi dönemlerinde İsa'yı inkâr edenlere karşı yardım olundu, destek verildi.” Diğer yoruma göre ise; “şu andaki müslümanlar, sapık iki fırkaya karşı desteklenmiştir. Çünkü İsa (a.s.) kimseyle savaşmadı. Ondan sonra

⁴⁷⁶ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, c. 4, s. 318; Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, c. 28, s. 93; Râzî, *Mefâtihi'l-Gayb*, c. 29, s. 319; Kurtubî, *el-Câmiu'l-Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. 18, s. 89; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, c. 8, s. 113; Bikâî, *Nazmü'd-Dürer*, c. 20, s. 43.

⁴⁷⁷ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, c. 5, s. 123.

⁴⁷⁸ Bikâî, *Nazmü'd-Dürer*, c. 20, s. 42.

⁴⁷⁹ Geniş bilgi için bkz. İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, c. 8, s. 113-114.

⁴⁸⁰ Zemahşerî, *Keşşâf*, c. 6, s. 109; Râzî, *Mefâtihi'l-Gayb*, c. 29, s. 319; Kurtubî, *el-Câmiu'l-Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. 18, s. 90; Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, c. 28, s. 92.

onun ashabının dininde de savaşmak sözkonusu değildi.” Âyetle ilgili Âlûsî’nin yorumu da Kurtubî ile aynıdır.⁴⁸¹

Yüce Allah, bu buyruğuyla cihat emrini pekiştirmektedir. Âyette manâ bakımından teşbih (benzetme) olup: “Ey ensar, siz de havârîler gibi olun” manası vardır. Yani yüce Allah, İsa’nın havârîlerini kendilerine düşmanlık edenlere karşı galip kıldığı gibi, sizlere muhalefet edenlere karşı Allah’ın sizi üstün ve kılması için sizin de peygamberinizin havârîleri olmanız gerekir demektir.⁴⁸²

Bu ilâhî emir ve vaadin yalnızca ilk müslümanlara yönelik olmadığını söyleyen Elmalılı, ‘Ey iman edenler Allah’ın yardımcısı olun’ hitabının genelinden anlaşılacağı üzere, her zaman için o şekilde davranacak bütün mü’minleri içeren bir ilâhî söz ve müjdeleme olduğunu ifade eder.⁴⁸³

Sonuç olarak sûrenin bütününden anlaşılan şudur: İkinci âyetten itibaren Allah (c.c.) kullarından verdikleri sözü yerine getirmelerini istemektedir. Verdiği sözü yerine getirmeyenler açık bir şekilde kınanmakta ve sevilmedikleri söylenmektedir. Gönderdiği peygamberlerine kavimlerinin davranışları örnek gösterilerek Hz. Peygamberin ashabına onlar gibi davranmamaları tavsiye edilmektedir. Olumsuz örneklerin verildiği bu bölümden sonra bu tür davranışlarda bulunanlara rağmen ne fasıkların, ne kafirlerin ne de müşriklerin yaptıklarının Allah’ın nurunu tamamlamasına engel olamayacağı vurgulanmaktadır. 10. âyetten itibaren bu uğurda Allah (c.c) ve O’nun Rasûlüne iman eden, Allah (c.c.) yolunda canlarıyla ve mallarıyla cihat edenler affedilmekle, cennetle ve zaferlerle müjdelenmektedir.

⁴⁸¹ Kurtubî, *el-Câmiu’l-Ahkâmi’l-Kur’ân*, c. 18, s. 89; Âlûsî, *Rûhu’l-Meânî*, c. 28, s. 92.

⁴⁸² Râzî, *Mefâtihi’l-Gayb*, c. 29, s.319; Kurtubî, *el-Câmiu’l-Ahkâmi’l-Kur’ân*, c. 18, s. 89.

⁴⁸³ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, c. 7, s. 293.

SONUÇ

Medenî bir sûre olan Saf sûresinin ana konusu cihat olup anahtar ifade 10. âyette geçen **وَتُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ** “Allah yolunda cihat edersiniz (ediniz)” buyruğudur. Bu nedenle diğer sûrelerle bu sûre arasında kurduğumuz münâsebet ağırlıklı olarak cihat bağlamında olmuştur. İkinci âyette inananların kınanmasına sebep olan ve sûrenin sebep-i nüzûlü olarak kabul edilen hadise, söz verildiği halde cihattan geri durma olayıdır. Yine sûrenin son âyetinde **فَاصْبِرُوا ظَاهِرِينَ** ifadesiyle, Allah’ın (c.c.) yardımına mazhar olan inananların düşmanlarına galip geldikleri vurgulanmaktadır. Bu yönüyle konuya sûre bütünlüğü açısından baktığımızda sûrenin başı ve sonuyla bütün olduğunu görürüz. Sûrenin Kur’ân-ı Kerim’deki diğer sûrelerden en çok bağ kurulabilecek olanları Bakara ile Fetih sûreleridir. Bakara sûresinin baş kısımları ile yoğun bir içerik benzerliğine sahiptir.

Sûrede birbiriyle irtibatlı ve birlikte sûrenin ana omurgasını oluşturan, sûrenin bir bütün olarak algılanmasına sebep olacak dört terimden söz etmek mümkündür. Bunlar yalın halleriye; **رَسُول** ‘rasûl’, **إِيمَان** ‘îmân’, **جِهَاد** ‘cihâd’ ve **ظَاهِر** ‘zâhir’ ifadeleridir. Yine sûrede bunlarla birlikte değerlendireceğimiz üç ‘Rasûl’den bahsedilmektedir. Bunlar da Musa (a.s.), İsa (a.s) ve Ahmed (Muhammed)’dir (s.a.v). Ancak Peygamberimiz sûrede Muhammed olarak zikredilmeyip altıncı âyette Ahmed, dokuncu âyette **رَسُولُهُ** (Allah’ın Rasûlü) olarak zikredilmiştir.

Bunlar arasındaki münâsebeti şu şekilde kurulmuştur. Dördüncü âyette Rasûl olarak zikredilen Musa’ya kavmi inanmış, ancak Mâide 5/24. âyette vurgulandığı gibi gereğini yerine getirmeyerek (cihat etmeyerek) peygamberlerine eziyet etmişler, bu davranışlarından dolayı Allah kalplerini saptırmıştır, onları muvaffak kılmamıştır. Bu örnek, Hz. Peygamberin ashabına sakın böyle yapmayın manasına gösterilmiş olumsuz bir örnektir.

Sûrede sözü edilen bir diğer Rasûlün (Hz. İsa) inananları (Havâriler), inançlarının gereğini yerine getirmişler, peygamberlerinin çağrısına uymuşlar ve Allah yolunda onun yardımcıları olmayı kabul etmişlerdir. Onların bu davranışları sayesinde Allah

(c.c.) onları galip kılmıştır. Bu da Peygamberimizin ashabına gösterilmiş olumlu bir örnektir.

Sûrede sözü edilen üçüncü Rasûl, Peygamberimizdir (s.a.v.). Dokuzuncu âyette Hz. Peygamber'in 'hidayet ve hak din' ile, 'tüm dinlere karşı galip gelmek' üzere gönderildiği bildirilmektedir. Hemen arkasından gelen ve sûrenin ikinci bölümünün ilk âyeti durumundaki 10. âyette هل 'hel' soru edatıyla inananlara seslenilmekte, dikkat çekilmekte ve 11. âyette zikredilen 'hayırlı' davranışları yapmaları teşvik edilmektedir. Yaptıkları zaman onları 'elîm bir azaptan' kurtaracak olan davranışlar; Allah'a iman, Rasûlüne iman, canlarıyla ve mallarıyla Allah yolunda cihat etmektir. Sûrede biri olumsuz, diğeri olumlu iki örnek verilerek, olumlu sonucu elde etmenin yolları gösterilmiştir.

Bilindiği gibi sûrenin indiği dönem çok kritik bir dönemdir. Hicretin üzerinden henüz fazla bir süre geçmemiştir. Uhud savaşında müslümanlar ummadıkları bir yenilgi almışlardır. Müşrikler, yahudi ve hristiyanlarla birlik olmuşlar, müslümanları yok etmek için bütün güçlerini seferber etmişlerdir. Uhud savaşı sonucundan da ümitlenmişlerdir. Sûrede Allah'ın yardımıyla inananların gönlüne cihat aşkının gerek kınayarak, gerek korkutarak, gerek teşvik ederek ve gerekse de geçmişten örneklerle ümit vererek, hedef göstererek yerleştirilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Allah (c.c.) tarafından Hz. Peygamber'e yardım edene yardım edileceği, ancak bu yardım işine inananların da destek olmaları murad edilmektedir. İslam'ın yerleşmesi ve bütün dinlere üstün gelmesi için yol gösterilmektedir. İnananların göstereceği bu çabanın karşılıksız olmayacağı beyan edilmektedir. Bu nedenle kârlı bir ticarete benzetilmiştir. Hz. Peygambere, bu ticaretin karşılığında bu çağrıya uyanların affedilmek, cennete kavuşmak ve yakın Yakın bir Fetih'le düşmanlarına karşı galip geleceklerini müjdelenmesi emredilmektedir.

Söz verdikleri halde sözünde durmayanları kınama ifadesiyle başlayan sûre, söz verip Allah'ın yardımcıları olmayı kabul edenlerin zafere kavuştuklarını bildirerek sona ermektedir.

KAYNAKÇA

- Abdülbâkî, Muhammed Fuad: **el-Mu'cemü'l-Müfehres li-Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm**, İhyâ et-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1982.
- Ahfeş el-Evsat, Ebü'l-Hasan Saîd b. Mes'ade el-Mücaşii: **Meâni'l-Kur'an**, thk. Abdülemir Muhammed Verd, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1985.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel: **el-Müsned**, thk. Şuayb el-Arnâvût, Âdil Mürşid, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2001/1421.
- Âlûsî Ebü's-Senâ Şehâbeddîn Mahmûd b. Abdullâh b. Mahmûd: **Rûhu'l-Meânî fî Tefsiri'l-Kur'âni'l-Azim ve's-Seb'i'l-Mesani**, Dâr İhyâut'türâsi'l-Arabî, Beyrut, t.y.
- Ateş, Süleyman: **Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri**, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1988.
- Aydın, Mehmet: "Faraklit", **DİA**, c.12, s. 165-166, İstanbul, 1995.
- Beyzâvî, Ebû Saîd Nasîrüddin Abdullah b. Ömer b. Muhammed: **Envarü't-Tenzil ve Esrarü't-Te'vil**, Dersaadet, t.y..
- _____: **Tefsirü'l-Kadı el-Beyzavî**, Terc. Abdülvehhab Öztürk, Kahraman Yayınları, İstanbul, 2011.
- Bikâî, Ebü'l-Hasan Burhaneddin İbrâhim b. Ömer b. Hasan: **Nazmü'd-Dürer fî (min) Tenasübi'l-ay[ati] ve's-Süver**, Dâiretü'l-Maâri'fî'l-Osmaniyye, Haydarabad, 1983/1403.
- Bilmen, Ömer Nasuhi: **Büyük Tefsir Tarihi: Tabakatü'l-Müfessirîn**, Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1973.
- Birişik, Abdulhamit: "Kur'an'da iç Bütünlük: Islâhî'nin Tefsir Yöntemi", **Divan: İlmi Araştırmalar**, Sayı. 11 [2001], İstanbul.
- Brockelmann, Carl: **Supplementband**, Leiden, 1938.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm: **el-Câmi'u'l-Müsnedi's-Sahîhi'l-Muhtasar min Umûri Resûlillâh Sallallahü 'Aleyhi ve Sellem ve Sünenihî ve Eyyâmih**, thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır, I-IX cilt, Dâru Tavku'n-Necât, 1422.
- Bursalı Mehmet Tahir: **Osmanlı Müellifleri**, sadeleştirenler; Ali Fikri Yavuz, İsmail Özen, Meral Yayınları, İstanbul, t.y.

- Cerrahoğlu, İsmail: “Fahrüddin er-Râzî ve Tefsiri”, **Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi**, 1977.
- _____: “Oryantalizm ve Batıda Kur’an ve Kur’an İlimleri Üzerine Araştırmalar” **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, cilt: 31, sayfa: 95-136.
- _____: **Tefsir Usûlü**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1985.
- Çelebi, Kâtip: **Keşfu’z-Zunûn**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.
- Çetin, Abdurrahman, Topuzoğlu, Tevfik Rüştü: “Fâsıla”, **DİA**. c. 12, s. 209-210 İstanbul, 1995.
- Dağdeviren, Alican: **İlahi Mesajın Sunumu Açısından Kur’ân’da Sorular ve Cevaplar**, Yeni Akademi Yayınları, İstanbul, 2006.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdurrahmân b. el-Fazl: **es-Sünen**, thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî, I-IV cilt. Suud: Dâru’l-Mugnî, 2000/1412.
- Demirci, Muhsin: **Tefsir Usulü ve Tarihi**, Yirmi Üçüncü Baskı, İFAV, İstanbul, 2013.
- Derveze, Muhammed İzzet: **et-Tefsiru’l-Hadis**, Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, Beyrut, 2000.
- Duman, M. Zeki, **Beyânü’l-Hak**: Kur’ân-ı Kerim’in Nüzûl Sırasına Göre Tefsiri. Fecr Yayınları, Ankara, 2006.
- _____, **Beş Sûrenin Tefsiri**, Fecr Yayınları, Ankara, 1999.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş’as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî: **es-Sünen**, thk. Şuayb el-Arnâvût - Muhammed Kâmil. I-VII cilt. Dâru Risâleti’l-Âlemiyye, 2009/1430.
- Elbânî, Muhammed Nâsirüddin: **Silsiletü’l-Ehâdîsi’s-Sahihah**, Mektebetü’l-Maarif, Riyad, 1985.
- Elmalılı Muhammed Hamdî Yazır: **Hak Dini Kur’an Dili**, Sadeleştirenler: M. Nur Çetin vd., Akçağ Yayınları, Ankara, t.y.
- Endelüsî, Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân: **İ’râbü’l-Kur’ân**, cem’, tertib, thk. Mahmûd Şakir, Dâru İhyai’t-Türasi’l-Arabi, Beyrut, 2005/1426.
- Esed, Muhammed: **Kur’an Mesajı – Meal Tefsir**, İşaret Yayınları, İstanbul, 1996.
- Ferahî, Abdülhamit: **Nizamu’l-Kur’an Te’vilü’l-Furkan bi’l-Furkan**, Azamgah, t.y.

- Ferahidî, Halil b. Ahmed Ebû Abdurrahman Halil b. Ahmed b. Amr: **Kitâbü'l-Ayn**, thk. Mehdi Mahzûmî, İbrahim Samerrâî, Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbûât, Beyrut, 1988.
- Ferrâ, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Ziyad b. Abdullah ed-Deylemi: **Meâni'l-Kur'ân**, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1980.
- Gazalî, Muhammed: **Kur'an'ı Anlamada Yöntem**, çev. Emrullah İşler, Sor Yayıncılık, Ankara 1993.
- Gökkır, Bilal: **Meryem Sûresi Tefsiri Metin ve Yorum İncelemesi**, Fecr Yayınları, Ankara 2009.
- Gökkır, Necmettin: **Kur'an Dilinin Sosyo-Kültürel Bağlamı**, İFAV Yayınları, İstanbul, 2014.
- Gözeler, Esra: **Kur'an Âyetlerinin Tarihlendirilmesi**, Kuramer Yayınları, İstanbul, t.y.
- Günay, Tümer: "Din" **DİA**, c. 9, s. 312-320, İstanbul 1994.
- Günay, İlhami: **Kur'an Sûreleri Arasındaki Münasebet**, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, 1996.
- Güneş, Abdülbaki: **Kur'an Kıssaları ve Medeniyetlerin İnşası**, Gündönümü Yayınları, İstanbul, 2005.
- Hasan Hanefî: **Esbâb-ı Nüzûl'un Anlamı Nedir?**, çev. Ahmet Nedim Serinsu, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1998, cilt: XXXVIII, s. 225-232.
- Havva, Said: **el-Esâs fi't-Tefsîr**, Dârü's-Selam, 1991.
- Işık, Emin: "Cum'a Sûresi", **DİA**, c. 8, s. 92-93, İstanbul, 1993.
- _____, "Hadîd Sûresi", **DİA**, c. 15, s. 13-14, İstanbul, 1997.
- İbn Âşûr, Muhammed Tahir b. Muhammed b. Muhammed et-Tunusi: **Tefsirü't-Tahrir ve't-Tenvir**, ed-Dârü't-Tunusiyye, Tunus, 1984.
- İbn Atıyye, el-Endelüsî Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib: **el-Muharrerü'l-Veciz fi Tefsiri'l-Kitâbi'l-Aziz**, thk. Abdüsselam Abdüssafi Muhammed, Dârü'l-Kütübi'l-İlmıyye, Beyrut, 1993/1413.
- İbn Hişam, Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik: **es-Siretü'n-Nebeviyye**, Daru'l-Fikr, Beyrut, t.y.

- İbn Kesîr, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer: **Fethü'l-Kâdir Tehzîbi Tefsîri İbn Kesîr**, Dâru'l-Marife, Beyrut, 1969.
- _____: **Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm**, thk. Sami b. Muhammed es-Selame, Daru Taybe, Riyad, 1997/1418.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî: **es-Sünen**, thk. Şuayb el-Arnâvût, Adil Mürşid. I-V cilt. Dâru'l-Risâleti'l-Âlemiyye, Beyrût, 2009/1430.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrerem b. Ali el-Ensârî: **Lisânü'l-Arab**, nşr. Emin Muhammed Abdülvehhab, Muhammed es-Sadık el-Ubeydi, Dârü'l-İhyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut, 1997/1417.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim: **Mukaddime fi Usûli't-Tefsîr**, Dârü's-Şam li't-Türas, Beyrut, 1988/1408.
- İbn Arrak, Ebü'l-Hasan Nureddin Ali b. Muhammed b. Ali Kinani: **Tenzihü's-Şerîati'l-Merfûa ani'l-Ahbâri's-Şerîati'l-Mevzua**, thk. Abdülvehhab Abdüllatif, Abdullah Muhammed es-Siddik, Mektebetü'l-Kahire, Kahire, 1378.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî: **Kitâbü'l-Mevzuat**, thk. Abdurrahman Muhammed Osman, 2. bs., Dârü'l-Fıkr, Beyrut, 1983.
- _____: **Zadü'l-Mesir fi İlmi't-Tefsir**, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut, 1987/1407.
- İsfahanî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râgıb: **Müfredâtü Elfazi'l-Kur'ân**, thk. Safvan Adnan Davudi, “s-b-h” md., Dârü'l-Kalem, Dimaşk, 1992.
- _____: **el-Müfredât fi Ğaribi'l-Kur'ân**, i'de li'n-neşr Muhammed Ahmed Halefullah, Mektebetü'l-Enclü'l-Mısriyye, Kahire, 1970.
- Kara, Necati: **Bikâî ve Tefsirindeki Metodu**, Atatürk Üniversitesi, 1981, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Matbu Doktora Tezi, 1994.
- Karaman, Hayreddin vd: **Kur'an Yolu: Türkçe Meal ve Tefsir**, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 2004.
- Kitab-ı Mukaddes**, İstanbul, 2011.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmet el-Ensârî: **el-Câmiu'l-Ahkâmi'l-Kur'ân**, Dâr Alemü'l-Kütüb, Riyad, 2003/1423.

- Kuşeyrî, Abdülkerim: **Letâifu'l-İşârât = Kuşeyri Tefsiri**, Tercüme Mehmet Yalar, İlk Harf Yayınevi, İstanbul, 2012.
- Kutub, Seyyid b. Kutub b. İbrâhim Seyyid: **Fî Zılali'l-Kur'an**, trc. Salih Uçan, Vahdettin İnce, Dünya Yayınları, İstanbul, 1991.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Mâtürîdî Semerkandî: **Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm = Te'vilatu Ehli's-Sünne**, thk. Fatma Yusuf Heymi, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2004.
- Mevdûdî, Seyyid Ebü'l-A'la: **Tefhimü'l-Kur'an: Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri**, ed. Ali Bulaç, trc. Muhammed Han Kayani vd., İnsan Yayınları, İstanbul, 1986.
- Mukâtil b. Süleyman, Ebü'l-Hasan Mukâtil b. Süleyman b. Beşir: **Tefsiru Mukâtil b. Süleyman**, Orjinal kitap adı: **et-Tefsirü'l-kebir** thk. Abdullah Mahmûd Şehhate, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, Kahire, 1983.
- Müslim b. el-Haccâc, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim: **el-Müsnedü's-Sahîhu'l-Muhtasar bi-Nakli'l-'Adli 'ani'l-'Adli ilâ Rasûlillahi Sallallahu 'Aleyhi ve Sellem**. thk. Muhammed Fuâd 'Abdu'l-Bâkî, I-V cilt. Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrût, t.y.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî: **el-Müctebâ mine's-Sünen, Sünen-i Süğrâ**, thk. Abdu'l-Fettâh Ebû Gudde, I-IX cilt. Mektebetü'l-Matbû'atu'l-İslâmiyye, Halep, 1986/1406.
- Nesefî, Ebü'l-Berekat Hafîzüddin Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd: **Tefsirü'n Nesefî = Medârikü't-Tenzîl ve Hakaikü't-Te'vîl**, thk. İbrâhim Muhammed Ramazan, Dârü'l- Kalem, Beyrut, 1989.
- Râzî, Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin: **et-Tefsirü'l-Kebir = Mefâtihi'l-Gayb**, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, Beyrut, 1934.
- Sabunî, Muhammed Ali: **Safvetü't-Tefâsîr**, Dârü'l-Kur'âni'l-Kerim, Beyrut, 1981/1402.
- Saidî, Abdülmüteal: **en-Nazmü'l-Fenni fi'l-Kur'an: Edebî Mesaj Kur'an**, çev. Hüseyin Elmalı, Akademi Yayınları, İzmir, 2006.
- Salih, Subhi: **Mebahis fi Ulûmi'l-Kur'an**, Dârü'l-İlm li'l-Melayin, Beyrut, 1968.
- Sancaklı, Saffet: "Sûrelerin Faziletiyle İlgili Bazı Tefsirlerde Yer Alan Apokrif Hadislerin Kritiği", **Diyanet İlmi Dergi**, Cilt: 38, Sayı: 3, s. 147-172. Temmuz-Ağustos-Eylül, 2002.

- Sehavî, Ali b. Muhammed: **Cemâlü'l-Kurrâ ve Kemâlü'l-Akra'**, tah. Dr. Ali Hüseyin el-Bevvâb, Mektebetü el-Tûras, Mekketü'l-Mükerreme, 1987/1408.
- Studien zur Komposition tder Mekkanischen, Suren**, Berlin, 1981.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr: **el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân**, talik: Mustafa Dib el-Buga, Dâru İbn Kesîr, Dımaşk, 1987.
- _____: **Esrârü Tenzîli'l-Kur'ân**, thk. Abdülkadir Ahmed Atâ, Merzuk Ali İbrâhim, Dâru'l-Fadîle, Kahire, t.y.
- _____: **Tenâsükü'd-Dürer fî Tenâsübi's-Süver**, thk. Abdülkadir Ahmed Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1986.
- _____: **ed-Dürrü'l-Mensûr fî't-Tefsîri'l-Me'sûr**, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1983.
- _____: **el-Leali'l-Masnûa fî Ehâdîsi'l-Mevzûa**, thr. Ebû Abdurrahman Salâh b. Muhammed b. Uveyza, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1996/1417.
- Şevkânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Havlani: **Fethü'l-Kadir: el-Câmi' Beyne Fenneyi'r-Rivaye ve'd-Diraye min İlmi't-Tefsir**, thk. Abdurrahman Umeyra, Dâru'l-Vefa, Mansure, 1997/1418.
- _____: **el-Fevâidü'l-Mecmûa fî'l-Ehâdîsi'l-Mevzûa**, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Yemanî, Mektebetü's-Sünneti'l-Muhammed, Kahire, 1960.
- Şimşek, M. Sait: **Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri**, Beyan Yayınları, İstanbul, 2012.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir: **Câmiu'l-Beyân an Te'vili âyi'l-Kur'an**, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1984.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre: **el-Câmi'u'l-Kebîr**, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, I-VI cilt. Dâru'l-Garbu'l-İslâmî, Beyrut, 1998.
- Topaloğlu, Bekir: "Tegâbün Sûresi", **DİA**, c. 40, s. 311-312, İstanbul, 2011.
- Vahidî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâburî: **Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân**, Rivaye: Bedreddin Ebû Nasr Muhammed b. Abdullah el-Ergiyani, thk. Mahir Yasin el-Fahl, Dâru'l-Meyman, Riyad, 2005/1426.
- Yaşaroğlu, M. Kamil: "İsrâ Sûresi", **DİA**, c. 23, s. 177-178, İstanbul, 2001.
- _____: "Saf Sûresi" **DİA**, c. 35, s. 436-437, İstanbul, 2008.
- Yavuz, Yusuf Şevki – Çetin, Abdurrahman: "Âyet", **DİA**, c. 4, s. 242-244, İstanbul, 1991.
- _____: "İ'câzü'l-Kur'ân", **DİA**, c. 21, s. 403-406, İstanbul, 2000.

- Yıldız, Sakıb: “Âyet ve Sûreler Arasındaki Münasebet”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sayı: 7, s. 57-76, 1986.
- Yılmaz, Mehmet Faik: **Âyetler ve Sûreler Arasındaki Müsasebet**, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, 1995.
- Yurdagür, Metin: “Tesbih”, **DİA**, c. 40, s. 527-528, İstanbul, 2011.
- Zeccâc, Ebû İshak İbrâhim b. es-Seri b. Sehl: **Meâni’l-Kur’ân ve İ’râbuhu**, thk. Abdülcelil Abduh Şelebi, Âlemü’l-Kütüb, Beyrut, 1988/1408.
- Zemahşerî, Ebü’l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed: **el-Keşşâf an Hakaiki’t-Tenzil ve Uyunü’l-Ekavil fî Vücuhi’t-Te’vil**, Mektebetü’l-Ubeykan Riyad, 1998.
- Zerkeşî, Bedreddin b. Muhammed b. Abdullah: **el-Burhan fî Ulumi’l-Kur’ân**, thk. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrâhim, Dâru İhyai’l-Kütübi’l-Arabiyye, Kahire, 1957/1376.
- Zirikli, Hayreddin: **el-A’lâm: Kamusu Terâcim**, Dârü’l-İlm li’l-Melayin, Beyrut, 1992.
- Zuhaylî, Vehbe: **Tefsirü’l-Münir fi’l-Akide ve’s-Şeria ve’l-Menhec**, Dârü’l-Fikri’l-Muasır, Beyrut; Dârü’l-Fikr, Dimaşk, 1991.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazim: **Menâhilü’l-İrfan fî Ulûmi’l-Kur’ân**, Daru’l-Kitâbi’l-Arabî, Beyrut, 1996.